

Львівський національний університет імені Івана Франка
Центр політичних досліджень

Анатолій Романюк
Юрій Шведа

ПАРТІЇ
ТА
ЕЛЕКТОРАЛЬНА ПОЛІТИКА

Львів – 2005

ББК Ф 6
УДК 329:324
Р - 69

Автори:

Анатолій Романюк (*Розділи 5, 9, 10*)
Юрій Шведа (*Розділи 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8*)

Рецензенти:

Микола Примуш, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Донецького національного університету

Антоніна Колодій, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри політології Київського міжнародного університету

Романюк А., Шведа Ю. *Партії та електоральна політика.* – Львів: ЦПД - „Астролябія”, 2005. – 348 с.

На основі узагальнення найсучасніших зарубіжних та вітчизняних наукових досліджень у монографії аналізується роль та місце політичних партій у сучасній представницькій демократії, розглядаються підходи щодо визначення політичних партій, їх типологія, виборча функція та виборча стратегія, участь у формуванні основних інститутів політичної системи. У книзі також представлені основні типи виборчих систем та їх політичні наслідки, базові положення теорії партійних коаліцій, специфіка розвитку політичних партій та партійних систем країн Європейського Союзу, Центрально-Східної Європи, України, розглядаються сім'ї політичних партій, механізми формування, права та повноваження, інституту президента в світі та в Україні.

Видання здійснено за сприяння Міжнародного Фонду „Відродження” в рамках проекту „Аналітична діяльність Центру політичних досліджень”.

© Романюк А., Шведа Ю.
© Центр політичних досліджень
© Видавництво «Астролябія»

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Розділ 1. Політичні партії та представницька демократія.....	7
Розділ 2. Політичні партії - основні актори політичної сцени.....	32
Розділ 3. Виборча функція партій.....	91
Розділ 4. Політичні партії і виборчий процес....	111
Розділ 5. Виборчі системи та їхні політичні наслідки.....	134
Розділ 6. Багатопартійність у сучасному світі....	173
Розділ 7. Сім'ї політичних партій.....	197
Розділ 8. Політичні партії та партійна система України.....	220
Розділ 9. Інститут президента у системі представницької демократії.....	288
Розділ 10. Інститут президента в Україні.....	312
Бібліографія.....	352

Передмова

2004 рік завершився в Україні перемогою на президентських виборах В.Ющенка. Вони були особливі – вперше за багато років зламано традицію, що результати відомі наперед. Громадяни вийшли на головний Майдан у Києві та тисячі інших майданів і повернули собі право на чесні вибори. Те, що відбулося у листопаді – грудні й отримало назву „помаранчевої революції“, підтверджує, що в Україні були зреалізовані базові принципи виборчої демократії. І хоча вона знаменує принциповий розрив з епохою авторитаризму, розвиток держави надалі може відбуватися в різних напрямках, з різною швидкістю і не завжди доходить до встановлення стійкої демократії західного зразка. Тому успішність „проекту Україна“ пов'язана із здатністю ефективної розбудови в країні громадянського суспільства, поширенням засад громадянської політичної культури, запровадженням принципів ліберальної демократії, – словом, із створенням тих „правил гри“, за якими сьогодні живе весь цивілізований світ.

Визначальною складовою демократичного суспільства є громадянин – актор політичного життя. Р. Даль у своїй праці „Демократія та її критики“ доводить, що право на управління самим собою, суспільством є природним правом кожного громадянина. Відповідно, демократична теорія передбачає, що громадянам властиві різноманітні інтереси і що вони здатні усвідомлювати їх сутність, як і те, що інтереси громадян відмінні між собою і схильні до конфліктів.

А.Пшеворський зазначає, що „...демократія – це система вирішення протиріч, в якій результати залежать від того, що зроблять протилежні сторони, але жодна з сил не контролює процес, який відбувається. Результати вирішення певного протиріччя не відомі ex ante нікому з числа політичних сил, що борються між собою, тому що наслідки їх дій залежать від дій інших і їх неможливо передбачити з високою ступінню ймовірності.“¹ Власне тому демократія характеризується не владою тієї або іншої групи осіб, а владою права, яке регламентує політичну діяльність, включаючи й саму боротьбу

¹ Пшеворський А. Демократія и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Пер. с англ. Под ред. проф. Бажанова В.А. – М.: „Российская политическая энциклопедия“ (РОССПЭН). – 2000. – С. 30.

за владу всіх політичних акторів. Попри конфліктний характер демократичного суспільства, воно характеризується високим рівнем стабільності, яка досягається не лише за рахунок абсолютного домінування права, але і з допомогою цілої системи інститутів та процедур, які покликані узгоджувати ці протилежні інтереси.

Загальною рисою політичних інститутів є їхня деперсоніфікованість – вони універсальні для кожного громадянина та кожної суспільної групи. З допомогою політичних інститутів, через них відбувається боротьба інтересів та цінностей, а політичні лідери приходять до влади без насильства, спираючись на волевиявлення громадян. З-поміж основних політичних інститутів демократичного суспільства провідну роль відіграють інститути президента, парламенту, політичних партій та виборів. Взаємини, пов'язані з їх формуванням та функціонуванням, і є основою електоральної політики.

Політична наука в Україні – чи не наймолодша серед інших галузей суспільного знання. Шлях, який вона пройшла, безумовно, прискорений порівняно з природним еволюційним розвитком цієї галузі науки у світі з другої половини ХІХ століття. Прискорення зумовлює можливість теоретичного узагальнення практичного досвіду багатьох країн світу. Звернення до цієї можливості систематично стимулюється величезною кількістю суспільно-політичних викликів, які виникають перед державою та політичними акторами. Однак рівень усвідомлення сутності проблем/викликів залежить як від нашої готовності, так і здатності їх адекватно аналізувати.

На одній міжнародній конференції, присвяченій виборчому законодавству, один з високих державних мужів зізнався, що лише напередодні конференції прочитав, що таке мажоритарна виборча система. Сьогодні політики набагато далі у своєму знанні і використанні багатьох політичних термінів, але не завжди це узгоджується з реальним знанням процесів і механізмів, які відбуваються. І пояснень тут може бути багато.

Колись президент Чехословаччини Т.Масарик, не погоджуючись із констатацією недоліків демократії, заявив, що вони цілком слушні, але засобом покращення ситуації може бути лише розширення і вдосконалення демократії. Власне тому ідея цієї книги полягає не лише в узагальненні світового досвіду, але і в його поєднанні з аналізом реалій, які сьогодні склалися в Україні.

Сподіваємось, що книга буде цікавою не лише для науковців, політичних аналітиків, політиків та державних діячів, але й для всіх, хто цікавиться політикою.

1

Політичні партії та представницька демократія

Політичні партії як репрезентанти волі народу. Незважаючи на те, що слово "демократія" є звичним поняттям, з ним пов'язують різні уявлення. За своєю суттю демократія є такою формою влади, яка отримує свою легітимацію завдяки тому, що окремі громадяни надають їй перевагу та вважають її виразником своєї волі.

Демократія визначається певними фундаментальними принципами, які поширюються в суспільстві. Головний принцип демократії полягає у визнанні того факту, що всі люди є рівними та мають певні права. Демократія існує, коли громадяни можуть брати активну участь у житті суспільства, користуючись своїми правами – на свободу слова, зборів та членство в організаціях, свободу совісті та віросповідання, можливість подання петицій до уряду та голосування на справедливих виборах.

Інший принцип демократії полягає в тому, що уряд обирається людьми та існує для людей. Законна політична влада формується серед громадян і йде від громадян до уряду. Уряд відповідає за захист прав громадян, які, відповідно, надають урядові тимчасове право приймати рішення від їхнього імені. В авторитарній політичній системі уряд вимагає від людей покори, не беручи на себе жодних зобов'язань перед ними. Авторитарні форми правління не дають змоги людям обирати лідерів чи мати свою думку щодо державного курсу. Державні рішення ухвалюють без погодження з людьми.

Влада демократичного уряду обмежується конституційно визначеною структурою законів та практикою, які захищають соціальні та політичні свободи громадян. У демократичних державах політична влада розподіляється на законодавчу, виконавчу та судову. Кожна гілка влади має свою окрему сферу діяльності й водночас здійснює контроль над іншими гілками влади. Розподіляючи обов'язки та встановлюючи взаємну перевірку та контроль різних гілок влади,

демократичне суспільство страхує себе від узурпації влади, обмежує зловживання владою та допомагає гарантувати права громадян. Влада авторитарного уряду є необмеженою і неконтрольованою. Через централізовану й необмежену владу такий уряд здатний ухвалювати такі рішення, які призводять до порушення прав людини та меншості. Демократичний уряд, навпаки, схильний організаційно та процедурно ухвалювати рішення, які приносять користь основній масі суспільства (чи більшості людей та груп), а не слугувати приватним інтересам.

Демократичний уряд має повноваження ухвалювати рішення за допомогою виборчого мандата. Громадяни обирають представників до уряду. Регулярні вибори дають змогу опозиційним партіям конкурувати та представляти виборцям альтернативні напрями державної політики та державного управління. В такий спосіб громадяни роблять урядовців підзвітними, тому що вони мають періодичне право та можливість не голосувати за них.

Разом взяті перелічені принципи та правила становлять демократичний ідеал. Рівень поваги до них та їх застосування визначають рівень демократичності суспільства. Ідеал демократичного правління буде реалізований тоді, коли акти влади будуть збігатися з волею всіх громадян. Але на практиці це неможливо і влада цього ніколи не досягне, однак вона до цього повинна прагнути, бо саме це відрізняє демократичні режими від недемократичних. Перші відзначаються не просто певною відповідальністю перед населенням, а її високим рівнем. Їхні рішення повинні максимально збігатися з намірами максимально можливої кількості громадян у максимально можливий проміжок часу. Демократія повинна визначатись не лише як влада народу, але і як влада для народу, яка діє згідно з його волею і в його інтересах¹.

Роберт Дал зазначає, що відповідальна демократія базується на таких інституційних гарантіях: свобода об'єднань та організацій; свобода слова; право на участь у виборах; право обирати державних службовців; право політичних лідерів змагатися за підтримку і голоси виборців; альтернативні джерела інформації; вільні та чесні вибори; інститути, які узалежнюють державну політику від інтересів виборців².

¹ Encyclopedia of Democracy / Ed. By S.Lipset. – Congressional Quarterly Inc.D.C. vol. VIII, 1995.

² Даль Р. А. Пути перехода к демократии // Политика, 1991, № 10.

Визначення демократії як влади народу є, звичайно, важливим і широко вживаним поняттям. Але якщо говорити про демократію на національному рівні, слід зробити одне принципове зауваження: демократія є процесом управління, який здійснюється людьми не безпосередньо, а опосередковано – через представників, вибраних на вільних виборах (звідси і представницька демократія). Хоча в деяких державах можуть використовуватися і елементи прямої демократії (референдуми, плебісцити, опитування).

Першочергові запити населення у більшості сучасних демократичних систем не інтегруються безпосередньо в процес ухвалення політичних рішень. Навпаки, вони виражаються через диференційовану систему спілок, організацій, політичних партій і в такій опосередкованій формі стають значущими у процесі прийняття політичних рішень. Протягом останніх десятиліть значна частина дослідників політики займалася питанням функціонування проміжної політичної системи. При цьому загальноновизнаним є положення про те, що чим чіткіше інститути проміжної політичної системи висловлюють волю громадян, тим краще функціонує демократичний процес³.

Сучасна демократія може існувати тільки як представницька демократія. Представництво народу, що є джерелом політичної влади, здійснюється тільки завдяки виборам представників. Представництво свідчить про те, що громадянин шляхом виборів на певний час передає владу в руки довірених осіб та партій. Депутат, який балотується та обирається, репрезентує у парламенті разом з іншими депутатами сам народ. Народ – це більше, ніж активний та пасивний електорат. Це і діти, і люди похилого віку. Він охоплює цілі генерації. Тому виборці діють від імені народу та представляють його. Внаслідок виборів демократична еліта на певний проміжок часу отримує повноваження ухвалювати політичні рішення від імені народу і для народу. Суперечки про те, що таке справжня воля народу – типове явище у плюралістичному суспільстві. Тому в демократичному парламенті важливо не стільки з'ясувати волю всього народу, скільки шляхом компромісу поєднати інтереси різних суспільних та політичних сил.

³ Патнам Р. Д. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії. – К., 2001, с.199.

До засад репрезентативної функції в демократичній системі належить саме існування партій. Для цього все ще потрібні політичні партії. У будь-якому разі, навряд чи можна уявити собі, що – враховуючи попередній історичний досвід людства – інші політичні організації могли б краще, дієвіше, ніж партії, представляти інтереси народу. Це не означає, що політичні партії завжди виконують своє завдання настільки добре, що знаходяться поза будь-якою критикою. Констатується лише той факт, що для них у цьому немає переконливої альтернативи.

Західноєвропейський політичний процес протягом останніх двох століть зазнав суттєвих змін під впливом появи загальних виборів та виникнення політичних партій. Вибори при цьому виступили єдиним способом легітимації політичної влади, а політичними інституціями, що уможливають існування демократичних процедур, виступили політичні партії. Відповідно до цього сучасні демократії визначаються наявністю відкритих і чесних виборів та багатопартійністю. Вибори та політичні партії в західноєвропейській традиції дуже щільно пов'язані між собою. Фактично в ході тривалої історичної еволюції партії змонополізували процес формування керівних політичних еліт. Політичні партії представляють певні політичні програми, які намагаються одержати підтримку найширших мас виборців (електорату) і в такий спосіб пройти процес легітимації. Відповідно до самої виборчої логіки відповідальних керівних еліт, існує необхідність виникнення організації посередників, здатних інтегрувати суспільство. Оскільки політичні партії стали найдосконалішим інструментом, який бере на себе відповідальність за керівництво політикою держави (а здійснювати це можна лише через періодичну оцінку з боку електорату), то політичні партії найчастіше намагаються визначитися в контексті виборчої конкуренції. Однією з фундаментальних основ ліберальної демократії є те, що її здатність приймати ефективні рішення громадяни оцінюють через участь у виборах⁴.

Політичні партії, сформувавшись у XIX ст. як відповідь на бажання отримати більшу кількість голосів на парламентських виборах, стали важливим елементом усіх сфер сучасного політичного життя. Політики тоді розвивали політичні партії як засіб своєї підтримки на виборах, але партії пізніше довели, що

⁴ Шаповал В. Вибори як форма безпосередньої демократії (питання теорії) // Вибори та демократія, 2004, № 1.

можуть виконувати значно більшу кількість різноманітних соціально важливих ролей.

Розвиток демократичних політичних систем переконує нас у тому, що політичні партії загалом залишаються найефективнішим інструментом реалізації групових інтересів у сфері політики.

Політичні партії можна і треба трактувати як своєрідні інститути посередництва між соціальними групами (наприклад, класами, етнічними чи релігійними групами) та процесом ухвалення рішень, який відбувається в межах структури державної влади. Вони становлять невід'ємний атрибут демократичної політичної системи. Політологи погоджуються з тим, що у так званих відкритих суспільствах повинні існувати такі способи зв'язків (інституції, процедури, механізми), які уможливають накладання визначених обмежень на тих, хто керує суспільством. Слугують вони ланками, які пов'язують суспільство з політичними елітами і разом з тим мають особливе значення для збереження статусу відкритості самого суспільства. Чим відкритішим є суспільство, тим сприятливіші в ньому умови для стабільності демократії. Якщо визнаємо реалізацію певних функцій за невід'ємну передумову стабілізації соціальної системи, а також гарантію його цілісності, то змушені розглядати цей процес у контексті оформлення цілого укладу взаємних зв'язків між його елементами (творення взаємних залежностей поміж різними політичними акторами). Контроль суспільної поведінки, процес політичної участі, пропаганда нових цінностей, спосіб відбору лідерів, процес глибинних системних трансформацій – усе це потребує налагодження взаємних зв'язків між різними рівнями структури політичної системи. Створення власне таких ланок поєднання є винятково важливою функцією політики, і особливу роль у цьому відіграють політичні партії. Вони поєднують між собою державу та її громадян⁵.

Громадяни очікують і прагнуть певних гарантій для себе, впливу на функціонування політичної системи, а позиція партійних еліт залежить від їх здатності мобілізувати енергію та лояльність громадян на свою користь (наприклад, у виборчому процесі). Політичні партії є певною мірою гарантією реалізації партисіпатарних очікувань громадян, як і забезпечення елітам стабільної і лояльної бази підтримки, що дає ефект участі в процесі здійснення державної влади.

⁵ *Поппер К. Демократия и народоправие // Политика, 1991, № 10.*

Жодна сучасна демократія не може обійтися без законодавчих органів, які формуються, звичайно, за участі політичних партій. Партійна виборча конкуренція в деяких політичних системах була замінена чи доповнена іншими формами політичної активності та ухвалення рішень, зокрема корпоративістськими та плебісцитарними. Однак загальне виборче право, конкуруючі політичні партії та законодавчі органи є виразними індикаторами сучасної демократії. З цієї причини наявність партійних систем та їхня конфігурація помітно впливають на дієвість та громадське сприйняття демократичного ладу.

Зрозуміти демократичну політику без організації політичних партій неможливо. Їхня діяльність глибоко проникає в політичне життя суспільства. Вони є своєрідним механізмом урегулювання політичних конфліктів, визначають характер і напрям політичного процесу, забезпечують зв'язок суспільства і держави⁶.

Виборча та ліберальна демократія. Однак чи є вибори єдиним змістом демократії? У своїй блискучій статті у Journal of Democracy Леррі Даймонд розкрив основну відмінність між виборчою і ліберальною демократією⁷. Ліберальні демократії не обмежуються наявністю системи демократичних виборів. Для них також притаманні такі риси, як контроль над виконавчою владою, незалежна судова влада, що забезпечує дотримання верховенства закону; захист прав свободи особистості, слова, зібрань, совісті, права вибирати і бути обраним; захист прав меншин; обмеження можливостей партій, які перебувають при владі, впливати на процес виборів; ефективні гарантії проти сваволі поліції і судових органів; відсутність цензури; мінімальний урядовий контроль над засобами масової інформації. У випадку виборної демократії існує система влади та управління, сформована в результаті відносно вільних і справедливих виборів, але відсутні багато інших гарантій прав і свобод, які існують в ліберальних демократіях. Як підкреслює Даймонд, кількість виборних демократій різко зросла за останні роки, у той час як кількість ліберальних демократій залишилась незмінною.

⁶ Ware A. The Logic of Party Democracy. – L., 1979.

⁷ Diamond L. Is the Third Wave Over? // Journal of Democracy. – July 1996, № 7.

За результатами досліджень, проведених Домом Свободи, 118 країн вважаються виборними демократіями. Однак лише 79 з цих країн Дім Свободи визначає як "вільні", тобто ліберальні, демократії. 39 держав з виборними органами влади і управління названі "частково вільними", серед них такі країни, як Росія, Індія, Туреччина, Бразилія, Пакистан, Колумбія та Україна⁸.

Існування й усвідомлення цієї відмінності призвело до того, що дехто ставить під сумнів правомірність ідентифікації демократії з виборами. Почалися розмови про "ненадійність фактору виборів" і "капкан вільних виборів". Це розчарування має декілька джерел, однак значною мірою пояснюється розбіжностями у результатах, якими закінчуються вибори у незахідних і західних країнах.

По-перше, вибори у незахідних країнах можуть призвести до перемоги політичних лідерів і груп, які становлять серйозну загрозу для існування демократичних інститутів у країні. Вищі керівники у країнах Латинської Америки і колишніх республік Радянського Союзу, обрані демократичним шляхом, вдавалися до сваволі і недемократичних методів управління, переслідували своїх опонентів і керували з допомогою декретів. Інші виборні вищі керівники у країнах Латинської Америки підпорядковували собі парламенти своїх країн і впроваджували конституційні поправки, які дозволяли продовжити термін їх повноважень. У незахідних суспільствах, в яких відсутня західна традиція лібералізму, уряди, сформовані в результаті виборів, рідко приділяють увагу захисту прав людини, можуть утискати права меншин, обмежувати свободу ЗМІ, а також закривати очі на грубі методи поліції або навіть захочувати їх.

По-друге, ситуація виборів у незахідних країнах провокує політиків робити заяви та виступати з гаслами, здатними забезпечити їм додаткові голоси виборців, і часто ці гасла мають етнічний, релігійний або націоналістичний характер. Такі заклики можуть загострювати протиріччя між країнами і всередині країни, а також часто призводять до перемоги антизахідних політичних лідерів і антизахідної політики загалом. Демократизація виявляється парцеляризуючим, а не космополітизуючим процесом. Парадоксальним чином запозичення незахідними політичними суспільствами західних демократичних інститутів часто стимулює розвиток і приводить

⁸ Karatnycky A. Freedom on the March // Freedom Review. –1997, № 28.

до влади антизахідні політичні рухи. У деяких мусульманських державах питання, вочевидь, стоїть так: або антидемократичне світське суспільство, або антизахідна демократія. У регіоні Перської затоки Саудівська Аравія – найближчий союзник США – є найбільш недемократичною країною, в той час як Іран – головний противник США – найбільш демократична держава.

На Заході виборча демократія базується на фундаментальному спадку політичного лібералізму, який включає в себе права людини і принципи правової держави. Однак і в неліберальних, незахідних політичних системах виборча демократія може відігравати важливу роль. Ліберальна демократія базується на понятті переваги особистості і є продуктом західної цивілізації. Тому існує точка зору, що ліберальна демократія неможлива поза Заходом. Насправді ж у межах кожної з існуючих на Землі цивілізацій є щонайменше одна демократична країна. Тобто ліберальну демократію не можна вважати внутрішньо несумісною з незахідними культурами. Однак міра сприйняття незахідними суспільствами ліберальної чи виборчої демократії залежить від ступеня впливу на них з боку Заходу.

Світові цивілізації відрізняються між собою мірою подібності до західної культури, а також мірою впливу на них Заходу. Латинська Америка, безперечно, близька до Заходу, а за деякими показниками повинна бути включена до західної цивілізації. Православ'я є найбільш далеким і проблематичним родичем. У Африці західне правління було коротким, а його вплив, за винятком Південної Африки, обмеженим. Щодо ісламського світу, то різні країни відчували різний ступінь західного впливу, але в арабській серцевині ісламського світу він також був обмеженим. Подібна ситуація і в Китаї. Загалом ступінь сприйняття електоральної демократії незахідними суспільствами виявився залежним від ступеня впливу Заходу на ці країни.

Демократичний розвиток починається, коли політичним лідерам здається, що підтримувати його стає вигідно і це перетворюється на їхній обов'язок. Але в багатьох регіонах світу подібні системи відсутні. У більшості ісламських країн авторитарні уряди повністю контролюють ситуацію і не виявляють найменшого бажання розпочинати демократичні перетворення. В тих небагатьох демократичних державах, які існують в ісламському світі, правителі керують недемократичними методами і не виявляють бажання до переходу від виборчої до ліберальної демократії.

Важливим також є те, що практично у всіх ісламських державах, в яких немає фундаменталістського режиму, фундаменталістські рухи відіграють суттєву, а іноді центральну роль в опозиції. Помітна відсутність ліберально-демократичних опозиційних угруповань.

Крім того, широко розповсюдженою є думка про те, що демократія базується на могутньому громадянському суспільстві. В ісламських країнах сьогодні таке громадянське суспільство тільки формується, але це фундаменталістське громадянське суспільство, а не світське чи ліберальне.

Елітам Китаю та багатьох інших азіатських країн ліберальна демократія не потрібна. У Китаї спостерігається сильна протидія демократії з боку політичних лідерів. Молода буржуазія надто пов'язана з державою, щоб кинути виклик державній владі, а у студентів та інших дисидентів немає стабільної соціальної бази. Поняття "права людини", що обмежує повноваження держави, слабо розвинуте у Східній Азії. Вважається, що вони надаються державою. Перевага належить злагоді та співробітництву, а не протиріччям і конкуренції. Підтримка порядку і повага до ієрархії розглядаються як основні цінності. Зіткнення ідей, угруповань і партій зазвичай вважається небезпечним. Звідси, виборча демократія – тією мірою, якою вона з'являється в азіатських суспільствах, – звичайно буває спрямована на досягнення консенсусу, а не на створення ситуації вибору. Цим вона відрізняється від виборчої демократії на Заході й не має західного шлейфу ліберальних інститутів і процедур⁹.

Політичні партії та перехід до демократії. Демократія не може існувати без політичних партій. Парламентська демократія – це партійна демократія. Для втілення в життя влади народу необхідно об'єднати в єдине ціле його розмаїту політичну волю. В умовах представницької демократії цю функцію виконують політичні партії. Без політичних партій демократія неіздатна.

Партія, як свідчить латинське походження цього слова (від латинського "pars" – частина), є частиною цілого і організовує лише окрему частину політичного спектра. Наявність у суспільстві різноманітних політичних партій відображає той незаперечний факт, що люди від природи різні,

⁹ Хантінгтон С. Двадцять років потому: майбутнє третьої хвилі // Українські варіанти, 1999, № 1-2.

мають різні інтереси. За умови парламентської, представницької демократії політичні партії виступають носіями розмаїття ідей та підходів, політичного плюралізму.

Однак політичні партії намагаються виборювати не відособлені суспільні інтереси, а загальну суспільну волю, що й відрізняє їх від інших політичних інститутів (наприклад, груп інтересів). Проте коли яка-небудь партія починає претендувати на право вирішувати, що саме відповідає інтересам усіх громадян, і коли вона заявляє, що володіє монополією на істину чи патріотизм, – це, як свідчить історія, призводить до фатальних суспільних наслідків. У такому розумінні суті політичних партій закладена основна небезпека для демократії¹⁰.

Це не виключає того, що певні політичні партії можуть надавати пріоритетну підтримку окремим політичним темам чи суспільним секторам. При демократичному правлінні партії є не самоціллю, а засобом реалізації інтересів. Парламентська демократія – це така форма суспільного правління, при якій існують інституційні механізми збалансування різних (а то й протилежних) суспільних інтересів. У демократичній державі превалює не одна партія, а партійне керівництво, у державі панує "партійна система".

Проте навіть рівновага політичних сил у суспільстві не є панацеєю від зловживання владою. Не можна надмірно ідеалізувати політичні партії. За відсутності належних механізмів стримування та противаг, контролю з боку громадськості у намаганні досягти максимального суспільного впливу партії здатні піти доволі далеко. Демократії, як про це говорив Р.Міхельс, притаманна тенденція до олігархії. "Визнання організації, – пише він, – це завжди вираження тенденції до олігархії. Суть будь-якої організації (партії, профспілок і т. д.) містить в собі завжди глибоко аристократичні риси. Організаційна машина, яка створює масивні структури, викликає в організованих масах серйозні зміни. Відношення вождя до мас вона перетворює у свою протилежність. Організація завершує остаточний поділ всякої партії чи профспілки на меншість, яка керує, і більшість, якою

¹⁰ *Schmitter P.C. Dangers and Dilemmas of Democracy // Journal of Democracy, 1994, vol. 5(2)., Diamond L. Three paradoxes of Democracy // Journal of Democracy, 1990, vol.1(3).*

керують. З посиленням організації демократія починає зникати”¹¹.

Кандидати, котрі обираються за пропорційною системою, виборюють насамперед місце в списку, яким розпоряджається партійний апарат, а не голоси виборців. Насправді, обираючи партію, виборець обирає її апарат. За умови пропорційної системи, як зазначав М.Дюверже, партія стає єдиним виборчим округом.

Не можна забувати і застереження М.Острогорського про те, що й в умовах парламентської демократії не завжди вдається подолати відчуження суспільства від управління і державної влади. Він показав, яким чином за наявності рівного виборчого права населення може витіснитися з політичного життя і ставати об’єктом маніпулювання зі сторони партійної еліти (кокусу)¹².

М.Вебер зазначає, що розвиток загального виборчого права призводить до трансформації партій як об’єднання “авторитетних людей” у “партійні машини”, діяльність яких керується партійними босами. А це, у свою чергу, веде до плебісцитарної демократії, яку він утотожнює з “диктатурою”, що базується на емоційності мас. “Таким чином, – пише він, – над парламентом фактично виростає плебісцитарний диктатор, який за допомогою “машини” підкорює собі маси і для котрого парламентарі становлять лише свиту”¹³.

Ці застереження класиків теорії політичних партій особливо актуальні для перехідних суспільств. Не можна забувати, що за певних суспільних умов політичні партії можуть набувати тоталітарного характеру і бути основою тоталітарного режиму. Історія тоталітарних партій – фашистських та комуністичних – яскраве тому підтвердження.

Причини, які спонукають людей об’єднуватися в політичні партії, є дуже різними. Це можуть бути регіональні проблеми, певні конкретні завдання або ж ідеології. Роль останніх у формуванні політичних партій є визначальною. Саме ідеологія об’єднує людей в єдине політичне ціле, надихає їх на політичну діяльність, спрямовану на втілення в життя певних ідеологічних цінностей та суспільних ідеалів. При цьому надзвичайно важливо, щоб світоглядні принципи, покладені в основу

¹¹ *Михельс Р.* Социология политических партий в условиях демократии // Диалог, 1990, № 3, с.10.

¹² *Острогорский М.* Демократия и политические партии. – М., 1997, с.125.

¹³ *Вебер М.* Политика как призвание и профессия. – В кн.: Избранные произведения. – М., 1990, с.25.

діяльності політичних партій, були реальними, а не утопічними. Суспільні утопії, які надзвичайно легко захоплюють суспільну свідомість в перехідні періоди, є однією із серйозних загроз для становлення демократії. Ось чому важливо, щоб в основі програм політичних партій лежали перевірені часом і суспільною практикою ідеології, цінності, які об'єднують, консолідують.

Політичні партії відрізняються від інших політичних об'єднань тим, що вони хочуть здійснювати політичну владу, яка дає їм можливість втілювати в життя свої уявлення про належний стан всього суспільства. В умовах парламентської демократії єдиним шляхом досягнення влади є перемога на виборах. При цьому її, безперечно, матимуть ті, хто чітко розрізнятиме інтереси виборців, вестиме з ними копітку й цілеспрямовану повсякденну роботу, а не розраховуватиме лише на виборчі технології чи адміністративний ресурс. У парламенті партійні фракції повинні перетворювати свої передвиборчі обіцянки в обов'язкові для всіх закони. У цивілізованій демократичній державі парламент є вищим органом законодавчої влади, а не місцем політичних маніфестацій чи вияснення стосунків. У парламентській демократії основним мірилом ефективної роботи партії є кількість розроблених партійною фракцією суспільно значимих законопроектів. І саме за цим критерієм прийнято розрізняти конструктивні партії від популістських.

Роль політичних партій особливо важлива у трансформаційні періоди. У країнах Центральної та Східної Європи, Азії, Африки, Латинської Америки процес політичної модернізації та демократизації нерозривно пов'язаний з діяльністю політичних партій. Однак недостатній досвід впровадження самих демократичних змін, як і формування та діяльність політичних партій, можуть стати важким тягарем для розвитку демократії. На жаль, партії та політична еліта не завжди адекватно реагують на виклики трансформаційного періоду.¹⁴

Партійне керівництво. У науковій літературі загальноновизнаним є положення про те, що сучасні політичні системи, які вважаються демократичними, засновані на

¹⁴ *Прозоров Ю.Б.* Партии в переходных обществах (латиноамериканский опыт) // *Полис*, 1994, № 4.

партійному керівництві. Поняття демократії пов'язане з процесом, що гарантує появу людей, які здійснюють публічні функції завдяки перемозі певної політичної партії на загальних виборах. Можна уявити собі також і вибори непартійні, однак у сучасній практиці необхідною умовою появи демократичного правління є наявність конкурентної партійної системи. На підставі цього Р. Катц стверджує, що партійне керівництво є синонімом представницької демократії. Однак треба зазначити, що йдеться про ситуацію, за якої партії виступають справжніми носіями політичної влади.

Загалом принцип партійного керівництва означає, що:

- в межах політичної системи існує конкурентна партійна система, яка є результатом існування свободи створення та діяльності політичних партій. Ця конкурентна модель системи пов'язана з цінностями ліберальної демократії або є механізмом, що її наповнює;

- конкурентна партійна система інститує свободу політичного вибору, що здійснюється в межах суспільства, та право опозиції пропонувати альтернативні рішення;

- результатом партійної конкуренції є те, що переможець повністю переймає контроль над процесом керівництва (часто необхідним є формування партійних коаліцій, хоча традиційний принцип партійного керівництва насамперед акцентує увагу на формуванні однопартійного керівництва);

- створена в такий спосіб влада має демократичну легітимність. Процес прийняття рішень контролюється політичною партією (чи партіями), яка спирається на волю масового суверена, висловлену у виборчій кампанії;

- державна влада відповідальна перед суспільством, бо виникла завдяки організованим у політичні партії суспільним групам, які пройшли свою апробацію через участь у загальних виборах;

- існує група політиків, лояльних до партії і відповідальних перед електоратом, яка займає особливе місце в процесі суспільно-політичних переговорів та прийнятті рішень.¹⁵

Ці принципи існування партійного керівництва стосуються демократичного оточення партійної системи і мають загальний та системний характер. Більшість політологів, які підтримують принцип партійного керівництва, вважають, що модель партійного керівництва уможливорює існування політично

¹⁵ Party Governments: European and American Experiences / Ed. by R. Katz. – Berlin: de Gruyter, 1987, p.12.

відповідального перед суспільством уряду, через те що в ньому беруть участь представники партії, які так само, як і партія, своїм становищем завдячують виборам.

Коли перенести цей аналіз на рівень партійної системи, слід визнати необхідність дотримання додаткових умов, які сприяють стабілізації переговорного процесу між політичними партіями як основного чинника у формуванні державної політики. Йдеться про те, щоб:

- всі політичні рішення затверджувалися партійними політиками, обраними на конкурентних виборах, або іншими особами, відповідальними перед ними. Лояльність до певної партії як актуального суб'єкта державної влади повинна існувати в межах бюрократичного апарату та інших публічних чи псевдопублічних інститутів;

- напрям політики держави визначається правлячою партією, якщо вона формує однопартійний уряд, чи групою партій, які беруть участь у формуванні коаліційного уряду;

- партія (партії) займають найважливіші посади в публічній адміністрації, а підлеглі пройшли процес добору через визначені внутрішньопартійні та міжпартійні процедури.

Отже, традиційна (англосаксонська) концепція партійного керівництва, за якою вважається, що лише однопартійні уряди (типу британського) гарантують домінування партійного стилю політики в державі, була відкинута європейською політичною традицією. Тут більша увага акцентується на тому, що робить партія, отримуючи статус правлячої, а не на тому, в який спосіб вона обрана і чи володіє абсолютною більшістю в парламенті¹⁶.

Відзначають три види політичних інституцій, важливих для появи і стабілізації партійного керівництва, – тип виборчої системи, структура парламенту та тип політичного режиму.

Тип виборчої системи. Теза про те, що справжнє партійне керівництво може існувати лише у мажоритарній виборчій системі, сформульована М. Дюверже, отримала назву соціологічного закону. Він стверджує, що мажоритарна виборча система породжує двопартійну, яка сприяє інституалізації принципу партійного керівництва, а пропорційна – багатопартійну, яка ускладнює його реалізацію.

На думку М. Дюверже, в системах більшості функціонує:

¹⁶ *Herbut R.* Концепція "rzadow partii" (party government). – In.: *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porownawcza / Pod. red. A.Antoszewskiego, R.Herbuta.* – Wroclaw, 1997, s.124-125.

а) механічний ефект виборчого права, який полягає в тому, що всі партії, які беруть участь у виборах, за винятком двох найсильніших, є перманентно підпрезентаційними;

б) психологічний ефект виборчого права, який полягає у тому, що виборці схильні голосувати за найсильніші партії, побоюючись втрати своїх голосів¹⁷.

Однак очевидно, що характер зв'язків між двома типами систем є значно складнішим, ніж про це говорить М. Дюверже. Крім цього, більшість політологів звертають особливу увагу на тип партійної системи, коли йдеться про стабільні демократії. У підсумку виборча система постає перед нами у демократичному політичному укладі швидше як наслідок, аніж як причина. Мажоритарна виборча система звичайно стабілізує та продовжує існування двопартійної конкуренції, але її не можна розглядати як виключне джерело двопартійності, а відтак і стабілізатора партійного керівництва.

І хоча соціологічний закон М. Дюверже піддавався жорсткій критиці¹⁸, однак очевидно, що загальна тенденція, яку він відзначив, існує. Підтверджують це порівняльні дослідження виборчих та партійних систем країн ліберальної демократії. Наприклад, із 30 країн з мажоритарною виборчою системою 21-а має двопартійну систему, 2 – систему домінуючої партії, в одній кандидати в парламент номінуються без участі партій і лише в 6 державах існує багатопартійна система. Водночас із 20 держав, які використовують пропорційну виборчу систему, 15 мають багатопартійну систему, 3 – двопартійну, 2 – систему домінуючої партії¹⁹. Про характер співвідношення виборчої і партійної систем детальніше читайте далі (розділ 5).

Виборчі системи зумовлюють явище надпрезентації (коли партії отримують більше мандатів, ніж подано за них голосів) і підпрезентації (коли партії отримують менше мандатів, ніж подано за них голосів).

Деякі вчені поділяють виборчі системи на слабкі та сильні²⁰. Основний критерій цієї класифікації – ступінь впливу виборчої системи на виборців. Слабка виборча система не

¹⁷ Дюверже М. Политические партии. – М., 2000, с.307.

¹⁸ Wildavsky A. A Methodological Critique of Duverger's "Political Parties" // Journal of Politics, 1959, 21/2.

¹⁹ Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porownawcza / Pod. red. A.Antoszewskiego, R.Herbuta. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s.242.

²⁰ Taagapera R., Shugart M. Seats and Votes. The Effects and Determinants of Electoral Systems. – New Haven, 1989.

застосовує спеціальних елементів збільшення диспропорції в процесі боротьби за депутатські мандати, сильна ж їх використовує. Мажоритарна виборча система, без сумніву, належить до категорії сильних. Частина з-поміж пропорційних систем теж належить до цієї категорії, особливо ті, які застосовують формулу де Хондта: малі виборчі округи та високий прохідний бар'єр (наприклад, в Іспанії, Греції, Португалії). Виборчі системи, які застосовують формулу Сенте-Лаге (великі виборчі округи та низький прохідний бар'єр), належать до категорії слабких. Саме в цьому контексті треба розглядати процес становлення принципу партійного керівництва і його межі. Сильні системи застосовують маніпуляційний вплив на виборців, а також на перебіг та характер міжпартійної конкуренції, уможливлючи стабілізацію сильнішої версії партійного керівництва. По-перше, сильна система обмежує сам вибір, підштовхуючи виборців до підтримки сильнішої політичної партії з метою виграшу в міжпартійній конкуренції. Таким чином, страх перед втратою свого голосу стає основним мотивом, який визначає симпатії виборців. По-друге, не заохочує малі партії до участі у міжпартійній боротьбі, оскільки шанси її потрапити до парламенту мінімальні. По-третє, сильні виборчі системи ускладнюють зміну партійної системи. Слабкі системи не виключають можливості стабілізації партійного керівництва, однак, як правило, виникає слабша його версія²¹.

Структура парламенту. Звичайно, процес формування сильного партійного керівництва чи його стабілізація пов'язаний з функціонуванням однопалатних (однокамерних) парламентів. Якщо існує вища (чи друга) палата парламенту, то втрата нею реальних впливів не ускладнює перебігу процесу прийняття рішень і не створює загрози для стабільності партійного керівництва (наприклад, палата лордів у Великобританії). Якщо маємо справу з сильним типом партійного керівництва, то шанси існування реального бікамералізму (двопалатності) зменшуються. Існування організаційно сильних партій, які мають значну підтримку виборців, гарантує створення достатньої системи зв'язків між двома палатами і появу партійного керівництва. Цей процес,

²¹ *Sartori G.* The Influence of Electoral Systems: Faulty Laws or Faulty Method? – In: Electoral Laws and their Political Consequences / Ed. by B.Grofman, A.Lijphart. – N.Y., 1986., *Lijphart A.* Electoral Systems and Party Systems. A Study of Twenty-Seven Democracies.1945–1990. – Oxford, 1994.

однак, буде менш ефективним у випадку бікамералізму (процес прийняття рішень затягується, а здатність партії нав'язати своє рішення двом палатам є обмеженою, що можна прослідкувати на прикладі Німеччини)²².

Тип політичного режиму. Взаємини парламенту та виконавчої влади, на думку багатьох вчених, є вирішальними для функціонування будь-якої форми партійного керівництва. Йдеться про дві проблеми: спосіб формування виконавчої влади та її повноваження. Ці взаємини відмінні у межах президентської та парламентської системи правління. Варто зазначити, що президентська форма правління відрізняється від моделі партійного керівництва виразним домінуванням виконавчих структур над партійними. Загалом можна стверджувати, що президентська форма правління не сприяє і навіть обмежує стабілізацію механізму партійного керівництва через обмеження міжпартійної конкуренції. Прикладами такого типу є політичні системи Франції, Фінляндії та Португалії. У Франції конституція з 1958 р. гарантує президентові багато прав, але істотно його позицію визначають два чинники: існування позаконституційних конвентів та зв'язок між президентською та парламентською більшістю. Це зумовлює формування в країні політики, яку прийнято називати "двірцевою" (court politics). Так звані президентські партії є механізмом допомоги президентові у забезпеченні підтримки виборців на президентських виборах. Діяльність уряду є джерелом патронату з боку держави, а сам президент володіє майже монархічними правами. Оскільки президентські партії сприяли перемозі президента у Франції (голлістська партія), то сенсом їхнього існування стала саме ця функція. Це були організації, які мали на меті представляти інтереси певних груп еліт, і це відсунуло на другий план проблему їхньої програмної ідентичності. Однак французька система – це лише псевдопрезидентська система. На практиці президент може домінувати так довго, як довго президентська партія матиме більшість у парламенті. Якщо вона втрачає більшість, то система набуває типово парламентських ознак. Вибори 1986 р. на деякий час спричинили відділення президентської меншості від парламентської більшості (cohabitation), а вибори 1993 р.

²² *Pasquino G.* The Impact of Institutions on Party Government: Tentative Hypotheses. – In: *Visions and Realities of Party Government* / Ed. by F.Castles, R.Wildenmann. – Berlin, 1986.

перевернули цей уклад і продовжили його (другий етап cohabitation). Так само стосовно Португалії в 1974-1982 рр. важко говорити про існування партійного керівництва через існування тут двох інституцій: правління президента і так званої Революційної ради (військового органу). І лише у першій половині 70-х рр. почалася консолідація партійної системи і парламентаризація політичного режиму.

Парламентська форма правління пов'язана з існуванням колегіальної відповідальності тих, хто здійснює керівництво (це може застосовуватися через вотум недовіри чи за підтримки уряду парламентською більшістю). Найдосконалішим механізмом реалізації цієї відповідальності є політичні партії.

Треба також пам'ятати, що за даної форми правління прем'єр володіє правом на розпуск парламенту. Сама лише загроза застосування цього права дисциплінує парламентську більшість і є зброєю проти опозиції. У ситуації парламентської кризи партія (лідери) можуть створити в такий спосіб нову більшість через повторні вибори. У парламентських системах уряд та опозиція є виразними показниками громадської думки, висловленої населенням на виборах, а факт існування партійного керівництва є фактом їхньої відповідальності перед виборцями²³.

Політичні системи, які засновані на парламентській формі правління і мають однопалатний парламент, створений на підставі виборчої системи звичайної більшості, – це найоптимальніший політичний уклад, який гарантує появу та стабільність існування партійного керівництва. Другою крайністю є політична система, яка поєднує президентське правління з двопалатним парламентом, де кожна з палат має приблизно однакові чи подібні повноваження (так званий симетричний бікамералізм), який застосовує пропорційну виборчу систему без прохідного бар'єра. Між цими крайнощами існує чимало проміжних форм.

Типи партійного керівництва. Здобуття представництва в парламенті відкриває перед партією можливість безпосередньої участі в ухваленні державних рішень. Отже, найближчою метою партії стає здобуття визначених публічних

²³ *Urwin D. Political Parties, Societies and Regimes in Europe: Some Reflections on the Literature // European Journal of Political Research, 1973, 1/2.*

посад, а перспективною – забезпечення впливу на зміст державної політики. Політичні партії як державно-політичні осередки пропонують конкретну коаліційну стратегію або каталог політичних умов і вимог, які визначають основи міжпартійних відносин. Стосується це насамперед багатопартійних систем, в яких урядові кабінети мають, як правило, коаліційний характер. У двопартійних системах, а інколи і в багатопартійних (Іспанія, Греція, Швеція, Норвегія чи Данія) формуються однопартійні уряди, що контролюють абсолютну більшість мандатів у парламенті. Однак у більшості держав, де існують багатопартійні системи, партії, які досягли успіху на виборах, обирають стратегію, спрямовану на максималізацію користі у процесі формування коаліційного кабінету. Звичайно, це означає бажання отримати максимальну кількість міністерських посад, а також і посаду глави уряду. Однак партійні лідери можуть прагнути контролю над конкретними міністерствами як способу реалізації своїх програмних засад, важливих з точки зору зазначеної раніше виборчої діяльності. Тому коаліційна стратегія передбачає спробу отримання винагороди у формі контролю над певним міністерством. Таким чином, у коаліційних переговорах з'являється новий чинник – проблемна мотивація партнерів, які беруть у них участь. У такий спосіб реалізується програмна мета партій. Передбачають вони програмну стратегію, в якій визначені конкретні проблемні питання і розв'язання котрих повинно бути однією з цілей діяльності коаліційного уряду. Очевидно, що розмір і важливість цих завдань стають предметом міжпартійних переговорів. У ідеологічно споріднених партіях політика добору особливих партійних завдань може взагалі не з'явитися або відіграє незначну роль. У цій ситуації програмна стратегія може набути максималістського і наступального характеру. Навпаки, у партійній конфігурації з ідеологічними відмінностями необхідність пошуку програмного консенсусу відкриває шлях до адаптації тих вимог, які є суперечливими, коли йдеться про остаточну форму програми політики коаліційного уряду.

Враховуючи способи формування уряду партіями, можна виокремити три типи партійного керівництва: однопартійне, коаліційне, домінуюче.

Однопартійне керівництво. Цей тип партійного керівництва здебільшого з'являється в умовах існування біполярної структури партійної конкуренції, де домінують дві великі партії (двопартійність). Класичним прикладом цього типу є

Великобританія. Виборці визначають не лише партійний склад парламенту, силу існуючих в ньому фракцій, але опосередковано і склад наступного уряду та його лідера. Правляча партія користується майже необмеженими засобами, які гарантують впровадження її програми в життя. З подібним механізмом можна зустрітися також і в системах, відмінних від класичної двопартійності, хоча і приналежних до категорії систем з біполярною конкуренцією. У Норвегії та Швеції в 70-80-х рр. з'явилася система двоблокової конкуренції між соціалістичними та несоціалістичними силами. Партійна система Німеччини та Австрії називається модифікованою двопартійною системою (або дві з половиною партії). Трансформація політичної системи Франції в 70-х рр. наблизила її до двоблокової політичної системи. Політичні системи Іспанії, Греції та Італії після 1994 р. також еволюціонують у напрямку "біполярного конкурентного укладу" (конкуренція двох партій чи партійних коаліцій), що збільшує можливість формування однопартійного керівництва.

Коаліційне керівництво. За даного типу партійного керівництва на виборах жодна з партій (чи домінуюча коаліція) не здобуває парламентської більшості, необхідної для формування однопартійного уряду. Нікотра з партій не домінує, бо існує багато політичних сил, які опонують владі. Успіх партії на виборах ще не означає автоматичної її участі в правлячому уряді. Урядові коаліції швидше формуються за підсумками виборів, аніж у ході виборчої кампанії. Керівник уряду також призначається за підсумками виборів. Уряд і його програма визначаються в результаті міжпартійних домовленостей. Типовим прикладом цього типу партійного керівництва є Данія.

Домінуюче керівництво. Цей тип партійного керівництва передбачає наявність партії, яка відіграє домінуючу роль в процесі міжпартійних переговорів з приводу формування правлячої коаліції – так званої ініціативної партії. Звичайно це партія, яка контролює в парламенті найбільшу кількість мандатів. Склад партійної коаліції, політична програма (ліва чи права) можуть змінюватися, однак ініціативна партія залишається основою для наступних міжпартійних переговорів. Без її участі міжпартійні домовленості неможливі, а тому неможливе й формування уряду. Обрання глави уряду є також наслідком міжпартійних домовленостей (інколи і

внутрішньопартійних, як у випадку з Італією), найчастіше після виборів²⁴.

Теорія "кризи партійного керівництва" та її інтерпретації. Багато дослідників, які займаються демократіями Західної Європи, часто використовують тезу про кризу партійного керівництва.

Перший тип аргументів, що мають на меті підтвердити факт існування кризи партійного керівництва, можна назвати виборчими. Йдеться про переоформлення взаємних зв'язків, які налагоджуються між партіями та електоратом. Трансформація моделі партії означає, що виборча партія перестає ефективно виконувати свої функції, а особливо мобілізаційну. У такому разі послаблюється її зв'язок з електоратом, він стає менш структурованим, менш послідовним у своїх політичних симпатіях. Це, очевидно, повинно впливати на стабільність державної влади. Центральним аргументом стає явище зміни виборчої лояльності виборців. Зменшення рівня лояльності повинно свідчити про кризу стабільних партій. З'являються сумніви стосовно того, чи змінність виборчих уподобань доводить тезу про кризу партійного керівництва. Величина цього індексу зростає, але не драматично, особливо в ситуації, коли в Західній Європі не існує сильних антисистемних партій. Тому складно говорити про дестабілізацію політичної системи. Водночас дослідники помітили, що змінність виборчих настроїв безпосередньо стосується індивідуальних партій, але в межах того самого ідеологічного блоку (лівий чи правий). Це звичайно внутрішньоблокова плинність виборчих уподобань (наприклад, у рамках лівих партій) і рідко коли міжблокова (наприклад, зміщення симпатій від лівих до виразно правих).

Другий тип аргументів з'являється у 70-х рр. внаслідок поміченого соціологами явища інфантильності громадян до політичних механізмів ліберальної демократії. Р. Рос пише про громадянську інфантильність (що можна було б представити як відвернення суспільства від політичної активності), відзначаючи те, що вона безпосередньо спрямована проти конкретної державної влади (яка спирається на певну партійну формулу), але не порушує легітимації політичної системи. Важко визначити джерела цього явища. Може це, наприклад, означати, що західне суспільство досягло відносно високого

²⁴ Riker W. The Theory of Political Coalitions. – New Haven, 1962.

рівня економічної безпеки й через це значна його частина "перенеслася" у приватну сферу. Поява так званої центристської політики зробила дуже подібними одна до одної політичні партії, навіть якщо одна з них перебуває при владі. Зміна ціннісних орієнтацій та поява "нової політики" – це виразні симптоми політичної активності нових післявоєнних генерацій. Політичні партії не лише не зникли, але з'явилися їхні нові типи (наприклад, екологічні). Західні суспільства стоять на порозі нового конфлікту – боротьби матеріальних цінностей з постматеріальними. Сьогоднішня вісь політичної боротьби – це два взаємопов'язані виміри: традиційний уклад ліві-праві, який спирається на соціально-економічні лінії поділу, та новий конфлікт між традиційними та інноваційними суспільними цінностями. У обох випадках роль політичних партій висувається на перший план.

Третій тип аргументів спирається на так звану концепцію притягання влади. Згідно з нею, криза партійного керівництва державою є результатом постійно існуючої здатності груп інтересів втягувати державу у відповідальність за реалізацію їхніх партикулярних інтересів. З'являється важка бюрократизована машина, яка сама стає групою інтересу. Спостерігається фактично явище "переміщення" керівництва державою, пов'язане з існуванням так званого соціально-демократичного консенсусу: державний апарат, який формувався на підставі партійних механізмів, повинен був здійснювати функцію соціального забезпечення суспільства, що знаходить своє найповніше вираження в концепції держави добробуту. Це можливо за умови постійного економічного зростання. Економічна криза зменшує фінансові надходження, необхідні для фінансування соціальної держави. У цій ситуації не можуть бути вирішені всі прагнення груп інтересів, що зумовлює загострення процесу міжпартійної конкуренції і негативно позначається насамперед на партії, відповідальній за функціонування державного апарату. Симпатії суспільства до неї зменшуються, але це не означає, що ставиться під сумнів сама ідея партійного керівництва. Зменшення підтримки соціал-демократичних партій, наприклад, у Швеції чи Норвегії, означає лише вотум недовіри витратній моделі суспільного консенсусу. В результаті реальною стає альтернатива блоку консервативних партій, яка закладає нову модель соціальної орієнтації держави. У 70-х рр. в деяких державах Західної Європи (наприклад, у Норвегії, Швеції, Голландії та Великобританії) спостерігаємо нове загострення суперечностей

по осі ліві-праві. Правоцентристський блок у відповідь на новий суспільний виклик жертвує процесом "обтяження" державного апарату та ініціює процес обмеження бюрократичних структур.

У четвертому типі аргументів зосереджено увагу на зменшенні ролі партій у механізмі прийняття рішень на користь інших організацій (наприклад, груп інтересу). Безпосереднім результатом цього може бути виникнення тривалих структур та процедур, які дають змогу обходити партійні канали, що є загрозою для інститутів представницької демократії. У результаті партія може втратити контроль над процесом прийняття рішень. Корпоративізм пропонує заміну партійних механізмів схемою порозуміння між двома централізованими групами інтересу – бізнесом та профспілками. Виникає багато урядових та позаурядових агенцій, в яких засідають представники домінуючої групи інтересу, і це власне вони ухвалюють рішення (партії ж мають слугувати лише механізмом перенесення цих рішень до парламенту та виступати механізмом їхньої акцептації). В Австрії та Швейцарії (у 70-х рр.), а також у Німеччині і ще раніше в Швеції мав місце такий процес ерозії контрольних функцій політичних партій. Це альтернативна партійному керівництву політична структура. Однак з'являється проблема універсальності та тривалості такого типу змін. У 70-х рр. у Великобританії, Німеччині чи Голландії корпоративні процеси були стримані. Питання полягає також у тому, чи треба цей процес розглядати як універсальну формулу, альтернативну плюралістичному механізму здійснення влади²⁵.

Г. Лехмбруч відкидає, наприклад, тезу, що корпоративний процес ухвалення рішень замінить парламентські механізми, які спираються на партійне керівництво. Він вважає, що з'явиться щось на зразок функціонального поділу праці між двома підсистемами. Політичні партії сконцентрують свою увагу на виборчих та парламентських процесах, перекладаючи відповідальність за економічні процеси на корпоративістську підсистему, яка охоплює групи інтересу та органи адміністрації. В результаті виникнуть дві функціонально спеціалізовані сфери політичної активності. Багато авторів, які займаються функціонуванням корпоративістського механізму, вважають, що він не може замінити партійної системи та партійного

²⁵ Parties and party systems in liberal democracies / Ed. by S.Wolinetz. – L–NY., 1988.

керівництва, бо відразу ж з'являється ціла низка проблем, з якими може впоратися лише механізм міжпартійних переговорів. Багато авторів відзначають також обмежені можливості корпоративістського механізму у багатьох політичних сферах (наприклад, побудову консенсусу). Для Г. Лехмбруча ці дві підсистеми є автономними і взаємно стабілізуючими. Питання про те, чи є вони новою моделлю політичних взаємин, справді альтернативною плюралістичній, залишається відкритим. У Австрії та Швейцарії вони стали звичним явищем політичного життя, в Німеччині відіграли певну роль у 70-х рр., у Швеції та Норвегії корпоративний механізм був і залишається інституційною гарантією існування держави суспільного добробуту. Такий досвід не має нічого спільного з італійським, французьким, іспанським чи голландським. У багатьох країнах корпоративні уклади зумовили появу економічних криз, хіба окреме дослідження конкретних держав і оцінка придатності корпоративних механізмів у діючих там механізмах функціонування соціальної системи дасть відповідь на поставлене питання. Тоді лише можна буде щось конкретно сказати про реальність небезпеки заміни партійного керівництва корпоративними механізмами.

Певною альтернативою партійному керівництву є форми безпосередньої демократії в Швейцарії, що дає суспільству можливість безпосередньо впливати на процес ухвалення рішень, а модель референдумкратія може принаймні теоретично визнавати, що громадянин здатний безпосередньо формувати політику держави. На практиці, однак, виявляється, що референдум має дорадче значення, а ініціатива громадськості самостійно виникає дуже рідко. Надзвичайно мала кількість законів приймається саме таким чином. Це, власне, парламент, а не виборці під час голосування ухвалює більшість правових рішень. Існування у Швейцарії великих коаліцій – це спосіб ліквідації руйнівних наслідків елементів безпосередньої демократії в межах централізованої політичної системи. Можливість застосування цих інструментів зумовлює те, що парламентська більшість може зазнати поразки при загальнонародному голосуванні. Для мінімізації цього ризику формується коаліція, яка охоплює широке коло політичних партій та груп інтересів (так звана магічна формула) і яка може ефективно впливати на результати референдуму чи на процес суспільних ініціатив. Співпраця усіх партій (принаймні чотирьох основних) стає системою стабілізації цілої політичної системи, а

консенсусні механізми повинні до мінімуму обмежити елементи відкритої боротьби в межах референдумкратії.

Політичні партії загалом відіграють важливу роль у парламентських дебатах, а також і в позапарламентських переговорах. Представляють вони ширші інтереси, ніж групи бізнесу, а також незорганізовані сегменти суспільства. Це істотно, оскільки ефективність консенсусного процесу ухвалення рішень залежить від стану агрегації інтересів. Отже, питання про кризу партійного керівництва має сьогодні швидше теоретичний, ніж практичний характер²⁶.

²⁶ *Herbut R.* Koncepcja "rzadow partii" (party government).- In.: *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porownawcza / Pod. red. A.Antoszewskiego, R.Herbuta.* – Wrocław,1997, s.198-206.

2

Політичні партії - основні актори політичної сцени

Походження політичних партій. Задовго до виникнення виборчої демократії держава мала різноманітну структуру публічних посад – мери, члени парламенту, міністри і т. д. Люди отримували їх різними шляхами – по спадковості, купували, за винагороду, призначались. З появою демократії більшість цих посад починає заповнюватися шляхом виборів. Саме це відрізняло недемократичну політичну систему від демократичної. Люди, які претендують на певні посади, повинні заручитися підтримкою інших людей – виборців.

Політикам за нових умов легко було помітити, що певний вид об'єднань, які залучають велику кількість голосів, допоможуть їм досягнути та втримати посади. Отже, великі національні організації, які об'єднують усіх політиків і контролюють голоси на всій території країни, зможуть функціонувати ефективніше, ніж місцеві клуби, котрі гуртуються лише навколо місцевих політиків. Із створенням організації загальнонаціонального масштабу популярним політикам стало простіше пересуватися країною з метою підтримки партійних кандидатів, а також з'явилися кошти, необхідні для роботи професійного штабу, який допомагав би в організації тисяч і тисяч виборців. Так утворилися політичні партії. Отже, з формуванням електорату, з рухом до виборчої демократії як невід'ємний її елемент з'являються політичні партії. Треба, однак, визнати, що така форма організації політичних однодумців є доволі новим утворенням, яке з'являється лише у ХІХ ст. і переважно пов'язане з поступовим запровадженням демократичних принципів і практики.

Політичні партії виникають і розвиваються також і в тих державах, де немає виборчої демократії, наприклад, у комуністичних. У багатьох політичних режимах, де партії, по суті, не потрібні для виграшу на виборах, вони існують як ефективні механізми зв'язку з масами. Одна з особливостей політичних партій виявилася саме в тому, що вони стали

придатними для реалізації різних цілей, перетворилися в невід’ємний інструмент політики.

Досліджуючи процес виникнення політичних партій, М.Дюверже поділив їх на партії внутрішнього та зовнішнього походження (так звана ґенетична модель походження партій). “...Усі партії, – пише він, – зазнають на собі сильного впливу свого походження, подібно до того, як людина перебуває під впливом свого дитинства. Неможливо, наприклад, зрозуміти структурну відмінність, яка розділяє британську лейбористську і французьку соціалістичні партії, не знаючи обставин їх народження. Не можна серйозно аналізувати французьку чи голландську багатопартійну і американську двопартійну системи, не аналізуючи походження партій в кожній з цих країн...”¹.

Парламентські партії формуються там, де парламентські органи існували до розвитку широкого виборчого права. Головним прикладом тут виступають дві традиційні британські партії. Торі та віґи розвивалися в період 1688–1832рр., коли парламент був важливою частиною урядової структури, а не коли парламентські вибори були справою кількох людей. У Швеції партії розвивалися у XVIII ст., коли там вже існував функціонуючий парламент, але виборче право було обмеженим. Останнім відомим прикладом парламентських партій було скликання Генеральних станів під час французької революції. Тут знову законодавча влада брала на себе загальну владу, тоді як депутати репрезентували тільки малу частину населення.

Позапарламентські партії виникають тоді, коли розвиток парламентських інститутів супроводжується значним розширенням прав виборців або коли партія розвивається з певного інтересу, ідеології або визначеної групи населення. Це явище спостерігалось у Франції під час Третьої республіки, коли розширення виборчого права пояснювало походження Радикальної соціалістичної партії. Так відбувається часто, коли певна частина населення шукає представництва у владі. Відомими прикладами є лейбористська, соціалістична, комуністична, фашистська, аграрна, християнська партії. У такій схемі виникнення партій не надається великого значення різниці в організаційній будові партій.

Партії внутрішнього (парламентського) походження.
Загалом сучасні партії з’являються при розширенні загального

¹ Дюверже М. Политические партии. – М., 2000, с. 21.

виборчого права та парламентської демократії. Поширення представницької моделі спричиняє утворення в парламентах груп, до яких депутати входять виключно за політичними уподобаннями. Розширення виборчого права приводить до створення виборчих комітетів, які мобілізують виборців. Про народження партії можна говорити тоді, коли між парламентськими групами та місцевими виборчими комітетами налагоджуються регулярні стосунки.

Партії зовнішнього (позапарламентського) походження. Певна кількість політичних партій, однак, не проходить через виборчий чи парламентський механізм і часто створюється з уже існуючих угруповань: профспілкових (Лейбористська партія Великобританії вийшла з робітничого профспілкового руху), професійних (у багатьох скандинавських країнах аграрні партії утворилися з селянських спілок), релігійних (християнсько-демократичні партії), об'єднань ветеранів (на їх основі створювалися партії крайніх правих у період між двома світовими війнами в Італії, Німеччині, Франції).

Необхідно також згадати і французьку комуністичну партію, яка утворилася внаслідок внутрішнього розколу соціалістичної партії 1920 р., але народженню якої вельми сприяла перемога соціалістичної революції в Росії та прагнення її лідерів експортувати дану модель у Західну Європу.

На думку М. Дюверже, спосіб утворення політичних партій суттєво впливає на їхню діяльність. Партії парламентського походження часто є досить несміливими об'єднаннями впливових осіб, згуртованих навколо своєї парламентської групи. Партії зовнішнього походження є централізованими і дисциплінованими організаціями, часто віддаленими і ворожими до представницьких інституцій.

Складові ґенетичної моделі походження партій. Ґенетична модель походження партій, розроблена М. Дюверже, складається щонайменше з трьох додаткових чинників, які впливають на процес виникнення політичної партії.

1. Організаційний розвиток політичної партії може характеризуватися територіальним проникненням чи територіальною роздробленістю або комбінацією цих двох схем. Про територіальне проникнення говоримо тоді, коли "центр" контролює, стимулює або керує розвитком "периферії" (локальних об'єднань). Територіальна роздробленість означає, що локальні еліти творять автономні об'єднання, які потім інтегруються в єдиній національній організації. Ліберальні та консервативні партії, як звичайно, були внутрішнього

походження (парламентськими партіями), які виникли та розвинулися в результаті територіального проникнення, в той час як більшість ліберальних партій – через процес роздробленості. Однак найпоширенішим є змішаний спосіб виникнення політичних партій. Спочатку був процес територіальної роздробленості – виникали локальні організації, а лише згодом з'являється загальнонаціональна структура, як федерація локальних об'єднань. У творенні партійних родин простежуються певні закономірності – більшість комуністичних і консервативних організацій розвинулися через процес проникнення, а соціалістичних і релігійних – шляхом територіальної роздробленості. Як правило, організаційний розвиток партій ліво-ліберальних (особливо екологічних) відбувався згідно зі схемою територіальної роздробленості, а багато з них практично не має розбудованих національних структур (процес територіального проникнення в них ще не настав) і існує як федерація автономних локальних організацій.

2. Другим чинником, який істотно модифікує ґенетичну модель виникнення партії, є факт існування (чи відсутності) зовнішніх інституцій, що підтримують діяльність політичної партії. Йдеться про суспільні організації (інститути), які становили первинну форму мобілізації визначеної соціальної групи і були ініціаторами створення політичної партії як гаранта групового інтересу. Церква (особливо католицька), відчуваючи загрозу з боку держави, що експансивно розвивалася, трактувала конфесійні партії як політичну форму організації та ізоляції прихильної до неї частини суспільства. Подібною є ситуація з впливом профспілок на процес оформлення деяких соціал-демократичних чи лейбористських партій. У випадку появи такого "спонсора" можна побачити, що лояльність до партії має опосередкований характер або пов'язана насамперед із зовнішньою інституцією, і лише потім – з партією. Ця інституція є джерелом рекрутування та легітимації керівної еліти партії і в результаті може мати вирішальний вплив на її внутрішню будову. З огляду на це можна виділити партії, які характеризуються зовнішньою легітимацією і в яких лояльність стосовно партії є похідною порівняно з первинною лояльністю до зовнішнього інституту, а також партії, які характеризуються внутрішньою легітимацією, де джерелом лояльності є сама партія та її ідеологія.

3. Третьою складовою, яка впливає на формування політичних партій, є роль харизми (харизматичного лідера). Деякі з партій можуть виникнути завдяки активності

конкретного лідера та організованої навколо нього групи прихильників (наприклад, голлістська партія у Франції, Націонал-соціалістична партія в Німеччині). Ці харизматичні партії існують завдяки своїм провідникам, і важко про них говорити без характеристики особи її засновника².

Потрібно, однак, пам'ятати, що у ґенетичній фазі, пов'язаній з оформленням нового типу зв'язків між партією і соціальною групою (соціумом), елементи харизми виступають майже завжди у стосунках між лідерами та їх прихильниками. Психологічний стан соціуму стає ключем до розуміння механізму цього процесу, очевидним результатом якого є поява нової колективної ідентифікації. Часто в цьому контексті вживається визначення "ситуаційна харизма". Факт, що суспільство опинилося в кризовій ситуації (суспільний стрес), зумовлює те, що воно готове бачити в лідері (найчастіше в політичній партії) особу надзвичайно кваліфіковану, здатну вивести суспільство з кризи. Лояльність ця пов'язується із програмою зцілення суспільства чи так званою новою візією суспільства, яку пропонує лідер. Особа лідера не має в цьому випадку нічого спільного з чистою харизмою, однак спричиняє харизматичну реакцію. У час глибокої кризи він проголошує готовність керувати суспільством, і це є способом виходу з кризової ситуації чи нетривалого залагодження конфлікту. Такого типу харизма була характерна для К. Аденауера в Німеччині, де Гасперо в Італії чи Караманліса в Греції. Ситуаційна харизма відрізняється від чистої харизми тим, що ситуаційні лідери не здатні повністю визначати характер партії. К. Аденауер чи де Гасперо повинні були брати участь у переговорах з іншими акторами внутрішньопартійної сцени. Обидві християнсько-демократичні партії мали більш автономний характер відповідно до своїх лідерів і не були простим їх витвором. Де Голль, навпаки, організував і цілком опанував партію, а її існування було тісно пов'язане з його долею.

Питання не стільки харизми, скільки персоналізації керівництва постає в 70-х рр. в Західній Європі з появою нового організаційного типу політичних партій. Вони не виникають з певного соціального руху, а створюються конкретними особами, які не належали до правлячої еліти, так звані "особи з нічого". Лідер у цих партіях не є одним зі

² Дюверже М. Политические партии. – М., 2000, с. 21-38.

складників ідентифікації партії, але стає основним, істотним пунктом голосування виборців. Багато з таких партій, принаймні на час свого виникнення, у свою назву заклали ім'я засновника – наприклад, Норвезька прогресивна партія називалася партією Андерса Лангего, а її датський відповідник – партією Могенса Гіліструпа. Багато інших партій асоціюються з іменами своїх засновників і лідерів (наприклад, австрійська соціал-демократична партія – як партія Ю. Хайдера, французький Національний фронт – як фронт М. Ле-Пена, фінська селянська партія – як партія В. Веннамоса). Лідери цих партій не мають, звичайно, харизматичних рис.

Особлива позиція лідера сильно впливає на спосіб організації цих партій. Є вони строго централізованими та ієрархізованими, але стосується це лише національного або локального рівня. Поміж двома цими рівнями не існує вертикальних зв'язків (так звана порожня організація), а локальні партії володіють значним рівнем автономії, нерідко організаційною незалежністю. Чинником, який інтегрує партії, організовані на основі такої радикальної формули структурного федералізму, виступає авторитет національного лідера партії.

Досить часто нові партії утворюються внаслідок трансформації інших політичних утворень або через переоб'єднання певних груп у нову партію внаслідок політичної кризи. У Франції, наприклад, політична система спонукає до ментальної переорганізації через вузький рівень інституціоналізації, який був у минулому. У 80-х рр. ХХ ст. багато маніфестацій за голлізм спричинили утворення численних рухів, що базувалися на крайньо правій ідеології. На противагу їм демократична партія Франції створила лише невпорядковану коаліцію, що склалася з лібералів та правих центристів. Щодо соціалістичної партії, то вона стала лідером на політичній арені Франції після перебудови старого Соціал-федеративного об'єднання і включення до його складу багатьох дрібних організацій, так званих нових лівих³.

М. Педерсен трактує партії як інституції, близькі до живих організмів. Вони народжуються, досягають зрілості та зникають з політичної арени (вмирають). Він вважає, що у своєму

³ *La Palombara J., Weiner M. The Origin and Development of Parties. – In: Political Parties and Political Development / Ed. by J. La Palombara, M. Weiner. – Princeton, 1966, p.55-57.*

розвиткові партія долає кілька рівнів – бар'єрів розвитку. Учений виділяє чотири таких бар'єри:

1) бар'єр декларацій. Політична група публічно декларує бажання брати участь у виборах. Це може мати форму заяви в пресі чи телевізійного виступу;

2) бар'єр авторизації. Подолання цього бар'єру означає, що організація стає партією в юридичному сенсі, набуває правового статусу. У багатьох країнах (наприклад, у Данії) повинна відбутися реєстрація партії, що змушує її зібрати певну кількість підписів громадян, готових підтримати партію на наступних виборах. Інколи замість підписів або крім підписів вимагають внести ще й грошову заставу (Великобританія, Німеччина);

3) бар'єр репрезентації. Його подолання означає, що партія здобуває місце в парламенті. В Данії, наприклад, бар'єр підтримки становить 2%, у Німеччині – 5%. Він окреслює межі парламентської партійної системи, тобто визначає, які партії залишаються в її межах, а які втрачають статус парламентської партії;

4) бар'єр істотності. Це коаліційний потенціал та потенціал шантажу партії, тобто здатність партії бути учасником урядової коаліції або ж її здатність впливати на процес прийняття політичних рішень, перебуваючи поза нею. Для центристських партій більш характерним є коаліційний потенціал, а для радикальних партій – потенціал шантажу⁴.

Підходи до визначення політичної партії. На перший погляд, поняття політичної партії є надзвичайно простим. Коли ми говоримо "політична партія", то загалом усі добре розуміємо, про яке суспільне явище йдеться. Це поняття не викликає стільки непорозумінь і дискусій, як деякі інші поняття політичної науки. Це розуміння суті політичної партії загалом полегшує її визначення. Однак у процесі детального розгляду з'ясовується, що за простою і зрозумілою дефініцією насправді криється чимало запитань та суперечностей.

Деякі з них пов'язані з термінологією. Скажімо, не у всіх власних назвах партій ми можемо знайти саме слово "партія". Часто тут застосовуються дещо інші терміни, такі як "союз" (Союз демократичних сил), "рух" (Народний Рух України),

⁴ Pedersen M. On Measuring Party System Change // Journal of Theoretical Politics, 1989, 1/3, p.349.

“об’єднання” (Об’єднання в підтримку Республіки), “конгрес” (Індійський національний конгрес) та інші. Є також партії, які у своїх назвах не мають жодних подібних термінів, наприклад, “Великий Ізраїль”, “Вперед, Італія!”. Ці назви часто окреслюють політичні та програмні цілі, а іноді мають на меті приховати партійний характер організації. Такі поняття, як “об’єднання”, “рух”, “конгрес”, засвідчують загальнонародний, надпартійний характер угруповання. Однак, даючи характеристику зазначеним об’єднанням як певному соціальному феномену, ми не повинні звертати увагу на їхню власну назву і навіть на їхню програмну декларацію. Зараховуючи те чи інше конкретне угруповання до політичних партій, треба виходити з певних об’єктивних ознак даної організації, які слугують базовими критеріями визначення поняття партії.

Пошук критеріїв, які визначають суть поняття „політична партія”, треба розпочати з семантичного розгляду слова “партія”. Слово це досить поширене, його можна відшукати в працях багатьох шановних авторів і має цілком конкретний політико-ідеологічний зміст, яким не можна легковажити.

Етимологічно слово “партія” походить від латинського іменника *pars*, що означає частину більшого, або дієслова *partire*, що означає „ділити”. Ще в давнину вживалося воно для визначення певного політичного угруповання. В такому значенні зустрічаємо його в працях Цицерона, Платона чи Сократа, де говорилося про *fakcji*, чи *partii*, на противагу терміну *amicitia*. Під останньою мали на увазі спілку приятелів, шляхетне об’єднання, *fakcia* чи *partia* була нешляхетним об’єднанням або об’єднанням навколо якогось роду.

У римських джерелах знаходимо і розуміння поняття “партія” як об’єднання політиків навколо певного лідера (так звана партія Цезаря, Марія, Сулли), або об’єднання осіб, які управляють державою (скажімо, сенат), на відміну від решти людей. У Новий час цей термін входить у європейський вжиток і спочатку означає окремих військовий підрозділ, групу військових.

Вживання слова “партія” має означати, що в групі представлена лише частина соціальної спільноти, яка бореться за владу. Це спроба відокремлення цієї групи людей від монолітної єдності – без огляду на те, що становить ця

цілісність (парламент, правлячий клас чи цілий народ). Тому для партії в загальному вигляді характерна наявність двох критеріїв: 1) якісно відокремленої групи людей відносно інших членів суспільства чи суспільства загалом; 2) внутрішній взаємозв'язок, партнерство, наявність об'єднавчого начала.

Поняття "політична партія" відрізняється за змістом від поняття "партія". Мова йде про об'єднання людей на певній ідейній основі на відповідних політичних принципах. Політична партія дбає про політичні цілі й використовує для цього політичні засоби. Головним завданням політичної партії, яка об'єднує людей навколо спільних ідейно-політичних принципів, є завоювання та використання політичної влади⁵.

Н. Макіавеллі, Г. Моска, В. Парето, М. Вебер, А. Шумпетер, Дж. Бернхам виводять походження партії з понять "політика", "політична". Інші ж автори – Д. Юм, І-К. Блунчлі, А. Зіґфрід, Р. Міхельс, М. Дюверже – вважають, що пояснення терміна треба шукати в загальному принципі "партійності", "партійного об'єднання".

У зв'язку з цим проблема походження поняття „партія” достатньо дискусійна. Звичайно, вузьколінгвістичний підхід далеко недостатній для вичерпного визначення такого складного феномена, яким є політичні партії. Однак саме таким є номенологічний підхід до визначення поняття в сучасній партійній теорії. Знаходимо його, зокрема, у працях А. Ренні, С. Ньюмена, Дж. Сарторі. Лінгвістичне пояснення цього терміна як частини цілого приводить ряд авторів до сприйняття партії лише в контексті існування багатопартійності, багатопартійної (як мінімум двопартійної) політичної системи, що загалом не відповідає сучасному його розумінню. З цього погляду, єдина партія (монопартія) є такою ж партією, як і партії, що існують в умовах багатопартійності. Вони можуть відрізнитися організаційною будовою, цілями, функціями тощо, однак усі належать до одного роду соціальних організацій, оскільки мають спільні засадничі характеристики, що визначають політичну партію. Звичайно, монопартії відрізняються від плюралістичних, але ця конкретно-історична специфіка монопартій не позбавляє їх загальних ознак політичної партії⁶.

⁵ Бекназар-Юзбашев Т.Б. Партии в буржуазных политико-правовых учениях. – М., 1988, с.141-142.

⁶ Коломейцев В.Ф. Партии в зеркале западной политологии // Государство и право, 1995, № 10.

Дослідження політичних партій, які відіграють важливу роль у державно-політичній системі сучасних держав, є однією з найактуальніших проблем цілого ряду сучасних суспільних наук – філософії, державознавства, політології, соціології та суспільствознавства. І важко визначити, яка з них домінує у визначенні партій. При визначенні поняття партії доцільно виокремити такі науково-методологічні напрями, з погляду яких поняття „партія” може інтерпретуватися в різних сферах сучасних гуманітарних наук.

У філософсько-етичному розумінні встановлюють так зване органічне розуміння партії як природної форми об'єднання людей, яке відбувається на основі певних принципів і спрямоване на реалізацію певних цілей.

У соціально-історичному аспекті партії можна розглядати як стійкий структурний елемент соціальної системи, як колективну форму організації та інституалізації соціально-класової активності, як фактор формування і вираження громадської думки та ідеологічних установок різних соціальних груп. Для цього використовують категорії науки про суспільство чи зіставлення феномена партії з державою, що призводить до вилучення зі сфери розгляду державно-правових елементів політичних партій.

У політологічному, державознавчому значенні партія визначається як елемент державно-політичної системи, щільно пов'язаний з державними та правовими інститутами.

Поняття партії можна досліджувати також із боку правового її визначення. Відповідно, треба розмежовувати загальне державно-правове значення цього поняття і конкретне правове визначення поняття партії в законодавстві: перше набуває змісту в результаті розгляду партії в контексті її взаємодії з усією системою державних, суспільно-політичних і правових інститутів, друге є безпосереднім оформленням статусу партій у законі, формою конкретного нормативного відображення політичної партії як певного соціального явища в праві.

Проблема визначення поняття партії набуває додаткового значення з погляду з'ясування і вирішення тих методологічних проблем, які пов'язані з неоднозначністю трактувань, що використовуються в класичній та сучасній політичній науці.

Як будь-яка політико-правова категорія, поняття „партія” змістовно зумовлене об'єктивними закономірностями процесу історичного розвитку. Сама назва „партія”, яка характеризує відокремлену політичну групу суспільства, з'явилася досить давно, тоді як сама політична партія, в сучасному її розумінні,

виникла лише в середині XIX століття. Ця розбіжність між назвою та суттю політичної партії створює ряд труднощів при спробі визначення історичної еволюції партій.

У світовій літературі прийнято оперувати терміном "партія" для позначення політичних груп, прототипів майбутніх політичних партій з XVIII і XIX ст., незважаючи на те, що вони не були партіями в сучасному розумінні цього слова. На сучасному етапі політичні партії визнаються як інтегрований складовий елемент конституційного ладу, їхня діяльність у більшості випадків врегульована в конституційно-правовому порядку. Все це, безперечно, не можна зачислити ні до ранніх політичних об'єднань – "протопартій" (відмінність від партій по вертикалі), ні до сучасних, але менш вагомих форм колективної політичної діяльності – "псевдопартій" (угруповань виборців, політичних комітетів сприяння групам тиску – відмінність від політичних партій по горизонталі). Отже, структура та межі парадигми партій, особливості сутнісного трактування цього поняття залежать від історичних основ та обставин його фіксації⁷.

Поняття політичної партії в політичних концепціях пройшло певну історичну еволюцію в контексті суспільно-політичного розвитку. Водночас еволюція визначалася певним розвитком самої політичної науки і зокрема станом вивчення партій.

Визначення поняття партії, крім суто теоретичного, має і практичний характер. Адже від наявності в тієї чи іншої організації ознак "партії" залежить її відповідний правовий статус, її права та обов'язки в політичній та громадській сферах, особливе функціональне становище в державному механізмі, інші практичні моменти, які відрізняють політичні партії від виборчих союзів, груп тиску, громадських організацій.

Аналітичні труднощі визначення суті поняття "партія" зумовлені специфікою та різноманітністю підходів, які при цьому застосовують. Серед них варто виділити кілька основних.

По-перше, абстрактно-інтуїтивні формулювання на зразок: "партія – це держава в державі", "посередник" між державою та суспільством, "міст від мас до вождя" тощо. Прихильники такого підходу стверджують, що точно визначення поняття

⁷ Политические партии: история, теория, практика / Под. ред. А.И. Ковлера. – М., 1993, с.25-27.

“партія” можливе лише у вкрай абстрактному та узагальненому вигляді. Насправді такі визначення-лозунги мають політико-прагматичний характер, а в теоретичному плані вони швидше заважають, ніж сприяють визначенню суті даного поняття.

По-друге, в межах державно-політичної теорії розроблені чіткі, загальні визначення, за допомогою яких робились спроби в єдиній формі виділити та врахувати специфічний характер політичних партій як явищ соціального, політичного та державного життя, особливостей їх ролі в державі, функцій, організаційної форми. Цей напрям, який сьогодні достатньо розвинутий, має давню історичну традицію і представлений такими авторами, як Г.Еллінек, Г.Тріпель, М.Вебер, Г.Кельзен, Ф.Гогель, Ж.Бурдо, З.Нейманн, Л.Епстейн та інші.

К. фон Байме визначає партію як “групу громадян-однодумців, які діють спільно для досягнення спільних політичних цілей”. Н. А. Макдоналд зазначає, що “партія – це група людей, об’єднана навколо певного інтересу, який вони намагаються реалізувати і значення якого узагальнюється в певних ідеях”. Е. Берк визначає партію як групу людей, які об’єднані спільним служінням народу. Французький політолог Ф. Гогель вважає, що партія – це “угруповання людей, об’єднаних для участі в політичному житті, які мають на меті завоювати повністю чи частково державну владу, щоб у такий спосіб забезпечити панівне становище ідеям та інтересам членів угруповання”. Інший відомий представник французької політичної науки Ж. Бурдо під партією має на увазі “будь-яке угруповання людей, які сповідують однакові політичні погляди і докладають усіх зусиль, щоб зробити їх панівними в даному суспільстві, водночас об’єднуючи якомога більшу кількість громадян, і намагаються захопити владу чи хоча б впливати на її рішення”. О.Ренней і У.Кенделл вважають партіями “автономні групи, які висувають кандидатів і ведуть виборчу кампанію з надією на встановлення у майбутньому контролю над складом і політикою уряду”. Схоже визначення політичним партіям дає американський учений Е. Даунс, який вважає, що партія – це “коаліція людей, яка бажає законними способами здійснювати контроль за апаратом влади”. Під коаліцією він розуміє групу людей, які мають певні спільні цілі, під апаратом влади – фізичні, нормативні та інституційні засоби, якими володіє уряд для здійснення своєї специфічної функції – поділу суспільних ресурсів, а під легальними способами – проведені належним чином вибори. Поширення в науковій літературі набуло визначення партії німецького соціолога М. Вебера. Під

партією він розуміє "добровільне об'єднання громадян, метою яких є здобуття влади в рамках організації, а метаактивних членів – реалізація матеріальної чи особистої користі, або і першого, і другого". М. Дюверже визначає партію "як об'єднання з певною внутрішньою будовою"⁸.

Нарешті, третій підхід до визначення політичної партії полягає у спробах дати дефініцію партії не через її основний критерій, а через цілу систему ознак. Саме такий підхід зараз вважається найконструктивнішим. Він об'єднує таких представників партійної теорії: Ж. Ла Паломбару, М. Вайнера, Ф. Сорауфа, М. Дюверже, В. Хенке, К. Хессе, К-Ф. Зайферта, Ж. Шарло, Ф. Борелля та інших. У межах цього напряму можна також додатково типологізувати визначення партій.

Ж.Бюрдо вважає недостатнім загальне визначення політичних партій і пропонує каталог характеристик, без яких, на його думку, неможливе повне і правомірне визначення поняття партії. До них він зачисляє такі: розвинену організаційну структуру, яка охоплює все суспільство по горизонталі та вертикалі; інформаційну та організаційно-пропагандистську діяльність; виховну функцію, реалізація якої робить партію основним "інкубатором" політичного персоналу⁹.

У 1966 р. американські політологи Ж. Ла Паломбара та М. Вайнер спробували дати визначення політичної партії за такими критеріями:

1) життєздатна організація, тобто така, середня тривалість політичного життя якої довша за тривалість життя її керівництва;

2) місцева, добре впорядкована і життєздатна організація, яка підтримує регулярні й різноманітні зв'язки з іншими організаціями країни;

3) тверде бажання державних та місцевих керівників організації взяти в свої руки і здійснювати владу, а не лише впливати на неї;

4) прагнення добитися підтримки народу через вибори чи якимось іншим способом¹⁰.

⁸ Ковальчук В. Теоретико-методологічні засади вивчення політичних партій // Студії політологічного центру "Генеза", 1995, № 2.

⁹ Ranney A. The Concept of "party". – In: Political Research and political Theory / Ed. by O.Garceau, Cambridge, 1968, p.151-152.

¹⁰ La Palombara J., Weiner M. The Origion and Development of Parties. – In: Political Parties and Political Development / Ed. by J.La Palombara, M.Weiner. – Princeton, 1996, p.233.

Перший критерій – тривалість існування організації. Партія повинна пережити своїх засновників, що відрізняє її від клік, клієнтел, камарилій, які зникають разом зі своїми патронами. В тому випадку, коли партія організовується навколо фігури харизматичного лідера, їй ще необхідно довести можливість свого існування без нього.

Другий критерій – характер організаційної структури, яка повинна складатися як з керівної ланки загальнонаціонального масштабу, так і регіонального – місцевих, локальних партійних організацій. Наявність розгалуженої партійної організації, яка охоплює також місцевий рівень, існування стійких і міцних систематичних зв'язків між загальнонаціональним центром і локальними партійними організаціями відрізняє політичну партію від парламентської фракції. Партії – це організації, які об'єднують людей у більш-менш формалізовану структуру. Політичні партії повинні бути конкурентоспроможними організаціями, здатними в межах політичного ринку впливати на розподіл політичних цінностей. Тому фундаментальною їх метою (характерною для існування будь-яких організацій) є їхнє організаційне існування в оточенні, що динамічно змінюється.

Третій критерій полягає в чітко вираженому свідомому прагненні керівництва організації як на центральному рівні, так і на місцях до завоювання і здійснення влади (самостійно чи в коаліції). Прагнення до безпосереднього здійснення політичної влади – це ознака, яка відрізняє політичні партії від груп тиску, союзів підприємців, груп інтересів, котрі намагаються досягти лише впливу на владу. В багатьох державах існують різноманітні групи інтересів, які займаються лобізмом, впливом на ухвалення урядом вигідних для них рішень. Групи інтересів відрізняються від політичних партій тим, що вони лише впливають на політику, тоді як політичні партії визначають її через механізми участі у владі.

Четвертий критерій відображає прагнення забезпечити собі масову підтримку на виборах як членів партії, так і електорату. Пошук масової опори, особливо через участь у виборах, відрізняє політичні партії від політичних клубів, які не беруть участі у виборах, а є своєрідними ідейними лабораторіями, що чинять вплив на владу та громадськість переважно через формування відповідних політико-філософських та ідеологічних засад. Визначення політичних партій на основі виборчих

дефініцій є на сьогодні найчастіше вживаним. Дж.Сарторі стверджує, що "партія – це така політична група, яка присутня у виборчому процесі й спроможна висунути через вибори кандидатів на публічні посади"¹¹. На думку К. Джанди, партія – це організація, "яка прагне здобуття політичного становища своїми легітимними репрезентантами"¹². Дж. Лане та С. Ерсон визнають політичними партіями тільки ті організації, які є у виборчих статистиках¹³. Отже, політична партія – добровільна організація, яка виражає прагнення її членів до здобуття та утримання державної влади шляхом безпосередньої участі у виборах кандидатів, які обіймають становища в законодавчих інститутах або в інститутах виконавчої влади. Поняття політичної партії стає дедалі ближчим до поняття "виборчої партії", що підкреслює значення цієї сфери в діяльності партії. Однак не можна зводити визначення партії лише до виборчої демократії та виборчої активності. Зокрема, так звані революційні партії організовані в такий спосіб, що намагаються отримати контроль над владою не через механізм виборів, а застосовуючи силу. Тоталітарні партії, скажімо, нацисти 30-х рр., також творили машину недемократичної держави.

Відомий американський теоретик Ф. Сорауф розглядає політичні партії як структури, що складаються з трьох елементів: 1) сама організація, що об'єднує людей для спільної, узгодженої діяльності в досягненні певних цілей. Як будь-який інститут, партійна організація має власне внутрішнє життя – рекрутування нових членів, висунення кандидатур на державні посади, "поділ праці" всередині партії; 2) "державна партія", тобто члени партії, які організовані в рамках законодавчих, виконавчих і представницьких органів влади, що фактично є продовженням партії в цих органах; 3) "електоральна партія" – всі ті, хто надає партії ту чи іншу підтримку, є її симпатиками, активістами, виборцями. Конкретним співвідношенням цих трьох елементів партії Ф.Сорауф пояснює труднощі як функціонування, так і визначення політичних партій. Водночас він подає ряд характерних ознак партій, які відрізняють їх від інших політичних організацій. До цих ознак належать: ступінь активності партій у період виборчих кампаній, розгалужена

¹¹ *Sartori G. Parties and Party Systems. A framework for Analysis. – N.Y., 1976, p.69.*

¹² *Кулик А.Н. Сравнительный анализ в партологии (Проект Джанды) // Полис, 1993, № 1.*

¹³ *Lane J., Errson S. Politics and Society in Western Europe. – L., 1987, p.94.*

організаційна структура і наявність у них значної опори в особі членів та симпатиків партії, переважна орієнтація на використання політичних засобів для досягнення своїх цілей, значна стабільність і тривалість існування організації, послідовність у використанні лозунгів, символів, засобів політичного маркетингу¹⁴ю

Один з відомих американських політологів Л. Епштейн характеризує політичні партії як складові елементи політичної системи, підсистему, що організовує діяльність уряду. Основною ознакою політичних партій він вважає формування громадської думки, розробку політичного курсу, який стає рушійним мотивом діяльності уряду і забезпечує розумний баланс між громадською думкою та державною владою. Інша важлива його характеристика полягає в тому, що форма політичної партії залежить від низки соціально-політичних характеристик суспільства, від існуючих у ньому соціальних розколів¹⁵.

Традиційні положення щодо характеристики і формування політичних партій критикував М. Оферле у роботі, яка з'явилася в серії "Цікаво знати" і називалася "Політичні партії" (1988). Автор вважає, що ці визначення подають як відоме те, що ще вимагає пояснення. На його думку, позначка "політична партія" – це лише можливий варіант більш широкого поняття, яке він називає "політичне підприємство" і яке полягає в "обміні політичних цінностей" на "активну чи пасивну підтримку"¹⁶.

Стосовно суті поняття "партія" зазначимо, що деякі автори вважають неможливим виокремлення якихось загальних критеріїв для характеристики партій за різних суспільних умов. Поняття партії, на їхній погляд, обов'язково передбачає врахування конкретної ситуації в конкретному суспільстві.

Якщо говорити про теорію політичних партій, не можна обійти увагою і марксистський погляд на цю проблему, в основі якого лежить класовий підхід. Аналізуючи партії як політичні організації класів, марксистсько-ленінська теорія пов'язує їхнє виникнення і діяльність з поділом суспільства на антагоністичні класи і соціальні групи. Вже у "Маніфесті Комуністичної партії"

¹⁴ *Sorauf F.* Political parties and political analyses. – In: The american party system. Stages of political development / Ed.by W.Chambers, W.Burnham, N.Y., 1967, p.37-38.

¹⁵ *Epstein L.D.* Political Parties in Western Democracies. – L., 1967, p.62.

¹⁶ *Бодуен Ж.* Вступ до політології. – К., 1995, с.109-110.

засновники марксизму відзначали, що історія всіх суспільств є історією боротьби класів і що класова боротьба є боротьбою політичною, і цим зумовлювалась важливість організації пролетаріату у власну політичну партію¹⁷. Акцентуючи на класовому характері політичних партій, їх тісному зв'язку з інтересами класів та соціальних груп, В. І. Ленін підкреслював, що "класами керують звичайно і в більшості випадків, по крайній мірі в сучасних цивілізованих країнах, політичні партії"¹⁸.

Політичні партії, представляючи найактивнішу та найорганізованішу частину класу чи соціальної групи, виражають їхні інтереси, керують ними в класовій боротьбі, спрямовуючи їх зусилля на досягнення політичних цілей. Як носій класових інтересів, партія – відносно стійке суспільно-політичне утворення, яке має специфічні, субстанційні ознаки. Вона також виражає відповідні довгострокові, суттєві зв'язки і відносини в суспільстві та державі.

Основною ознакою політичної партії, з погляду марксизму, є її класова природа і соціально-економічна обумовленість. Саме ця ознака вирішальна для характеристики політичних партій, а всі інші – похідні. В. І. Ленін з цього приводу особливо наголошував, що "марксистська критика партій полягає власне в конкретному аналізі тієї чи іншої класової основи різних буржуазних партій"¹⁹.

Очевидно, що сучасна партійна теорія не володіє єдиною загальноновизнаною методикою визначення предмета свого вивчення. Дослідники цього складного суспільного феномена пропонують цілий набір найрізноманітніших, часто суперечливих підходів до визначення суті, особливостей і призначення політичних партій. Загалом ці підходи можна поділити на дві великі групи, у яких дотримуються вузького чи широкого визначення політичних партій.

Вузьке визначення політичної партії. Дж. Шлезінджер зауважував, що деякі вчені намагаються дати таке визначення партії, щоб ним охопити всі організації, які претендують на цю назву. Але, як вважає вчений, "якою б корисною не була теорія партій, заснована на такому широкому визначенні, мій власний підхід є менш амбіційним" і може застосовуватися "лише до тих

¹⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // Твори., т.4., с.424.

¹⁸ Ленін В.І. Що робити? // Повн.зібр.тв., т.42., с.24.

¹⁹ Ленін В.І. Що робити? // Повн.зібр.тв., т.35, с.293.

партій, які беруть участь у вільних виборах, особливо якщо з плином часу вони здатні отримати перемогу на виборах”²⁰. Багато вчених використовують вузьке визначення партії, виключаючи тим самим деякі з політичних організацій, які вважаються партіями за межами США.

Ця суперечність привернула до себе увагу вже в одному з перших збірників з порівняльної політології – у “Сучасних політичних партіях” за редакцією З. Нейманна. У передмові до нього автор писав: “Про справжню політичну партію можна говорити лише за умови існування хоча би ще однієї конкуруючої групи”, – і додавав, що “однопартійна система є термінологічною суперечністю”. Тим не менше, збірник містив статтю про комуністичну партію Радянського Союзу. Незважаючи на своє визначення політичних партій, З. Нейманн не вважав за можливе вилучити з їх числа комуністичні партії. А якщо ні, то довелося б відмовитися від значного обсягу важливої для порівняльного аналізу літератури. Більше того, подібне “європоцентричне” визначення вивело б з поля уваги дослідників некомуністичні однопартійні системи в країнах Третього світу²¹.

Крім того, переважна увага до електоральних функцій партій виводить за рамки аналізу антисистемні партії, які Дж. Сарторі визначив як партії, що підривають легітимність існуючого режиму. Наприклад, в умовах багатопартійної системи комуністичні партії часто беруть участь у виборах лише з тактичних міркувань. Використання положення про електоральну конкуренцію в якості одного з критеріїв визначення політичних партій виключає також релігійні, етнічні та регіональні партії, які діють на узбіччі політичних систем. Наприклад, Р. Макдоналд встановив, що незначна кількість із 125 політичних партій, які діють у країнах Латинської Америки, виконують ролі, “встановлені для них загальнотеоретичною політологічною літературою, яка заснована на західноєвропейських та англосаксонських системах, де права парламентів і підпорядкування армій вважаються само собою зрозумілими речами”²².

Широке визначення політичної партії. Справді, загальна теорія політичних партій не може бути заснована на вузькому

²⁰ *Schlezingher J.* On the theory of party organization // *The Journal of Politics*, 1984, № 46.

²¹ *Modern Political Parties* / Ed. by S. Neumann. – Chicago, 1956, p.395.

²² *McDonald N.A.* *The Study of Political Parties.* – Garden City, N.Y., 1955.

визначенні, яке не застосовується до однопартійних та антисистемних партій. У класичній праці М. Дюверже можна знайти плідне обговорення однопартійних систем, так само, як і багатопартійних ; воєнізовані угруповання вчений зіставляє з парламентськими партіями. Обсяг цієї праці був настільки широким, що М. Дюверже не сформував у ній жодного визначення партії. Пізніше він визначив партії як організації, які, по-перше, намагаються захопити владу або брати участь у її здійсненні і, по-друге, спираються на підтримку широких верств населення, на відміну від груп тиску, які представляють обмежене число громадян з особливими чи приватними інтересами.

Перша частина цього визначення передбачає, що партії можуть існувати й без участі у виборах. Друга частина є спробою розмежувати партії і групи тиску, тобто вирішити найважливішу для широкого визначення партії проблему²³.

Значну увагу концептуальним проблемам, які виникають при визначенні політичної партії, приділяв також Дж. Сарторі. Вчений намагався дати "мінімальну дефініцію", яка б охоплювала лише необхідні ознаки партій. Сформульоване в результаті визначення звучить так: партія – це політична група, яка має офіційну назву і здатна шляхом участі у виборах (вільних чи невольних) заміщати державні посади своїми кандидатами. Виділяючи ту обставину, що вибори не обов'язково повинні бути вільними, Дж. Сарторі поширив своє визначення на партії, що діють в умовах однопартійного режиму. Але й це визначення не залучали до уваги тих партій, які намагалися здобути владу чи вже володіли нею, не беручи участі у виборах²⁴.

Ще ширшим є визначення партії як організації, яка має на меті заміщення урядових посад своїми визначеними представниками. Таку дефініцію пропонує К. Джанда. Цілі кожної організації багатогранні. Щоб відповідати такому визначенню, організації достатньо мати серед своїх цілей досягнення урядових посад своїми представниками. (Під урядом у цьому випадку мають на увазі будь-яку державну службу, як в Америці, а не кабінет, як у Великобританії). Крім того, йдеться власне про визначених представників партії, тобто осіб, які відкрито ідентифікуються з відповідними

²³ Дюверже М. Политические партии. – М., 2000, с.140 -185.

²⁴ Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis. – Cambridge, 1976, 60-64.

партіями чи їх символікою. Якщо група інтересів відкрито висуває кандидатів на виборах, вона стає партією²⁵. Як зазначав Л. Епстейн, наявність пізнаваної назви (незалежно від того, чи вноситься вона у виборчі бюлетені) – є стрижневим елементом визначення. Зрештою, термін “заміщення” також треба розуміти широко. Сюди входить як досягнення посад через участь у виборах (коли дві чи декілька партій змагаються за ці посади), так і пряме адміністративне призначення (коли змагання за владу заборонене правлячою партією) чи насильницьке захоплення влади (коли партія намагається заволодіти владою шляхом знищення існуючої системи). Відповідно, партії можуть використовувати змагальницьку, стримувальну чи підривну стратегії в боротьбі за досягнення цілей²⁶.

На відміну від дефініції Дж. Сарторі, це визначення можна поширити на захоплення влади більшовиками в Росії та Фіделем Кастро на Кубі, запровадження баасистського режиму в Іраку після військового перевороту 1968 р. і обмеження на вільні вибори, до яких вдавалася Інституційно-революційна партія Мексики. Очевидно, що ці стримувальні та підривні партії відрізняються від змагальницьких і тому потребують інших теоретичних підходів. Однак М. Дюверже вдалося показати, що революційні та авторитарні партії можна продуктивно вивчати, зіставляючи їх зі змагальницькими партіями, а в дослідженнях К. Джанди маємо продуктивне порівняння партій усіх регіонів світу.

Ключовим у вивченні політичних партій є саме вибір широкого чи вузького їх визначення. Власне від характеру визначення партії залежить, чи обмежується дослідження суто змагальницькими партіями, які діють у демократичних системах, чи набуває більш універсального характеру, охоплюючи однопартійні системи, антисистемні чи революційні партії.

Суть поняття “політична партія”. Як бачимо, однозначного визначення поняття “політична партія” в політичній теорії немає. Той факт, що в цьому контексті йдеться про виборчі об’єднання, спілки, рухи, політичні об’єднання, товариства, акції чи блоки, свідчить про складність визначення

²⁵ Janda K. Political Parties: A Cross-National Survey. – N.Y., 1980b, 5.

²⁶ Epstein L.D. Political Parties in Western Democracies. – L., 1967, p.104.

цього поняття. Про саму політичну партію можна говорити лише у тому випадку, коли йдеться про організації, які поставили собі за мету здійснювати постійний вплив на формування політичної волі й тому потребують стабільних організаційних структур та політичних програм. Характерною ознакою політичної партії є участь у виборах для утримання в своїх руках безпосередньої влади та впливу. Показовою ознакою політичної діяльності та існування політичної партії є участь у формуванні політичної волі, яка здійснюється через людей та структури шляхом ідейного впливу та реалізації влади у різних сферах. Своєї мети партія не може досягти у власних організаційних межах. Члени партії повинні обіймати керівні позиції у політичній системі, щоб вплив, який партія прагне мати, набув реального характеру.

Особливо треба наголосити на історичному досвіді, на підставі якого діють політичні партії. Сучасні партії виникли лише на тлі парламентської системи. Це важливо знати, бо сьогодні у багатьох країнах (наприклад, у Латинській Америці) зменшується роль партій у політичних системах за рахунок міцної президентської структури²⁷. Партії, які служать тільки для того, щоб добитися для своїх кандидатів посад, не мають можливості виконати свою репрезентативну функцію. Вони не можуть обійтися без постійної парламентської діяльності, незалежно від того, чи вони підтримують уряд, чи перебувають в опозиції. Вони повинні в будь-який спосіб постійно та впливово брати участь у процесі формування політичної волі. Придатним полем діяльності для цього є парламент. Через це в будь-якому разі треба у межах модернізації та демократизації вимагати проведення реформи політичних систем для того, щоб створити бодай рівновагу між президентською владою та парламентським контролем або ж навіть забезпечити невелику перевагу парламенту.

Участь у формуванні політичної волі – це головне завдання партій. Що маємо на увазі? Формування політичної волі здійснюється у межах демократичного ладу. Змагання між ідеями призводить до плюралістичного обміну думками. Політика має розв'язувати головні принципові питання співіснування та конфлікту. Розв'язання конфліктів відбувається відповідно до правил прийняття рішень більшістю. Крім того, існують правила досягнення домовленості та взаєморозуміння. Здатність і бажання добиватися компромісів –

²⁷ Орлов А.Г. Политическая система стран Латинской Америки. – М., 1982.

це суттєві елементи культури демократії. Норми та способи утворення компромісів набувають великої значущості²⁸.

Ті, хто прагне досягти впливу на формування політичної волі, повинні мати що запропонувати. Саме тому важливими є політичні програми партій. Вони повинні містити концепції та механізми, за допомогою яких партії хочуть поширити на практиці свій політичний вплив. Ті, хто здійснюють політичну владу, потребують орієнтирів для того, щоб через владу перетворити їх на соціальну та політичну дійсність.

Ідеї впорядкування, що їх пропонує партія для формування суспільства, економіки та політичної системи, набувають центрального значення. Процес формування політичної волі – це цілий цикл і зворотний зв'язок з народом. Інтереси та вплив виникають у найрізноманітніших точках. Їхня дія зіштовхується з повною та частковою підтримкою та неприйняттям суспільства. З цього динамічного процесу виростає широка мережа зв'язків, політичних комунікацій та рішень. Різні ролі та компетенції всередині партій та поза ними взаємодіють із здатністю інтегрувати інтереси, ідеї та здобути завдяки цьому більшість голосів.

Хоча привілей партій полягає у вирішальному визначенні процесу формування політичної волі і є характерною ознакою демократичного принципу представництва, не можна не враховувати межу цього принципу. Партії мають значний вплив на парламент і уряд. Обидва інститути підпорядковуються партіям і їх формують. Подібний вплив партій на органи правосуддя та управління, навпаки, не припускається. Партійні рішення аж ніяк не означають панування партій над державою, суспільством або окремими частинами суспільства (наприклад, засобами масової інформації). Вибори зобов'язують партії поводитися відповідно до існуючої системи. Для цього вони потребують легітимації. Звичайно, це дражливе питання, яке вимагає постійного обговорення та суспільного контролю.

Отже, політична партія – це сукупність осіб, ідеологічно та організаційно об'єднаних з метою завоювання, утримання та використання державної влади, а також для реалізації інтересів тих чи інших суспільних груп.

²⁸ Павловський М. Роль політичних партій у суспільстві. Конфлікти та консенсус. – В кн.: Стратегія розвитку суспільства. Україна і світ. Економіка. Політологія. Соціологія. – К., 2001, с.257-268.

Партії – це особливі угруповання. По-перше, це політичні угруповання, які впливають на політичні процеси, що відбуваються в суспільстві. На відміну від інших соціальних груп, вони прагнуть завоювати владу чи брати участь у її здійсненні. Партії – це не просто політичні групи, це своєрідні об'єднання, організації. Їм притаманна вертикальна і горизонтальна структура. Партія – це добровільна організація, оскільки ніхто не може змушувати вступати в неї²⁹.

Партії, згідно з латинським значенням цього слова, є частиною цілого. А отже, якщо виходити з такого розуміння, вони потребують доповнення іншими частинами, тобто іншими партіями. Тільки тоді вони складуть цілісність. Наявність різних політичних партій відображає той незаперечний факт, що люди є різними від природи, а тому мають різні інтереси. Заперечувати це не лише нелогічно, але, як доводить історія, ще й аморально. Завжди, коли яка-небудь партія починає претендувати на те, що тільки вона одна має право вирішувати, що саме відповідає інтересам усіх громадян, це неодмінно призводить до фатальних суспільних наслідків. За умов парламентської демократії партії є носіями плюралізму, розмаїття ідей та думок. Теоретично демократія можлива без партій, практично – ні. Бо саме партії сконцентровано виражають думки та ідеї народу в такий спосіб, щоб вони набули політичної дієвості. Партії є необхідним засобом втілення волі народу у його владу.

Причини, що спонукають людей об'єднуватися в партії, дуже різні. Це можуть бути певні конкретні завдання, спільні регіональні проблеми або ж ідеології. Наприклад, загроза навколишньому середовищу змусила багатьох людей об'єднатися в партії зелених, що мають виключно екологічну спрямованість. Занепокоєність тим, що життєві потреби власної громади чи регіону можуть бути знехтувані під час прийняття загальнодержавних рішень, також може спричинитися до заснування локальних партій. Є партії, в які об'єднуються певні професійні, вікові групи.

Особливий відбиток на парламентську демократію накладають партії, побудовані на певній ідеології. Існують партії, які виступають за певну форму державного устрою,

²⁹ *Тізенгаузен фон В.* Партії: що вони собою являють і для чого вони потрібні. – В кн.: *Складові демократії. За матеріалами радіостанції "Німецька хвиля".* – К., 1993, с.30-32.

наприклад, республіканці чи монархісти, прихильники централізованої держави чи федералісти. Є такі, що міцно пов'язані з певними релігійними групами, і, нарешті, ті, що намагаються об'єднати всі ці течії в одну народну партію.

Партія відрізняється від інших об'єднань тим, що хоче здійснювати політичну владу. Аби досягти цієї мети в умовах парламентської демократії, вона повинна здобути підтримку якомога більшої кількості виборців. При цьому перевагу матиме, безперечно, той, хто чітко розрізнятиме інтереси виборців. Якщо, наприклад, селянська партія захищатиме лише інтереси селян, то й більшість селян голосуватимуть за неї. Для неселян, тобто для більшості населення, така партія, звичайно, навряд чи становитиме якийсь інтерес. Тому партії завжди намагаються, з одного боку, цілеспрямовано враховувати інтереси виборців, з іншого – не відлякувати їх своїми односторонніми вимогами.

Важливим елементом парламентської демократії є регульоване збалансування різних інтересів – не лише між партіями, а й у них самих. Тут також необхідно знаходити рівновагу між об'єктивними та особистими інтересами. Така життєва внутріпартійна демократія іноді може суперечити вимозі максимальної закритості. Однак це також свідчить про те, що партії якраз не є самоціллю, а лише засобом досягнення певних завдань³⁰.

Сучасне трактування партії – це розуміння її як організації, яка бореться за владу парламентськими методами. Ця думка спирається на те, що партії тісно пов'язані з демократичним політичним устроєм. Виникали вони одночасно з демократизацією державного устрою XIX і XX ст. і змістом їхньої діяльності є організація цілого суспільства для участі в політичному житті. Партії є гарантами демократично організованого політичного процесу. Без них масова демократія не могла б існувати. Звідси випливає положення про те, що на політичних партіях лежить обов'язок легальної, відкритої, публічної діяльності за допомогою конституційних демократичних методів. У Німеччині, наприклад, закон про політичні партії визнає за політичні партії тільки ті організації, які систематично беруть участь у парламентських виборах. У демократичному укладі саме такою повинна бути роль політичних партій, однак на практиці є й інші приклади.

³⁰ Литвин В. Партія як форма політичної організації суспільства // Політика і час, 1992, № 1.

Зокрема, існують нелегальні змовницькі партії. Такі партії, звичайно, нечисленні, не мають масового членства чи формалізованої організаційної структури. Найчастіше така партія розраховує на прихід до влади не через парламентські процедури, а внаслідок перевороту, заколоту, революції тощо. Існує також група партій, які за чинними правовими нормами є нелегітимними, але достатньо масовими та організованими. Стосується це багатьох комуністичних та колоніальних партій, які закликають виборців не брати участі у виборах. Крім того, існує ряд партій, які діють в умовах заборони на їхню діяльність (скажімо, в межах диктаторських режимів). У виборчих категоріях не можна визначити і фашистські партії, які втратили свою здатність до боротьби за владу виборчими методами. Всі ці організації треба визнати за політичні партії, оскільки вони містять основні елементи, характерні для політичної партії. Водночас методи і форми їхньої боротьби за владу і її реалізація не впливають на визнання певної організації як партії в класичному розумінні цього терміна.

Партії – не обов'язкове явище кожної держави, але все ж у більшості країн вони існують. Звичайно, їхній вплив та важливість різні. У деяких випадках партії сильні, добре організовані та мають своїх представників в уряді; інколи вони слабкі та згодом зовсім зникають з політичної арени.

Значення політичних партій в житті держави змінюється упродовж історії. В останні роки воно помітно зростає³¹.

Чому ж партії так поширені? Це не можна пояснити лише збільшенням кількості демократичних держав, адже багато авторитарних режимів теж базують свою політику на діяльності політичних партій. Причину треба шукати в особливостях сучасного світу.

По-перше, партії з'являються тоді, коли члени суспільства усвідомлюють існування конфліктів, які належать до структури суспільства загалом, до аспектів його організації чи політичних тенденцій, що домінують у цьому суспільстві. Ці проблеми можуть обговорювати на загальному рівні чи замовчувати (за умов однопартійності), але усвідомлення існування суспільних суперечностей все ж є однією з головних причин існування політичних партій. По-друге, партії існують для підтримки зв'язку між урядом певної держави і суспільством. По-третє,

³¹ Політичні партії в демократичному суспільстві / Видавці Й. Тезінг, В. Гофмайстер. – К., 1997.

для партій основним є переконання, що "єдність – це сила". Його широко пропагують у сучасному суспільстві. Вважається, що сильна, добре організована партія зможе діяти ефективніше, ніж менша і слабше організована.

Основні функції партії здійснюють на трьох рівнях, а саме: на рівні суспільства загалом; на рівні політичної системи; на рівні буденного життя.

По-перше, на загальному рівні роль партій полягає у врегулюванні конфліктних ситуацій, що виникають. Вони є також основними засобами, за допомогою яких правляча еліта поширює свій вплив і намагається "змусити" народ прийняти її політику і, навпаки, засобом, за допомогою якого суспільство (чи його найактивніша частина) намагається впливати на процес державного управління. Партії – це інституції, які репрезентують народ і мобілізують його.

По-друге, на рівні політичної системи партії є інституціями, які впливають на формування уряду, є ініціаторами виборчої системи (мажоритарної, пропорційної чи змішаної).

І, зрештою, на рівні щоденного політичного життя, партії відіграють основну роль у залученні мас до політики та доборі політичних кадрів, їх підготовці та висуненні на вищі державні посади. Партії – важливий чинник стабільності політичного режиму³².

Підсумовуючи все сказане вище про політичні партії, можна спробувати дати узагальнене визначення політичній партії:

партія – це специфічна громадська політична організація, яка має особливий правовий статус у державі, її національно-автономному чи міждержавному утворенні, є угрупованням людей, добровільно об'єднаних між собою спільністю політичних поглядів, як звичайно, формально зафіксованих у програмних документах, а також, спираючись на певну ідеологію та організацію і представляючи певні ідеологічно оформлені соціальні інтереси, може активно брати участь у суспільно-політичному і державному житті, має на меті завоювання і здійснення влади в державі.

Типологія політичних партій. За всієї складності проблем, пов'язаних з класифікацією політичних партій, без неї неможливо обійтися при розгляді цього суспільного феномена. "Завдання методичної класифікації виступає сьогодні як

³² Рябов С. Партія політична // Політологічні читання, 1994, № 3.

найважливіше; в політичних науках неможливий жодний рух вперед, доки їх дослідження зберігатимуть атомізований характер”, – писав з цього приводу М. Дюверже. Однак, здійснюючи класифікацію політичних партій, завжди потрібно мати на увазі, що вона має лише допоміжний характер, намагається впорядкувати певні явища, не змінюючи дійсність, і ніколи до кінця не відповідає елементам цієї дійсності. Типи партій є певними спрощеннями – жодна партія не відповідає цілком прийнятій класифікації, не повністю вписується у тип, до якого її віднесли дослідники.

Існує чимало різноманітних типологій політичних партій, але не всі є визнаними і придатними для використання. Найвідомішими є три головні типології – Макса Вебера, Моріса Дюверже, Зіґмунда Нейманна.

М. Вебер сформував дві окремі, незалежні одна від одної типології. Згідно з першою, політичні партії можна поділити на партії патронажу, партії інтересу, або класові партії, та світоглядні партії. Перші – це такі партії, які формуються для того, щоб отримати владу і заповнити представниками власного штабу різноманітні адміністративні посади. Другі – це партії, свідомо зорієнтовані на реалізацію інтересів певного класу чи соціальної верстви. Треті – це партії, які служать певній ідеології чи світогляду. Водночас М. Вебер зазначав, що на практиці важко чітко виокремити одні партії від інших. З часом різниця між партіями першого та другого типу фактично “стерлась” і тепер залишилась дворівнева класифікація політичних партій – партії інтересу й світоглядні партії.

Друга типологія М. Вебера стосувалася історичної ґенези партій. Він виокремлював партії знаті – як керовані непрофесійними лідерами угруповання, які спираються на слабкі та нетривкі зв'язки, а також масові партії, засновані на чіткій організації і власному сталому бюрократичному апараті. Перший тип партій існував у XVIII і XIX ст., а з поширенням загального виборчого права, стабілізацією демократії з'являються масові партії. Однак ця класифікація загальна й відображає еволюцію політичних об'єднань дуже схематично.

З. Нейманн у своїй типології політичних партій розрізняє “партії репрезентації”, в яких маса членів обмежується лише участю у виборах, а діяльність здійснюється “невеликою групою політиків”, а також “інтеґраційні партії”, які характеризуються активним залученням мас до партійного життя. Як абсолютно інтеґраційні, які спираються у своїй діяльності на військову організацію і намагаються встановити

монопольний контроль над владою, 3. Нейманн наводить фашистські партії.

Відомий американський політолог Дж. Сарторі, не вдаючись до розробки окремої класифікації політичних партій (об'єкт його дослідження – партійні системи), теж поділяє політичні партії за ступенем репрезентативності на істотні та неістотні. До перших він зачисляє ті партії, які мають можливість впливати на характер та конфігурацію партійної системи. До числа таких вчений відносить партії, що володіють коаліційним потенціалом та здатністю здійснювати політичний шантаж (так званий тест репрезентативності). Неістотні – це партії, які формують лише тло партійної конкуренції. Якщо до істотних Дж. Сарторі переважно зачисляє великі за розмірами партії, то дослідження Дж. Смітта доводять, що істотними можуть бути й малі партії. Заслуга Дж. Сарторі у формуванні теорії політичних партій полягає ще й у тому, що він вводить у їхню класифікацію поняття “ідеологічної дистанції” між ними і дає розгорнену характеристику анти- і просистемним партіям.

Третю, найбільш досконалу типологію політичних партій запропонував французький соціолог М. Дюверже. Основним критерієм його типології є організаційна будова партій. Партія є спільнотою зі специфічною організацією. Сучасні політичні партії визначаються меншою мірою своїми програмами чи групами прихильників, ніж типом організації. “У природі організації сучасних політичних партій їх суть розкривається повніше, ніж у їхніх програмах чи класовому складі: партія є спільнотою на базі певної специфічної структури. Сучасні політичні партії характеризуються передусім їх анатомією”.

З цього погляду М. Дюверже пропонує дві різні типології. З одного боку він, вирізняє спеціалізовані (зорієнтовані лише на політичний бік життя людини) партії від тоталітарних, які охоплюють всю сутність життя громадян, підпорядковуючи його повністю служінню інтересам певної ідеї.

Друга типологія побудована на організаційних відмінностях між партіями. Тут М. Дюверже розрізняє два основні типи партій – кадрові та масові. Кадрові – це партії зі слабкою організаційною структурою, типу виборчих комітетів. У межах цього типу партій виділяють дві форми – американські та європейські. Серед масових партій М. Дюверже виділяє три види партій, які відрізняються організаційною структурою, – партії, що спираються на територіальну організацію (соціал-демократи), і партії, що спираються на осередки в закладах, організаціях, підприємствах (комуністичні партії), а також

змілітаризовані (фашистські) партії. До посередніх партій М. Дюверже зачисляє партії-федерації (лейбористські чи партії-рухи країн, що розвиваються).

Отже, своєю класифікацією М. Дюверже поклав край спонтанним класифікаціям політичних партій, які існували раніше і базувалися на несуттєвих критеріях. Однак схема класифікації партій М. Дюверже виявилася також далекою від досконалості. Зрештою, як писав сам М. Дюверже, "схема, про яку йдеться, є надзвичайно загальною та наближеною – вона визначає швидше тенденції, ніж реальні відмінності".

У 70-х рр. К.Джанда разом з Д.Кінгом виділили 19 основних гіпотез, сформульованих у роботах М. Дюверже, й перевірили їхню достовірність на основі порівняльних досліджень із залученням відомостей про більш ніж 100 партій різних країн світу (так званий проект Джанди). У результаті 12 із сформульованих М. Дюверже гіпотез отримали статистичне підтвердження, зокрема концепція партійної ідеології (лівизни). Із 12 гіпотез, які знайшли своє підтвердження, 11 передбачали лівизну як фактор безпосередньої чи опосередкованої причини виникнення сучасних політичних партій. Отже, роль ідеології в теорії М. Дюверже чітко простежується. Як видно з проведених досліджень, ідеологія (лівизна) виступила головною причиною організаційних особливостей партій практично у всіх сформульованих М. Дюверже гіпотезах. Загалом для лівих партій характерне глибоке сприйняття членами партії її доктрини, організаційна складність і централізація влади. Це відбувається через те, що ліві партії є провідниками суспільних змін, а значить, їм потрібна більш строга організація, ніж для захисту існуючого ладу.

Теоретичні положення М. Дюверже тепер суттєво впливають на вивчення політичних партій. Однак, на думку багатьох сучасних політологів, класифікація М. Дюверже сьогодні потребує оновлення. Зокрема, вона не дає змоги чітко визначити змішані чи складні форми політичних угруповань. Так, існують деякі кадрові партії, яким властиві ознаки масових партій. Зокрема американські партії не без підстав вважають кадровими, однак через політику босизму вони теж здійснюють відносно керівництво виборцями і таким чином наближаються до масових партій. Це стосується і британської консервативної партії, яка запозичує у масової партії дедалі більше ознак, зокрема відносну цілісність структур, абсолютну слухняність, якої вона вимагає від своїх обранців, а також значення, якого віднедавна надає ідеологічній роботі. Окрім того, існують також

масові партії, які поступово перетворюються на кадрові, оскільки втрачають початкову енергію і зменшуються кількісно, об'єднуються навколо негнучкого і застиглому апарату, існують лише за посередництвом структур, які впливають на результати виборів старими методами. Так, скажімо, французька соціалістична партія, хоч і походила з масової партії, заснованої Жаном Жоресом, перетворилася фактично на кадрову. Отже, в сучасній партійній системі існують партії, які, за класифікацією М. Дюверже, не можна віднести ні до кадрових, ні до масових.

Ця обставина змусила Ж. Шарло у 1971 році до двох типів партій, сформульованих М. Дюверже, додати третій – партію виборців.

Зміни в традиційній класифікації привели багатьох західних політологів (серед них О. Кірчхеймера у США та Ж. Шарло у Франції) до висновку про докорінну зміну сучасної мотивації лояльності до політичних партій у розвинених суспільствах. Основна тенденція в партійному будівництві сьогодні спрямована на заснування виборчих партій або партій для всіх (catch-all party). З одного боку, йдеться швидше про партії виборців, аніж про партії активістів, з іншого – йдеться більше про партії-об'єднання, аніж про класові партії. Кожна сучасна партія намагається створити й зміцнити свої зв'язки з групами найрізноманітніших соціальних інтересів.

Загострення боротьби за владу перетворює сучасні партії, незалежно від їхньої ідеологічної спрямованості, у могутні централізовані "машини", повністю зорієнтовані на підтримку якомога більшої кількості виборців. Усе це підкреслює поступову трансформацію великих західних партій у політичні підприємства, сповнені рішучості нагромаджувати максимум ресурсів, щоб контролювати політичну владу³³.

Типи політичних партій. Типологія політичних партій, запропонована М. Дюверже, заснована на так званому структурному критерію, використання якого дає можливість об'єднувати різні політичні партії в окремі типи. За цими критеріями розглядаються функціональні та організаційні ознаки, характерні лише для певного типу політичних партій. Йдеться про функції політичних партій не стосовно існуючого

³³ Типология политических партий и партийных систем (обзор). – В кн.: Политические системы буржуазных государств. Реф. сб. – М., 1980.

ладу чи політичної системи, а того середовища, яке вона репрезентує.

Партія може обмежуватися лише організацією виборів, виконувати функції виборчого комітету, але може бути і багатофункціональною організацією. У першому випадку вона не повинна мати розвиненої та сталої організаційної будови, у другому – організаційний розвиток партії є обов'язковою умовою її багатофункціональності. Це особливе поєднання діяльності партії з її організаційними засадами, що дає підстави твердити про відповідний тип політичної партії. Загалом, відповідно до зазначеного критерію, М. Дюверже поділяв політичні партії на два типи – кадрові та масові.

Значна частина проблем, пов'язаних з класифікацією політичних партій, відпадає, коли вдається до детального поділу масових та кадрових партій.

Кадрова партія. Історично кадрові партії є першим інституційним різновидом політичного представництва, який має цілий ряд особливостей. Поняття кадрової партії вживається у двох значеннях. Дуже часто під кадровою мають на увазі таку партію, яка мобілізує невеликий процент виборців. Масові ж партії – це партії, які консолідують на свою підтримку значний відсоток виборців.

За визначенням М. Дюверже, поділ політичних партій на кадрові та масові не має жодного зв'язку з їх чисельністю. Різниця між ними полягає в першу чергу у типі їхньої організації. Кадрові – це насамперед партії впливових людей. Ці імениті люди прив'язані до своєї місцевості, де їх добре знають особисто й де вони можуть розраховувати на виборчу та політичну підтримку; саме вони є основою партії, в якій практично відсутні керівні діячі й борці.

По-друге, йдеться про гнучке об'єднання місцевих осередків. Первинним осередком організації є комітет виборчого округу чи району. Зв'язок між місцевими комітетами і центральними структурами, зокрема парламентською фракцією, нетривкий і непостійний. Парламентська група є вищою за своїм статусом, ніж місцеві комітети, які залишаються малорозвиненими. Обранці мають велику свободу при голосуванні. І нарешті, діяльність партії, переважно виборча, тобто спрямована виключно на досягнення успіху на виборах і повністю пасивна в період між виборчими кампаніями.

По-третє, йдеться про слабоідеологізовані партії. Кадрові партії звичайно не займаються розробкою доктрин, а у своїй

діяльності послуговуються прагматизмом, спрямованим на збереження і збільшення виборчого капіталу.

На думку М. Дюверже, цей перший тип прихильницьких організацій є політично обґрунтований і, природно, має перевагу над корпоративними чи ліберальними партіями.

Масова партія. Визначальні ознаки масових партій прямо протилежні до тих, якими характеризуються кадрові партії. Це вже не партії іменитих людей, а партії борців, зорієнтовані більше на вербування членів, ніж на мобілізацію виборців. Вони сильно структуровані та ієрархізовані, в них вже з'являється постійний апарат, тобто партійні функціонери, оплачувані партією, які повністю присвячують весь свій час керівництву нею; викристалізовується актив, тобто значна кількість членів партії, згідних частину свого вільного часу присвятити розробці й реалізації партійних програм; нарешті, це партії, які ґрунтуються на сильній культурі участі, які вимагають від своїх членів пристрасності й лояльності. Саме в масових партіях поступово виробився набір технологій (за висловом М. Оферле) для формування та підтримки у членів партії високого почуття гордості за приналежність до неї і відданість її ідеям (підготовка і залучення до роботи, пропагандистські кампанії, агітація, підкреслена ритуалізація з'їздів, свят тощо).

На думку М. Дюверже, цей другий тип прихильницької організації переважно поширюється серед робітничих партій. Це пояснюється тим, що робітники перебувають на нижчому суспільному щаблі, який характеризував у другій половині XIX ст. знедолені групи і примушував їх об'єднуватися в сильні організації, щоб протистояти природній гегемонії імущих.

Різниця між цими двома класифікаціями не є абсолютною і критерії ці бувають дуже близькими. Можлива ситуація, за якої партія мобілізує невеликий відсоток своїх виборців, але має розвинену організаційну структуру, як у типових масових партіях, наприклад, японська соціалістична партія.

Найскладнішою проблемою класифікації цих партій є проблема членства. У історичному сенсі аж до початку XX ст. між поняттями "член партії" та "симпатик партії" не було різниці. У першому й другому випадках за критерій, що прив'язував громадян до політичної партії, вважали або декларацію симпатії, або голосування за кандидатів партії на виборах. Жодна партія першого та другого етапу не знала формального акту вступу в партію або прийняття в партію.

Така практика існувала або в таємних організаціях, або у масонів.

Практику формалізованого вступу в партію і процедуру формального прийняття в члени партії започаткували соціал-демократичні партії. Поступово її перейняли інші. Однак у багатьох з них для вступу достатньо було акту односторонньої згоди і купівлі членського квитка, а окремої процедури прийняття в партію не було.

В американських партіях значення термінів "член партії" та "виборець" не відрізняються. Партії ці не займаються пошуком членів партії, не видають партійних квитків, не збирають внесків, не проводять зборів членів партії – їхньою метою є лише пошук виборців. Трактуються вони як організації без формального членства. Щоправда, в деяких штатах США перед праймеріз існує процедура повідомлення партійної приналежності, але з огляду на те, що реєстрацію проводять державні органи і що в ній можуть брати участь усі громадяни, вона не має організаційних наслідків.

Водночас існують політичні партії, в яких, попри наявність формального членства, систематична робота з членами партії не ведеться. У італійській християнсько-демократичній партії членство оформляється після купівлі громадянином членського квитка. За такого підходу немає жодної різниці між членом партії і безпартійним, який на виборах декларує свою прихильність до партії.

Отже, розглядаючи масові партії, ми не можемо оперувати лише кількістю її формальних членів – слід вести мову про чисельність партійних активістів та про організаційну структуру. Партії, які спираються на систему організованих місцевих осередків, є масовими, а партії, в яких немає сталих і виразно визначених місцевих осередків, є кадровими партіями. У багатьох кадрових партіях існують платні партійні функціонери, хоча не вони є основною ознакою цього типу партій. Для кадрових партій важливим є співвідношення між кількістю членів та кількістю виборців. Для масових партій важливою є її організаційна структура.

Незважаючи на спільність походження, у своєму розвитку масові партії набули найрізноманітніших форм. Розрізняють три основні моделі масових партій, що мають свої особливості: соціал-демократична, комуністична, або ленінська, та фашистська. До них можна зачислити також деякі християнсько-демократичні партії (так звані народні партії).

Неробітничі партії рідко коли мають структуру масових партій. Більшість буржуазних партій мають кадровий характер.

Однак потреби масової демократизації, зумовлені активізацією широких соціальних верств, змушують всі політичні партії вдосконалювати свою організацію, щоб мати можливість контролювати та постійно впливати на найбільшу кількість членів партії. Ось чому більшість сучасних партій трансформувалися в історично новий тип політичних партій – партії виборців³⁴.

Партія виборців. Партії цього типу ще називають партіями для всіх (catch-all party). Вони виникають як механізм, що має на меті поєднати широкі маси виборців з робітничого та дрібнобуржуазного середовища з існуючою системою буржуазної демократії, що стає можливим внаслідок зростання загального життєвого рівня населення.

Основна мета партії – не збільшення кількості своїх членів, а здобуття голосів виборців. Однак сьогодні для досягнення цього завдання вже недостатньо функціонування виборчих комітетів, як це мало місце у XIX ст.. Сучасна виборча партія для досягнення своїх цілей повинна мати відповідний апарат, що керує діяльністю партії та здійснює пропагандистсько-агітаційну роботу. Тому її організаційна структура є розвиненішою, ніж структура партії-комітету, але ще не такою, як структура партії-громади. Часто партійний апарат повністю фаховий і здійснює функції менеджерів виборчої кампанії.

Прагнення добитися підтримки виборців змушує партію здійснювати пропагандистсько-агітаційну діяльність на зразок партії-громади. Запозичує вона в робітничої партії типові техніки масової обробки свідомості – мітинги, маніфестації, пікніки тощо. Проводить навчання партійних керівників і навіть створює близькі до партії громадські організації, однак робиться це в менших масштабах, ніж у партіях-громадах³⁵.

Ознаки партій масового та виборчого типів³⁶

Масова партія	Партія виборців
----------------------	------------------------

³⁴ Дюверже М. Политические партии. – М., 2000, с. 116-123.

³⁵ Kirchheimer O. The Transformation of The West European Party Systems. – In: Political Parties and Political Development / Ed. by J.La Palombara, M.Weiner. – Princeton, 1966, p.177-200.

³⁶ Panebianco A. Political Parties: Organization and Power. – Cambridge, 1988, p.264.

Головний партійний апарат, партійна бюрократія виконує політико-адміністративні функції.	Центральна роль належить професійній еліті, експертам.
Організація базується на фіксованому членстві й характеризується сильними вертикальними зв'язками.	Організація зі слабкими вертикальними зв'язками.
Звертається до електорату, використовуючи певну ідеологію (електорат приналежності).	Звертається до електорату через звернення до його поглядів (електорат думки).
Домінують лідери, вибрані на основі внутрішньопартійних процедур. Існує сильне колегіальне керівництво.	Домінують представники партії, які виконують публічні функції. Явище персоналізації виборчого звернення.
Джерелом фінансування є членські внески та дотації від зацікавлених організацій.	Джерелом фінансування є публічні фонди та дотації "зовнішніх" груп інтересів.
Партія робить акцент на ідеології.	Партія зосереджує увагу на розв'язанні певних проблем.
Модель кар'єри – ріст через основні етапи в межах партійної структури.	Модель кар'єри – раптова поява серед партійної еліти, що може бути результатом зростання значення конкретної групи інтересу.

Виборчим цілям підпорядковуються ідейно-програмні засади діяльності партії. Йдеться про те, щоб основні програмні принципи партії привертати увагу максимальної кількості виборців, нікого не відштовхували, давали кожній суспільній групі можливість віднайти щось привабливе для себе. Програма зазнає частих змін залежно від обставин. Часто різні частини програми є різними для інших середовищ. Конкуренція кількох виборчих партій в одній країні призводить до стирання програмно-ідеологічних відмінностей між ними. Виборча боротьба набуває швидше характеру змагання двох команд, ніж двох політичних концепцій.

Виборчі партії – це сучасні буржуазні партії. У цьому напрямку з 70-х рр. XIX ст. розвивається британська консервативна партія, голлістська партія у Франції, обидві партії США, німецька ХДС/ХСС. Можна також стверджувати, що в цьому напрямку розвиваються деякі соціал-демократичні партії (наприклад, соціалістична партія Австрії чи соціал-демократи Німеччини).

Способи організації партій. Суть політичної партії реалізується в ході її діяльності. Метою кожної партії є створення певної організаційної структури, її тривале існування. Спосіб організації партії, її організаційні параметри можуть мати, і звичайно мають, вплив на те, як вона себе поводить на виборчій і парламентсько-урядовій арені. Створення визначеної організаційної структури, а також налагодження відповідних взаємин поміж основними її елементами веде до зменшення зовнішнього ризику і збільшення її конкурентності на політичному ринку.

Що ж стосується організаційної структури партій, то тут слід наголосити на наступних моментах: по-перше, її організація повинна якнайадекватніше відображати структуру потенційного електорату, а також тих сегментів суспільства, які партія намагається залучити на свій бік у процесі виборчої кампанії; по-друге, організація повинна гарантувати ухвалення рішень, і то в розумному часовому відрізку. Неодноразово виборчий ринок вимагає прийняття складного рішення, і швидка реакція на зміни, що відбуваються, дає змогу підготувати оптимальну стратегію прийняття зважених рішень. Гра вартує цього, особливо з огляду на зростання у західноєвропейських демократіях кількості виборців, які приймають рішення в останній фазі виборчої кампанії (ті, що вагаються) чи на відсоток так званих змінних виборців; по-третє, внутріпартійний процес прийняття рішень повинен уможливити швидке прийняття однозначного відповідального рішення, яке стане вираженням і підтвердженням існуючого в партії консенсусу з приводу засадничих положень, які хвилюють електорат. Наявність суперечливих думок і переконань як спосіб досягнення консенсусу є нормальним, однак вони не повинні перерости у відверту боротьбу фракцій, яка стане відомою загалу, предметом спекуляцій у мас-медіа: по-четверте, зміни в партійній організації повинні відбуватися в контексті змін, які спостерігаються в оточенні партії. З одного боку, не завжди вигідним є сліпе наслідування стратегії: "поразка на виборах є матір'ю змін". Такий вичікувальний стиль діяльності може виявитися дуже небезпечним, зважаючи на динамічний відкритий характер виборців, де щораз частіше домінує стратегія нападу і конфронтації. З іншого боку, часті організаційні зміни можуть створити щось на зразок загрозливого стану серед членів, активістів і симпатиків партії. Окрім цього, організаційні зміни можуть призвести до порушення внутрішнього балансу сил, що відбувається

автоматично разом з опозицією певної фракції чи групи лідерів³⁷.

Організаційно сильна партія намагається виразно визначити власні межі: де вона починається і де закінчується (закрита модель). Групи чи об'єднання, які формально знаходяться поза партією, не можуть відігравати провідної ролі в їхніх межах. Прикладом закритої моделі може бути Консервативна партія Великобританії. Якщо межі нечітко окреслені, а еліта, яка формально знаходиться поза її структурою, але фактично становить частину домінуючої коаліції (наприклад, у Лейбористській партії Великобританії роль профспілкових лідерів формально невизнана, хоча їх значної ролі в процесі прийняття рішень ніхто не заперечує), то маємо справу з відкритою моделлю партії.

За організаційною будовою політичні партії поділяються на дві категорії. Перша має вільну структуру, орієнтується на виборчу активність, переважання партійних урядових лідерів. Друга, навпаки, має розвинену структуру, масове членство і проводить постійну партійну діяльність, спрямовану на залучення нових членів, організаційних лідерів (функціонерів), які змагаються за владу з партійними урядовими лідерами (політиками). М. Дюверже першу партію називає кадровою, а другу – масовою. З. Ньюманн, наголошуючи на ступені залучення особи, першу партію вважає партією представництва, а другу – партією інтеграції.

За методикою М. Дюверже, організаційну структуру партії визначає природа головних організаційних одиниць, тип партійного членства, їх залученість, природа лідерства і участь у виробленні організаційної політики³⁸.

Звичайним місцем знаходження головної організаційної одиниці кадрової партії є виборча одиниця – виборчий округ або дільниця. У масовій партії основною одиницею переважно є місцева партійна організація. Це може бути місце праці або головне формування партійної міліції. Член кадрової партії є переважно видатним політичним діячем, фінансовим прихильником або виборчим менеджером. Член масової партії часто має ідеологічне зобов'язання згідно з партійною доктриною. Залучення члена кадрової партії визначається його

³⁷ How Parties Organize. Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies / Ed. by R.Katz, P.Mair. – L., 1994.

³⁸ Дюверже М. Политические партии. – М., 2000, с. 45 -107.

організаторською чи виборчою роллю, в той час як прихильник звичайної партії бере участь у діяльності партії тільки під час виборів, і то не завжди. У масовій партії щоденне життя її члена часто стосується партії. Його соціальна діяльність пов'язана з допоміжними організаціями партії, такими як жіночі, юнацькі або спортивні групи. Важливі національні лідери кадрової партії є урядовими лідерами, чиновники у виборчій організації переважно займають підпорядковану позицію. У масових партіях вони є координаційною силою між урядовими та організаційними лідерами. Цією силою виступають постійні секретарі. Організаційна політика в кадровій партії переважно визначається урядовими лідерами, професійними експертами, чиновниками і деякими діячами-аматорами. У масовій партії перші дві групи є також дуже важливі, але місце чиновника-аматора займає частина членів, які сплачують внески.

Політичні партії США незвичні за своєю організаційною структурою, оскільки відносно вільні та неформальні. В написаному С. Елдерсвельдом підручнику з американських політичних партій одна з глав присвячена "особливій природі американських політичних організацій". Вчений описує їх структуру як "стратархію" – ієрархічну систему пластів контролю, яка характеризується розосередженням влади і відсутністю жорсткого підпорядкування³⁹. Л. Епстейн зазначає: "Специфіка американських партій давно і добре відома. Переважно вони не пов'язані із занепадом політичних партій, який має місце протягом останніх десятиліть. Як керівні органи, американські партії майже завжди відрізнялися меншою єдністю при розробці основних напрямків політики, ніж партії в умовах парламентських режимів. Як неурядові організації, вони завжди були сильнішими на рівні штатів і місцевого самоуправління, ніж на національному рівні. Окрім цього, американські політичні партії обходилися без маси членів, які зобов'язані платити внески, що було відмітною рисою європейських партій".⁴⁰

Насправді людям у США часто дуже важко відповісти, чи є вони членами політичної партії і якої саме. Політологам самим іноді важко визначити, яку групу людей вони мають на увазі, коли кажуть "республіканська партія". Кого вони мають на увазі? Можливо, політиків, обраних до конгресу США від

³⁹ *Eldersveld S., Walton H. Political Parties in American Society. – N.Y., 1982, p.3*

⁴⁰ *Epstein J. Political Parties in Western Democracies. – N.Y., 1967, p. 4.*

республіканської партії? Можливо, працівників офісу партії чи тих, хто працює в процесі виборчої кампанії? Можливо, тих, хто реєструється як республіканець (навіть якщо регулярно голосує за демократів)? Можливо, тих, хто симпатизує республіканцям? Формальної організації, яка визначає, хто належить до партії в США, не існує, кожен має право самостійно визначати своє місце⁴¹.

Американські вчені намагаються вирішити цю проблему, проводячи різницю між "партією як організацією" і "урядовою партією", з одного боку, та "партією виборців" – з іншого. Дж. Помпер визначає "американські політичні партії як невпорядковане переплетення цих трьох умовних форм, і їх крайньо важко відділити одна від одної". У.Кіф описує американські політичні партії як організації із розсосередженою владою, які мають коаліційний характер, є ідеологічно різноманітні, намагаються максимально охопити населення і позбавлені фіксованого членства. Розглядаючи природу американських партій, У.Кіф зауважує, що партії – меншою мірою продукт власних зусиль, ніж середовища⁴². Дослідження політичних партій, проведені К. Джандою, стверджують, що 44% відмінностей в організаційній складності партій піддаються поясненню за допомогою факторів середовища (чисельність населення, виборча система, модернізація, тривалість демократичного розвитку країни, наявність конкуруючих партій), а ще 35% відмінностей пояснювались за допомогою таких факторів, як розміри країни, федералізм і особливості взаємин між виконавчою та законодавчою владою. "Рівень централізації американських партій явно нижчий, ніж у Європі, і вони, безперечно, відносяться до числа найменш централізованих у світі. Жодна з європейських партій не має нижчого показника централізації влади – до такого висновку приходять вчені⁴³. Зрозуміло, що конституційний уклад США, а особливо президентська система і федералізм, внесли вирішальний вклад у формування порівняно децентралізованих партій. Але обидві провідні партії США зазнали відповідної еволюції, адаптуючись до навколишнього середовища. Це

⁴¹ Антонова Л.А. О новых тенденциях в республиканской партии // США, экономика, политика, идеология, 1990, № 7.

⁴² Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория. – В кн.: Современная сравнительная политология: Хрестоматия. – М., 1997, с.95.

⁴³ Janda K. Political Parties: A Cross-National Survey. – N.Y., 1980a, p.355.

робить їх більш професійними, активними і певною мірою більш централізованими.

У інших державах партії мають іншу структуру. Якщо хтось побажає стати членом партії, він звертається за членством, бере на себе відповідні зобов'язання перед організацією, платить членські внески і з отриманням членського квитка вважається формально завербованим у партію. Добре розвинена, точно визначена організаційна структура партії відіграє важливу роль у політичному житті.

Консервативна партія Великобританії може розглядатись як типовий приклад організаційної структури європейських партій. Партія складається з кількох частин. Ключову позицію в ній займає лідер партії, який обирається всіма членами парламенту від Консервативної партії. Якщо Консервативна партія при владі – він стає прем'єр-міністром Великобританії, якщо ні – лідером опозиції. У кожному випадку він проводить політику партії в парламенті.

Інші частини партії існують як структури, допоміжні до лідера та парламентської фракції. Понад 3 млн. членів, які платять членські внески, організовані в місцеві організації партії. Вони визначають політику партії на місцевому рівні, в тому числі найважливіше питання: хто буде кандидатом партії в певному окрузі. Але вони мають незначний вплив на загальнонаціональну політику партії. Вони лише делегують своїх представників на щорічну партійну конференцію, яка не має жодного впливу на владу. Рішення дебатуються, за ними приймаються резолюції, але вони мають рекомендаційний, а не зобов'язувальний характер. Партійні лідери повинні прислухатися до прийнятих резолюцій та дебатів, оскільки це вираз настроїв партійних мас.

Національна асоціація не обирається, а складається з більш ніж 3 тис. осіб – членів парламенту, перспективних кандидатів, партійних функціонерів, представників місцевих організацій та інших. Вона збирається щорічно й обирає 150 осіб у Виконавчий комітет, який засідає кілька разів на рік. Виконавчий комітет визначає напрями політики партії, вирішує окремі організаційні питання тощо, але той факт, що вони збираються не надто часто, свідчить про те, що вирішуються не найважливіші проблеми.

Центральний партійний офіс є великою і добре фінансованою бюрократичною структурою, яка наймає регіональних та місцевих агентів, проводить дослідження

політики і веде пропагандистську роботу. Центральний офіс безпосередньо контролюється лідером партії, який сам призначає людей на ключові посади.

Отже, Консервативна партія Великобританії має комплекс структур, над якими домінують члени Палати представників разом з їхнім лідером. Інші частини структури є важливими для парламентарів як групи підтримки, які об'єднуються в місцеві асоціації і не мають вагомого впливу на політику партії на національному рівні. Головним джерелом фінансування партії є партійні внески її членів⁴⁴.

Більшість політичних партій, за винятком США, мають організаційну структуру, більш-менш подібну до цієї. Вони мають різний ступінь влади (наприклад, Лейбористська партія Великобританії отримує більш реальну владу від щорічної конференції, ніж Консервативна партія) або більш суворий контроль. У комуністичних партіях місцеві організації виконують політику партії точніше, що дає змогу їхнім лідерам проводити свою політику ефективніше, фашистські партії спираються в своїй діяльності на військові (напіввійськові) формування, строго ієрархізовані та дисципліновані.

У середині 60-х рр. Р.Скотт помітив, що у Латинській Америці "на місцевому рівні реальні механізми політичних партій практично відсутні, а там, де вони є, рідко безпосередньо пов'язані з загальнонаціональними організаціями. Зате перед кожними виборами місцеві нотаблі створюють свої власні персоналістські організації, вступаючи в союз із лідерами так званих загальнонаціональних партій у зв'язку з міркуваннями політичної чи матеріальної вигоди". Л.Пай прийшов до подібних висновків на основі аналізу партій Південно-Східної Азії,⁴⁵ подібні зауваження робить і Дж.Сарторі щодо політичних партій Африки⁴⁶.

Що робить партію демократичною? Лідери та прихильники політичних партій відіграють важливу роль в успішному переході до демократії. Але політичні партії повинні самі бути демократичними для того, щоб сприяти її становленню. Якщо партії не мають

⁴⁴ Epstein I. British Mass Parties in Comparison with American Parties // Political Science Quarterly, 1956, № 1.

⁴⁵ Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория. – В кн.: Современная сравнительная политология: Хрестоматия. – М., 1997, с.94.

⁴⁶ Шведа Ю. Методологічні застереження Дж.Сарторі щодо аналізу партійних систем // Нова політика, 1998, № 5.

демократичного досвіду та поваги до цінностей демократії, то вони не матимуть їх, коли переможуть на виборах і почнуть керувати державою. Становлення демократії в державі неможливе без демократичного устрою політичних партій. Політичні партії, правлячі чи опозиційні, якщо вони справді прагнуть становлення демократичного устрою у своїй державі, зобов'язані підтримувати та захищати демократичні цінності та права людини насамперед у своїх організаціях.

Загалом жодна політична партія не заявить, що вона не демократична. Демократія стала такою привабливою ідеєю, що навіть військові та диктаторські режими бажають заявити про свою відданість демократичним принципам. Але демократія в політичній партії не процвітатиме лише в результаті заяв про неї. Побудова демократичних інститутів та розвиток демократичної практики є безперервним динамічним процесом. У кожній країні шлях до демократії пов'язаний з низкою політичних та історичних факторів.

Насправді внутрішня партійна демократія може бути скомпрометована такими факторами, як обмежені структури менеджменту та зв'язку, незмінюваність керівництва, крайні погляди членів партії. Іноді ці фактори створюють ситуацію, в якій групка людей домінує у справах партії, незважаючи на волю більшості її членів. Така ситуація не сприяє залученню всіх до партійної діяльності та можливості членів формувати напрями та пріоритети цієї діяльності.

Демократичні структури ґрунтуються на принципі прийняття рішень більшістю та захисті прав меншості. Певна річ, що ці різні погляди повинні орієнтуватися на спільну політичну мету партії та її ідеологічні засади.

Віра партії в демократичні принципи має відобразитись не тільки в статуті, а й у взаєминах між лідерами та членами партії. Це означає, що партія повинна бути відданою практиці демократичної поведінки. Демократичною вважається партія, яка: дозволяє своїм членам вільно висловлювати погляди; сприяє членству жінок; підтримує залучення до роботи всіх членів; є терпимою до різних ідей; дотримується узгоджених правил та процедур прийняття рішень; робить лідерів підзвітними членам партії та її прихильникам.

Демократія передбачає гласність, а отже, можливість спостерігати за всім процесом прийняття рішень. Однак здійснення цього принципу дається нелегко, оскільки демонстрація перед громадськістю внутріпартійних

розбіжностей у поглядах суперечить принципу єдності, до якої прагне кожна партія. А єдність потрібна особливо тоді, коли необхідно спільними зусиллями поставити на місце політичного противника. Тому більшість партій свято вірять у витончене поєднання гласного самовираження та негласного формування громадської думки. У такий спосіб вони сподіваються задовільнити як вимогу гласності, так і вимогу закритості. Багато хто з політиків взагалі проти того, щоб "прати свою партійно-політичну білизну" на очах громадськості й водночас політичних противників.

У Федеративній Республіці Німеччині партійні структури християнських демократів спробували залучити громадськість до участі у висуненні кандидатів у депутати під час виборів до парламенту. Спроба ця, однак, закінчилася жалюгідною поразкою, й відтоді не було намірів її повторити. Зелені також змушені були значно обмежити свої далекосяжні наміри – залучити широкий загал до участі в процесі прийняття власних рішень.

Демократичний устрій неможливий без контролю за здійсненням влади. У демократичних партіях це забезпечується федеральною структурою керівних органів. На всіх рівнях – від громади, району, федеральної землі, аж до федерації – загальні збори й зібрання делегатів дбають про те, щоб голови владних структур відповідних рівнів могли спиратися на мандат, виданий їм демократичним шляхом. Кожна партія сама вирішує, як їй залучати до участі у владній структурі об'єднані в ній групи. Наприклад, німецькі соціал-демократи, встановивши так звану жіночу квоту, зобов'язалися поступово віддавати до 50% усіх партійних посад і мандатів жінкам, тоді як інші відхиляють такі положення⁴⁷.

"Спочатку фундамент" – девіз, який повинні реалізовувати партійні лідери, якщо вони хочуть будувати успішну та демократичну партію. Значна частина часу, уваги та грошей партії повинні спрямовуватися на місцевий рівень. Взагалі сила й стабільність загальнонаціональної політичної партії та успіх її кандидатів у боротьбі за виборні посади всіх рівнів залежать від кількості активних, енергійних членів партії та прихильників на місцевому рівні. База політичної партії місцевого рівня, як корені дерева, повинна бути міцною, якщо партія хоче рости та

⁴⁷ Хесс Х. Практическая работа в Социал-Демократической партии: Справочник. – К., 2000, с.41.

досягати успіху. Партійні лідери можуть розуміти важливість розбудови партії на місцевому рівні, але на практиці вони діють неузгоджено та не працюють віддано на демократичний процес. Як наслідок, часто маємо партію, яка неконкурентоспроможна і не здатна прийняти на себе контроль над урядом.

Партійні лідери та організатори не повинні забувати про надзвичайну важливість окремих членів організації. Без членів партії лідери, незалежно від їх красномовства чи розуму, приречені займати околиці демократичного політичного життя країни. Більше того, партійні лідери не мають права забувати, що члени партії є і завжди повинні бути головною силою у визначенні курсу партії, якщо вона прагне бути справді демократичною.

Партійні структури або організації повинні мати можливість самі ухвалювати рішення без домінуючого впливу вищого рівня. Проблема реалізації внутріпартійної демократії полягає переважно у тому, що наявна внутрішня організація партій не надто розвинена. Крім того, політична воля національних керівних кадрів партій надто слабка для того, щоб сприяти формуванню внутріпартійної волі або просто схвалювати її, особливо у тих випадках, коли йдеться про інтереси, особи, кандидатури та посади. Це може торкатися важливих стратегічних і тактичних інтересів керівництва. Для нижчих партійних структур внаслідок такої манери поведінки виникає дистанція до власної партії, бо за подібного зменшення самостійності не можуть з'явитися ані ентузіазм, ані мотивація, ані консенсус.

Не можна не враховувати й питання про те, чи насправді члени партії бажають брати ширшу участь у прийнятті партійних рішень. Не можна заперечувати, що, врешті-решт, і всередині партій рішення ухвалюються меншістю. Але за часів, коли суспільства розвиваються і політичні системи формуються відповідно до демократичних ідей, політичні партії чинять правильно, якщо серйозно ставляться до принципу внутрішньопартійної демократії. Це важливо ще й для того, щоб гальмувати процес залишення партій їхніми членами. Потрібно залучати до партійних лав нових членів, зокрема молодих людей. Партії повинні відчинити свої двері для найширших верств, пропонуючи переконливі концепції гласності, терпимості, спільної участі в партійній діяльності та солідарної відповідальності. Ці потреби зумовлюють цілком практичні наслідки.

Внутрішньопартійна демократія відкидає принцип вождизму, вимагає внутрішнього порядку формування волі в організаційному апараті. Статут та програма партій повинні спиратися на нього. Утворення та діяльність партійних органів, визначення прав та обов'язків членів, правила щодо висунення кандидатів на політичні посади й питання фінансування – всі ці завдання й функції повинні бути врегульовані внутрішнім демократичним устроєм.

Власне партійна юрисдикція сприяє демократичному устрою партії. Усі політичні партії розробляють та ухвалюють положення, за допомогою яких можна врегулювати внутрішні проблеми. Йдеться насамперед про проблеми, які не можна владнати політичними методами. Мають на увазі такі речі, як нерегулярна сплата членських внесків або ж висловлювання члена партії, що ображають честь іншого, чи нерегулярна участь у прийнятті внутрішньопартійних рішень⁴⁸.

З огляду на все це надзвичайно важко скласти відповідний ступінь градації політичних партій залежно від їх внутрішньопартійної демократії. Наприклад, в американських партіях існують інституції, які свідчать про їх внутрішній демократизм, але водночас існують і такі, що сприяють підвищенню керівної еліти. Через це жодна американська партія не може вважатися взірцем демократизму внутрішньопартійної організації.

За винятком фашистських партій, не можемо виявити безпосереднього зв'язку між демократизмом внутрішньої організації партії та іншими її ознаками. У загальному можемо хіба що констатувати, що значно сильнішою є тенденція до демократизації внутрішнього життя в лівих партіях, ніж у правих, у робітничих партіях, ніж у консервативних. У лівих партіях існує, звичайно, більша тотожність позицій між елітою та членськими масами, ніж у буржуазних партіях.

Ліві партії завжди відзначалися прагненням до політичної та соціальної демократії і боролися проти абсолютистських, диктаторських, реакційних тенденцій. Тому вони і у власній внутрішній організації тяжіють до демократичних структур. Праві ж партії, консервативні, звичайно виступають з лозунгами порядку та авторитету, нерідко захищають монархію чи інші форми сильної індивідуальної влади, тому їхня внутрішня структура відповідає даній ідеології.

⁴⁸ Соєр Т. Побудова "здорової" партії. – К., 2000, с.5-7.

Водночас особливу позицію займають деякі партії постколоніальних держав. Вони часто спираються на виразне, інколи навіть затверджене партійним статутом домінування керівника, який одночасно є і главою держави. Однак не слід однозначно утотожнювати це з антидемократичною тенденцією, оскільки в цих державах особа керівника була виразом демократичного керівника. Цей керівник був звичайно ініціатором національно-визвольного руху, народним героєм, що поєднувалося з давно існуючими тут (особливо в Тропічній Африці) традиціями вождизму, що надавало йому рис харизматичного лідера⁴⁹.

Внутрішньопартійна демократія. Аналіз проблем внутрішньопартійної демократії здавна належить до головних проблем дослідження діяльності політичних партій. Фундамент наукових досліджень з питань внутрішньопартійної демократії становить відомий "залізний закон олігархії" Роберта Міхельса⁵⁰. У різних наукових розвідках по-різному визначається рівень дослідження, досягнутий після дискусії щодо підтвердження або спростування тези про протиріччя між організаційною структурою партії і внутрішньопартійною демократією. Так, К. Зонтгаймер вважає, що "привід партійної олігархії є скоріше витвором ідеологічно стурбованих людей, ніж відображенням дійсності". Ф. Шюттемаєр констатує, що "сучасна інвентаризація партій має відмінити дослідження Міхельса". М. Гревен, навпаки, дотримується думки, що емпірична частина розвідки Міхельса "знаходить підтвердження до недавнього часу майже у всіх працях з внутрішньопартійної демократії і аж до найдрібніших деталей". Попри величезну кількість нагромаджених емпіричних даних, остаточної відповіді на дану проблему немає і сьогодні. Цей факт пояснюється тим, що емпіричні результати потрібно оцінювати за однією з можливих концепцій внутрішньопартійної демократії. Нормативні ж розбіжності цих концепцій та загальні теоретичні моделі демократії, що лежать в їхній основі, засвідчують використання явно різних масштабів оцінок внутрішньопартійної демократії.

У межах партійної моделі, що ґрунтується на економічній

⁴⁹ *Энтин Л.М.* Политические системы развивающихся стран: Государство и политические партии в странах Азии и Африки. – М., 1978.

⁵⁰ *Михельс Р.* Социология политических партий в условиях демократии // Диалог, 1990, № 3, 5,7,9,11,13,15,18.

теорії демократії, внутрішньопартійна демократія замінюється міжпартійною демократією. Широка участь членів партії у внутрішній партійній політиці та при рекрутуванні кадрів розглядається як порушення функції (дисфункція), тому що для цього треба виділяти відповідні засоби; вона обмежує свободу дії партійного керівництва й зменшує ефективність та гнучкість партійної організації, спрямовані на досягнення головної мети – максимальне помноження голосів під час виборів. Оптимальне використання шансів на виборах вимагає ефективного застосування засобів, а цього найкраще можна досягти шляхом централізації влади та зосередження повноважень щодо прийняття рішень у руках партійного керівництва, орієнтованого на виборців. У такий спосіб може бути досягнуто формування внутрішньопартійного волевиявлення згори донизу.

Якщо виходити з моделі демократії, спрямованої на задоволення потреби в забезпеченні існування та працездатності політичної системи, то перспектива, орієнтована на всю систему, дає інший масштаб оцінки формування внутрішньопартійного волевиявлення. Організаційну модель політичних партій, що відповідають цьому поглядові, становить репрезентативне, відкрите, відповідальне, плюралістичне та узаконене на виборах панування еліти всередині партії. Подібна концепція внутрішньопартійної демократії базується на постулаті, що "структура партій може бути лише репрезентативною" (В. Генніс), а також на принципі внутрішньопартійної конкуренції еліти. Ця концепція у своїй екстремальній формі залишає мало місця для участі членів партії у внутрішньопартійній політиці: "Рішення політичної ваги приймаються лише лідерами партії. Переважна більшість не залучається й не буде залучатися. Плебісцитний модус впливу членів партії на подібні рішення не передбачений" (Г. Фрідріх, В. Цегетмайер). Тому головне значення для цієї концепції має не участь простих членів партії у процесі формування політики, а участь у доборі кадрів: "Треба по-демократичному узаконити партійне керівництво, не більше, але й не менше" (Г-Й. фон Меркац). У цьому процесі, тобто "в легітимації партійних лідерів знизу вгору, що постійно повторюється та знову відбувається шляхом добровільного визнання як їхнього керівного становища, так і їхнього конкретного керівництва", полягає демократичний момент. Вирішальним фактором є не постійний потік формування ідейної та політичної волі знизу вгору, а вибори, контроль, усунення та заміна внутрішньопартійних

представників. Однак контроль еліти партійною базою, наприклад, імперативний мандат, однозначно відхиляється, бо обмеження повноважень відповідальної еліти, яка походить з партійних структур, у вільній дії та прийнятті рішень не відповідає потребам політичної системи.

У межах демократичної моделі, яка орієнтується на потребу в легітимації, внутрішньопартійна демократія здійснюється лише завдяки необмеженій участі партійної бази у процесах формування внутрішньопартійної політики. Виходячи з оцінки партій як "головних легітимованих одиниць дії у масовій демократії" (В. Рудціо), що виступають організаційним інструментом вираження і безпосередньої волі громадян, в основу цієї концепції покладено модель формування внутріпартійного волевияву знизу вгору, яка чітко орієнтована на партійну базу. Відповідно до цієї концепції, участь не обмежується простою "участю в організаційних справах", а означає "участь у прийнятті рішень", тобто реальну участь у прийнятті обов'язкових внутріпартійних рішень на будь-якому рівні організації.

Подібний процес формування волі всередині партії безперервно спрямовується знизу вгору. Він зможе виконати свою суспільну функцію лише у тому разі, якщо буде можливим "структурувати дискусії та процеси прийняття рішень, тобто демократизувати формування волі у такий спосіб, щоб імпульси до дискусій перетворювалися на рішення, а рішення призвели до відчутних змін у політиці уряду" (Г. Петер, Н. Шправке)⁵¹. Отже, ця концепція нерозривно пов'язана з сильною тенденцією до імперативного мандата, адже через нього можна наблизитися до ідеалу суверенної партійної бази. Щодо способу та вимірів бажаного зв'язку представників з волею партійної бази існують, однак, різні думки. Чим щільніший контакт встановлюється, тобто чим менше свободи дії надається партійним представникам стосовно представлених осіб, тим більше нормативний показник участі у рекрутуванні кадрів змінюється на користь участі у розробці політики.

Якщо врешті-решт представники партії потраплять у повну залежність від вказівок партійної бази і через це стануть лише

⁵¹ Нідермайер О. Внутрішньопартійна демократія. – В кн.: Політичні партії в демократичному суспільстві / Видавці Й. Тезінг, В. Гофмайстер. – К., 1997, с.23-25.

виконавцями її волі, то участь членів партії у доборі представників партії матиме лише несуттєве значення.

Різні моделі пропонують не тільки різні критерії оцінки емпіричних результатів; водночас вони впливають на підхід до аналізу проблеми олігархії. Якщо виходити з необхідної функціональної внутрішньої диференціації партійних організацій і, отже, з утворення внутрішньої еліти, то інтерес зосереджується на внутрішній структурі керівних груп, з одного боку, й питанні про масштаб їхнього дійсного контролю та управління діяльністю "простих" членів партії – з іншого. На підставі подібного інтересу, спрямовуючи пізнання, виявляється несумісною з реальністю теза про процес формування внутрішньопартійного волевиявлення, що здійснюється під центральним керівництвом та контролюється гомогенною партійною олігархією в односторонньому порядку згори вниз. Цю тезу слід замінити на плюралістичну модель стратархії з кількома центрами влади та структурами взаємної залежності.

Коли, навпаки, виходити з внутрішньопартійної демократичної моделі, орієнтованої виключно на партійну базу, то будь-яка реальна структура влади всередині партій, відповідно до норми самовизначення партійної бази, виявиться по суті недемократичною. При цьому аналіз спрямований здебільшого на модель поділу бази та керівництва, де поняття "керівництво" та "олігархія" стають синонімами, а в центрі уваги перебуває тенденція до відокремлення та відчуження партійних еліт від бази.

Загалом для оцінки стану внутрішньопартійної демократії дослідники використовують такі критерії, як участь членів партії у роботі всередині партії, участь членів партії у виробленні політичного курсу, участь членів партії у доборі кадрів та висуванні кандидатів на виборні посади. Хоча самі ці критерії трактуються вченими далеко не однозначно, загальноновизнаної методики їх визначення теж не існує⁵².

У багатьох європейських державах питання внутрішньопартійного життя є предметом правової регламентації. Конституція Німеччини відносно політичних партій стверджує таке: "Їх внутрішній устрій повинен відповідати демократичним принципам". Цікаво, що тут також

⁵² *Тізенгаузен В.* Партії: внутрішня організація та керівні органи. – В кн.: *Складові демократії / За ред. Д.Геттінг, В-Д.Міхаелі.* – К., 1993, с.34-35.

передбачені правила побудови внутрішнього організаційного простору партій. Вказівка на внутрішню структуру партій підкреслює їхнє значення для держави, що відрізняє їх від інших типів організацій (творчих об'єднань, спілок тощо). Порушення демократичних засад в організаційній структурі партії може призвести до нечинності відповідного партійного статуту. Це не є достатньою причиною для заборони партій, але може стати її серйозною передумовою.

Під внутрішнім устроєм партії розуміють організацію процесів формування внутрішньопартійної волі. Важко, однак, визначити "демократичні принципи". Основний Закон досить нечітко формулює пункт щодо організації формування внутрішньопартійної волі. До того часу, як Закон про партії набув чинності, основоположне значення для конкретизації даної статті мали ухвали Федерального конституційного суду. Вимога Основного Закону Німеччини щодо дотримання демократичних принципів у внутрішньому устрої партій була конкретизована у Законі про партії від 24 липня 1967 р.. У розділах 2 та 3 цей Закон містить чимало вимог стосовно правил, обов'язкових для організаційної структури партій, які в кінцевому підсумку визначають її демократичний устрій⁵³.

Джерела та напрямки трансформації сучасних політичних партій. Аналізуючи причини, що зумовлюють зміни у структурі політичних партій, слід трактувати їх передусім як результат впливу суспільного оточення. Зміни у політичному середовищі спричиняють зміни структури та функцій політичних партій.

По-перше, сучасна політична демократія виникла як наслідок організації партій масової мобілізації. Їхнє виникнення пов'язане з процесом розширення демократичних прав організацій. Запровадження загального виборчого права зумовило заміну моделі кадрової партії масовою партією, організованою на основі розвиненої територіальної структури. Ця якісна трансформація відбувається насамперед з лівими партіями (соціалістичними, а пізніше комуністичними). Лідери великих суспільних груп, що репрезентують зазвичай ліві програми, сформували політичні партії поза парламентом як інструмент, що давав змогу мобілізувати та зорганізувати

⁵³ Основной закон Федеративной Республики Германии // Конституции государств Европейского Союза, с.188.

прихильників, спочатку на основі вимоги щодо можливості їхньої участі у виборах, а згодом з метою організації цієї форми політичної участі як більш ефективної в сенсі досягнення поставлених цілей. Це змусило політичну еліту, організовану в межах парламенту, яка репрезентувала праву політичну програму, відкоригувати попередню стратегію ведення виборчої кампанії в напрямі адаптації її до процесу розширення виборчого права. Тому загалом процес реорганізації правих партій відбувався в напрямі адаптації моделі масової партії і її більшої відкритості стосовно масового виборця.

По-друге, результатом організаційних можливостей партії нового типу був поступовий процес стабілізації масового електорату. Певні його сегменти (наприклад, робітничий клас чи релігійний електорат) залишилися виокремленими, захопившись пошуками власної політичної ідентичності. У такий спосіб масові партії стали інструментом структуризації політичних, а надто виборчих інтересів. У результаті ми мали справу з формуванням тривалої партійної лояльності, а наслідком існування масових політичних партій стало формування ситуаційного вибору у стабільну партійну ідентичність.

Масові партії, маючи значну суспільну підтримку, опанували виборчий ринок, стабілізували партійну систему. Дж. Сарторі стверджував, що "критичним чинником, який змінює природу партійної системи і спричиняє структурну її консолідацію, стала поява масової партії"⁵⁴.

Отже, у фазі консолідації західноєвропейських демократичних політичних режимів панівним типом політичної організації стають масові партії, які приходять на зміну кадровим.

У 60-х рр. відомий дослідник еволюції партійних систем Західної Європи О. Кірчхеймер сформулював тезу про те, що масові партії були лише першим етапом організаційної еволюції на шляху створення виборчих агентств, близьких до американських партій. Він передбачав, що процес поступової "електоралізації" політичних партій, особливо соціал-демократичних і християнсько-демократичних, змусить інші об'єднання до прийняття подібної політичної стратегії, оскільки в такий спосіб вони зможуть продовжити своє існування на

⁵⁴ Шведа Ю. Методологічні застереження Дж.Сарторі щодо аналізу партійних систем // Нова політика, 1998, № 2.

виборчому ринку, який ставав щораз більш відкритим та конкурентним⁵⁵.

Спробуємо викласти основні положення самої концепції, а також взяти до уваги фактичні зміни, зареєстровані в окремих політичних партіях, виразниках цієї нової стратегії політичного суперництва.

Основним пунктом їхньої виборчої підтримки є вже не лише і виключно конкретна суспільна група, а так званий народний електорат. Виборча підтримка тепер скеровувалася до ширшого кола суспільства, а результатом має бути успіх на виборах та відповідальність за державну політику. Партії нового типу намагаються "згладити" групову самоідентичність. Існування традиційних виборчих союзів стає неефективним, зважаючи на процес переоформлення соціальної структури постіндустріального суспільства та нові правила політичної гри. Зменшення робітничого класу, виникнення нового середнього класу, не зорганізованого політично і відкритого як для лівих, так і правих впливів, "якісна" зміна системи суспільних вартостей чи "європеїзація" національних політичних систем – це лише деякі з чинників, що вплинули на ідеологічний характер політичних партій та їхню парламентсько-урядову діяльність. Ключем до політичного успіху та утримання конкурентоспроможності стає здобуття голосів "нового середнього класу", який у Західній Європі становить близько 67% активного населення і позбавлений виразної партійної орієнтації. Кожна з усталених політичних партій намагається реалізувати змішану виборчу стратегію, яка уможлиблює водночас і підтримку традиційних соціальних груп, і здобуття нового електорату, особливо представників нового середнього класу.

Партії ці меншою мірою зацікавлені в реалізації експресивної функції. Принципова їхня мета – прагнення до здобуття влади – не змінилася, однак змінилися інструменти, якими вони користуються. Колективна стратегія ідеологічної поляризації, спрямована на підкреслення групової самобутності, не забезпечує вже політичного успіху. Це особливо відчули ліві та релігійні партії (у результаті занепаду робітничого класу та процесу секуляризації суспільства).

⁵⁵ *Kirchheimer O.* The Transformation of the Western European Party System. – In: *Political Parties and Political Development* / Ed. by J.La Palombara, M.Weiner. – Princeton, 1966, p.177-200.

Виборчі стратегії повинні набути більш наступального характеру, оскільки йдеться про нові голоси виборців, традиційна група підтримки вже не гарантує успіху на виборах.

Сучасні політичні партії втратили здатність структуризації електорату. Адресатом їх виборчого змагання є не представник визначеної соціальної групи, який, крім цього, є ще й членом партії та орієнтований на відповідні цінності, а добре поінформований і підготовлений виборець. Цей перший надавав підтримку, визнаючи відповідну ідеологію, підтверджуючи на виборах факт приналежності до визначеного політичного спектра, другий починає вибирати, керуючись визначеними програмними питаннями, які йому близькі. Партії втратили здатність ефективного заглиблення в суспільство і контроль над визначеними соціальними групами. Зв'язок партії з виборцем спирається значною мірою на схему програмної ідентифікації і щораз частіше підставою для індивідуальних партійних преференцій виступають конкретні політичні проблеми, визначені у виборчій програмі партії. Можна дійти принаймні двох висновків, які випливають з факту оформлення нової схеми партійної лояльності. По-перше, виборці стали схильними до частішої зміни підтримки партій, що, однак, не означає радикальної зміни ідеологічної орієнтації, їхня підтримка партії може виявитись нетривалою і випадковою. По-друге, партії, адаптуючись до нового політичного середовища, спричинилися до відкриття виборчого ринку, почали змагатися в його межах, використовуючи зіндивідуалізовані наступальні стратегії, перестали бути представниками лише визначених сегментів електорату. Відкриття виборчого ринку зробило партії більш сприятливими до кон'юнктурних змін у рамках електорату, а виборча кампанія стала ареною фактичної конфронтації пропозицій з очікуваннями виборців. Це і було ключем до політичного успіху⁵⁶.

У виборчих партіях щораз меншу роль відіграє членство. Існування розвинених локальних структур і місцевих активістів гарантувало партії доступ у найвіддаленіші кутки країни. Інститут партійного членства був дуже ефективним способом перенесення партійного впливу на локальний рівень. У час електронних ЗМІ таким чином розбудований апарат партії є непридатним, а крім того, може обмежувати свободу діяльності

⁵⁶ Electoral Change in Advanced Industrial Democracies: Realignment or Dealignment? / Ed. by R.Dalton, S.Flanagan, P.Beck. – Princeton, 1984, p. 241.

політичних еліт. Членські внески перестали бути основним джерелом фінансування політичних партій. Партійні еліти знаходять сильну підтримку в групах інтересів (часто не пов'язаних з партією формальними зв'язками), що допомагає у фінансуванні виборчої кампанії й водночас є способом утримання близьких стосунків з конкретними групами електорату⁵⁷.

У сучасних партіях спостерігаємо часткове повернення до кадрової моделі партії. Це насамперед означає, що центральну роль у них відіграють спеціалізовані групи політиків та професійні керівники або експерти з конкретних проблем. Професіоналізація партій є природним наслідком їхнього виходу в сферу високої технології, оскільки сучасна політика й процедури управління складним державним апаратом вимагають спеціальної підготовки. Партія як організація, що об'єднує професіоналів, починає діяти на певній дистанції від її членів та виборців. Можна вважати, що більшість електорату погодилася з цим явищем, очікуючи від партії лише професіоналізму в управлінні державою.

Поряд з професіоналізацією діяльності, виникає явище зміцнення організаційних засад керівництва групи лідерів (персоналізація влади). Партія щораз частіше використовує особистість лідера як важливий елемент у виборчій кампанії. Наприклад, християнські демократи Німеччини використовували позиції канцлера К. Аденауера, Консервативна партія Великобританії у 70-х рр. об'єдналась навколо М. Тетчер.

Принциповою метою діяльності партії стає доступ до різномірних приватних інтересів. Групи інтересів, що становлять досконалу організаційну машину і безпосередньо контролюють визначені сегменти суспільства, стають для партії істотним джерелом здобування голосів виборців. Результатом цього є зростання залежності виборчої партії від груп інтересу⁵⁸.

С. Волінетц намагався заперечити теорію О. Кірчхеймера. Він вважає, що якщо відбувається поступове виштовхування через виборчі організації партій, які не здатні були

⁵⁷ Шведа Ю. Проблема фінансування діяльності політичних партій: міжнародний досвід та українська практика // Аналітика, 2002, № 7.

⁵⁸ Pizzorno A. Interests and Parties in Pluralism. – In: Organizing Interests in Western Europe: Pluralism, Corporatism and the Transformation of Politics, Cambridge, 1981, p.35-37.

адаптуватись до нових правил політичної гри, то фрагментація партійних систем повинна зменшитись. Виборча партія, як досконалий інструмент політичної конкуренції, повинна забирати голоси виборців від інших партій. Однак лише у ФРН, Франції та Австрії С. Волінетц спостерігав падіння виборчої фрагментації, що могло б означати, що з'явилися справді виборчі партії, які стабілізували міжпартійну конкуренцію за рахунок інших. У багатьох інших державах або з'явилися нові партії (зростання фрагментації) і змінився характер попереднього змагання (наприклад, у Данії, Голландії чи Бельгії), або традиційні класові партії домінували загалом, спираючись на зміни попередньої організаційної формули (наприклад, у Швейцарії)⁵⁹. Чи тоді пропозиція О. Кірчхеймера позбавлена ознак універсальності? Чи, можливо, сценарій виборчих партій можна застосовувати лише для вибраних держав Західної Європи?

Правильність поглядів О. Кірчхеймера стосовно змін, що наступають як у межах самої моделі партії, так і в її політичному оточенні, не викликає сумнівів. Однак його оптимізм щодо того, що майбутнє належить новому типу виборчих партій і лише такого характеру еволюція може забезпечити партії стабільне місце у політичній системі, був передчасним. Досліджував він насамперед партії Німеччини, Великобританії, Італії та Франції, виключаючи з розгляду так звані малі демократії (Голландія чи Бельгія), а також скандинавські держави. Якщо прийняти, що стратегії виборчих партій є наслідком падіння лояльності виборців стосовно масових партій, то не зрозуміло, чому власне ці демократії не були включені для порівняльного аналізу. У скандинавських державах цей феномен повинен тоді набувати найвиразніших форм.

Дж. Сміт, приймаючи положення О. Кірчхеймера, вважає, однак, що його сценарій трансформації моделей партії йде надто далеко. Існуючі у державах Західної Європи так звані народні партії, на його думку, є практичною версією виборчої моделі. Є вони масовими, еластичними та поміркованими політичними партіями, які займають лівоцентристську чи правоцентристську позиції на осі ліві-праві (наприклад, СДПН чи ХДС). Здобуваючи звичайно 30% чи більше голосів

⁵⁹ *Wolinetz S. The Transformation of Western European Party Systems Revisited // West European Politics, 1979, № 2.*

виборців, спираються вони на більш тривку базу підтримки, але використовують виборчу технологію, характерну для виборчих партій. Ключем до їхньої перемоги є виборці, які ще не визначилися, часто позапартійні й зацікавлені конкретними практичними проблемами. Партія постійно повинна боротися за відновлення і зміцнення своєї бази підтримки. Якщо це їй не вдається, вона зазнає на виборах поразки. Народні партії поєднують у собі ознаки організаційної моделі масової та виборчої партії. Це виразний симптом того, що прогноз О. Кірчхеймера про те, що сучасні політичні партії будуть розвиватися в напрямку виборчої моделі, не знайшов на практиці цілковитого підтвердження⁶⁰.

Видається, однак, що категорія масової чи виборчої партії є певними ідеальними типами, і очевидно тяжко було б назвати конкретну партію, яка би повністю відповідала одному з них. Найчастіше на практиці трапляється комбінація ознак обидвох типів партій. Це може бути результатом навіть специфічної організаційної історії партії.

Ознаки, що характеризують сучасні виборчі партії, повинні розглядатися насамперед у зв'язку із загальними тенденціями, які виокремлювалися в західноєвропейській політиці починаючи з кінця 60-х рр. і мали, без сумніву, вагомий вплив на еволюцію політичних партій. Конкретні політичні партії можуть, навпаки, відрізнитись між собою, коли йдеться про ступінь участі у трансформаційних процесах. Готують вони політичну стратегію, беручи до уваги контекст, у якому їм доводиться змагатися (контекст суспільний та інституційний), і згідно з цим можуть обережно вибирати аспект масовості чи аспект електоралізму. Умови політичної конкуренції можуть змусити конкретну партію до швидкої трансформації виборчої, а також парламентсько-урядової самоідентичності, і це впливає на функціонування цілої партійної системи. Однак звичайно партії дуже неохоче вдаються до змін організаційного плану і тому багато структурних ознак, типових для моделі масової партії, залишаються. Проблеми "масовості", "виборності" чи "професіоналізації" партії можна розглядати не лише в контексті загальних сфер активності партій як інституцій, в яких конфігурація та присутність традиційних і модерністських

⁶⁰ *Smith G. A System Perspective on Party System Change // Journal of Theoretical Politics, 1989, № 3.*

ознак може бути відмінною, а в значно ширшому суспільно-історичному контексті.

У 70-х рр. у партійних системах було помітним явище, яке отримало назву "розмерзання" партійних систем і було пов'язане з дестабілізацією масових партій, а також з дестабілізацією виборчих коаліцій (слабшає зв'язок між соціальними групами та політичними партіями). У багатьох партійних системах (наприклад, датській, голландській чи бельгійській) зміна попередньої системи та ерозія виборчої поведінки були, між іншим, результатом появи нової категорії партій – так званих малих партій⁶¹.

Розпад традиційних соціальних систем змінив характер політичної конкуренції. Вона стає відкритішою, сильні партії повинні конкурувати за голоси виборців не лише між собою, але також і з малими партіями. Зміна соціальної структури спричинила те, що малі партії певною мірою набули коаліційного потенціалу чи потенціалу політичного шантажу, якими вони раніше не володіли. Партія Центру та ліберальна партія "Демократи'70" в Голландії після певних успіхів на виборах не перейшли бар'єру репрезентації ("Демократи'70" зникла у 1983 р.). Порівняно кращим є становище радикальних лівих партій, але й вони ніколи не можуть бути певними стосовно подолання бар'єру репрезентації (наприклад, комуністи у 1946 р. здобули 10,6% голосів, а у 1986 р. – лише 0,6%, що значно нижче бар'єру репрезентації)⁶².

Щодо малих партій концепція істотності партії Дж. Сарторі повинна бути розв'язана у ширшому політичному контексті, в межах не лише партійної, а й політичної системи загалом та обов'язкових для неї основ політичної гри.

У книзі "Коли партії зазнають краху" К. Лоусон і П. Меркл розглядають ці зрушення як важливе свідчення занепаду партій: "У всьому світі виникають рухи, орієнтовані на вирішення якоїсь однієї проблеми, групи інтересів наближаються до партій, другорядні партії раптово виграють вибори, тоді як провідні партії втрачають підтримку виборців"⁶³. П. Селле і Л. Свасанд наводять наступний список незалежних

⁶¹ *Mair P.* The Problem of Party System Change // *Journal of Theoretical Politics*, 1989, 1/3.

⁶² *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies: Realignment or Dealignment?* / Ed. by R. Dalton, S. Flanagan, P. Beck. – Princeton, 1984, p. 216-218.

⁶³ *When parties Fail: Emerging Alternative Organizations* / Ed. by K. Lawson, P. Merkl. – Princeton, 1988, p. 237.

змінних, які використовуються в літературі для пояснення феномена "занепаду партій": "посилення держави, поява універсальних партій, неокорпоратизм, засоби масової інформації, нові політичні проблеми та розколи, труднощі у функціонуванні держави, постіндустріалізм". Однак вони так і не відшукали систематичного підтвердження ідеї "занепаду партій" у даних міжнаціональних досліджень⁶⁴. А. Панеб'янко вважає, що трансформація партійної моделі означає процес деінституалізації чи зменшення автономії нових партій стосовно політичного середовища⁶⁵. С. Волінець відзначає, що таке підтвердження може дати аналіз організаційних змін, які відбуваються в процесі пристосування партій до середовища, що зазнає змін⁶⁶.

Епоха масових партій завершилася, і це незаперечний факт. Домінують сьогодні виборчі партії. Однак чи варто це явище розглядати в категоріях політичного регресу? Від традиційного способу мислення треба відійти. П. Маєр вважає, що "партія, яка діє в стилі виборчої, може бути фактичною нормою, в той час коли більш закрита та солідарна масова партія може бути явищем перехідним"⁶⁷. Такий напрям думок також представляє А. Піццорно, стверджуючи: "якщо та гіпотеза є правдивою (якщо партії масової інтеграції з'являються в результаті глибоких соціальних змін, в результаті тиску нових типів інтересів, що входять у рамки політичної системи), то масові партії є перехідним феноменом. З'являються вони для гарантії контролю процесу входження нових соціальних груп у рамки політичної системи і стають непотрібними, коли це входження, як і контроль, стають зреалізованими"⁶⁸. Отже, можна припустити, що масові партії були типовими для політичного плюралізму, але лише для його першої "креаційної" фази, коли ці нові колективні актори були допущені до процесу здійснення політичної влади в межах представницької політичної системи.

⁶⁴ *Selle P., Svasand L.* Membership in Party Organizations and the Problem of Decline of Parties // *Comparative Political Studies*, 1991, vol.23(4).

⁶⁵ *Panbianco A.* Political Parties: Organization and Power. – Cambridge, 1988, p.275.

⁶⁶ *Wolinetz S.* The transformation of Western European Party Systems. Revisited. // *West European Politics*, 1979, vol.2(1).

⁶⁷ *Mair P.* The Problem of Party System Change // *Journal of Theoretical Politics*, 1989, 1/3.

⁶⁸ *Pizzorno A.* Interests and Parties in Pluralism. – In: *Organizing Interests in Western Europe: Pluralism, Corporatism, and the Transformation of Politics*, Cambridge, 1981, p.38.

Стабілізація політичної системи несе з собою послаблення політичних партій як інституту. Однак постає запитання, чи ця еволюція моделі партії є лише фазою переходу від організації масової до виборчої, чи є це симптомом кризи партій.

3

Виборча функція партій

Поняття “функції партій” є центральним елементом теорії політичних партій. Функції, які виконують політичні партії в політичній системі суспільства, дають уявлення про ґенезу політичних партій, їхній тип. З іншого боку, сам факт виникнення політичних партій свідчить про існування у соціальному та політичному житті певних потреб, які не могли бути реалізовані попередніми політичними інститутами.

Під функцією політичної партії ми розуміємо завдання, які виконує політична партія в політичній системі даної держави. Йдеться насамперед про ті функції, які виконують лише (або переважно) політичні партії.

Слід розрізняти функції партій, які закладені в певних нормативних актах, що регулюють діяльність політичних партій, і фактичні функції, які виконують політичні партії. У даному випадку суто юридичний підхід тут недостатній.

Політичні партії можуть виконувати непередбачені законом функції і не виконувати формалізованих функцій, або виконувати їх у специфічний спосіб. У кожному разі, аналізуючи діяльність політичних партій, ми завжди порівнюємо здійснювані функції з тими, що їх партія як політична організація повинна виконувати.

Діяльність політичних партій здавна привертає увагу науковців. Сьогодні виділяють кілька підходів до цієї проблеми. Активізація в США у 60-х рр. функціонального (Р. К. Мертон) та системного (Д. Істон) підходів представила політичні партії в новому світлі, помістивши їх у суспільну систему, і дала можливість проаналізувати численні функції, які вони виконують в межах цієї системи.

Р. Мертон пропонує розрізняти виражені та приховані функції політичних партій. Виражені функції – об’єктивні наслідки, які сприяють пристосуванню чи адаптації системи і яких прагнуть всі її члени. Приховані функції – відповідно ті, яких не розуміють і яких не бажають¹.

¹ Бодуен Ж. Вступ до політології. - К., 1995. - С.98.

3. Нейманн стверджує, що найбільш загальною функцією політичних партій є посередництво між народом і державною владою. Партії дають людям можливість впливу на владу, а правлячій еліті – можливість здійснювати вплив на населення. Г. Лейпхольц вважає, що без політичних партій у сучасній демократії населення не мало б змоги реалізовуватися через політичну діяльність. Політичні партії дають людям таку можливість².

Водночас потрібно зазначити, що деякі з цих функцій властиві не лише політичним партіям, однак політичні партії виконують їх найефективніше. Реалізація важливих політичних функцій є головною метою створення та діяльності політичних партій.

Виборча функція є однією з найважливіших. Становить вона певну сукупність різноманітних форм діяльності політичної партії, яка здійснюється безперервно, але з різною інтенсивністю.

Виборча функція партії відіграє надзвичайно важливу роль у системі влади кожної демократичної держави. У межах цієї функції відбувається селекція політичної еліти, яка згодом буде мобілізована на управління державою. Нічого дивного, що навколо цієї сторони діяльності політичних партій постійно точиться дуже гостра політична боротьба і що ця функція має винятково важливе значення.

Така діяльність полягає у двох речах: доборі кандидатів та формуванні виборчої програми³. Цих складових не можна повністю ані відокремлювати, ані протиставляти одна одній. Вибори завжди пов'язані з добором кандидатів на державні посади, а не лише вибором програм. Разом з тим кожен кандидат представляє якусь програму чи політичний напрям.

Добір кандидатів. Більшість політичних партій розпочинають свою виборчу діяльність з добору кандидатів. Слід зазначити, що спочатку у сфері добору кандидатів партії були одними з багатьох організацій, які займалися цією діяльністю, поряд із групами інтересів, виборчими комітетами, підприємницькими чи профспілковими організаціями. Однак з часом вони почали домінувати у цьому процесі.

² Political Parties and linkage. A Comparative Perspective / Ed. by K. Lawson.- New Haven-London, 1980, p.56-57.

³ Sobolewski M. Zasady demokracji burzuczajnej i ich zastosowanie.- Warszawa, 1969, s.49.

Суттєвою проблемою є питання про те, хто в межах політичної партії має право висувати кандидатів у депутати на виборах. Спочатку провідну роль у цьому відігравали самі парламентарі, парламентська фракція, а також місцеві виборчі комітети. Офіційне партійне рішення з цього приводу ухвалювало об'єднання парламентарів та партійних керівників (так званий кокус у США та віп у Англії) чи група місцевої знаті (нотаблі), яка визначала, хто має кандидувати у їхньому виборчому окрузі.

Загалом можна помітити, що чим більше політична партія набуває ознак виборчої, тим менш стабільною в ній є процедура номінації кандидатів і тим більше різного роду неформальних закулісних церемоній з'являється на етапі добору кандидатів. Навпаки ж, у масових партіях виступає чітка тенденція до врегулювання цієї процедури часто статутними нормами і рідше за допомогою правових норм.

Загалом можна виокремити чотири типи процесу добору кандидатів: 1) нерегульований, спонтанний; 2) добір місцевими організаціями; 3) добір центральними органами; 4) добір членами партії. Однак така класифікація є, без сумніву, чисто теоретичною, а в житті не існує "чистих" типів процесу добору кандидатів⁴.

Перший тип добору кандидатів має місце тоді, коли відсутні будь-які приписи стосовно його проведення. Відбувається він тоді як наслідок неформальних закулісних домовленостей між керівниками політичної партії, в результаті чого висунення кандидата здійснюється якоюсь групою діячів чи зацікавленою особою. Інколи пізніше має місце заява вищих органів партії, що надає висуванцям певного бренду, а часом і цього немає – вистачає відсутності офіційного протесту чи контркандидата. Приклади такого типу добору кандидатів можемо відшукати в партіях французьких радикалів, буржуазних правих партіях.

Так, у 1969 р. рішення про своє висунення в президенти Франції Жорж Помпідю повідомив особисто на прес-конференції. Згодом його кандидатуру підтримало правління соціалістичної партії Франції і рекомендувало парламентській фракції затвердити цю кандидатуру. Зрозуміло, що за даним типом добору важко судити про форму участі членів партії в

⁴ Chmaj M., Sokol W., Zmigrodzki M. Teoria partii politycznych.-Lublin, 1999, s.63.

цьому процесі: все вирішує партійна еліта, причому в спосіб, який ніяк не врегульований.

Другий тип добору кандидатів є більш поширеним і вважається демократичним. При цьому право висунення належить місцевим організаціям, що близькі до партійних мас і знають регіональну специфіку та інтереси. Акт номінації кандидатів відбувається під безпосереднім контролем членів партії, а кандидати стають відповідальними перед політичними партіями. Найчастіше право номінації кандидатів мають ті партійні органи, діяльність яких охоплює чи відповідає території відповідного виборчого округу. Такий тип висунення кандидатів знаходимо в християнсько-демократичній партії Німеччини, соціалістичній та голлістській партії Франції, в британських та інших партіях. Надалі ця процедура відбувається в умовах консультацій з центральними партійними органами, які часто мають право відхиляти запропоновану кандидатуру. Центральні органи партії, як правило, беруть активну участь у цьому процесі, але формальне висунення кандидата повинно відбуватися з ініціативи місцевих партійних організацій.

Третій тип добору кандидатів протилежний до попереднього і засвідчує панування централізму в партії. Визначення кандидатів здійснюється центральними органами партії. Демократичні політичні партії намагаються уникати настільки недемократичної процедури висунення кандидатів. Загалом вона характерна для фашистських партій, заснованих на засадах вождизму, а також партій із сильною авторитарною тенденцією. Так, у французькій голлістській партії кандидати, висунуті місцевими партійними організаціями, повинні пройти затвердження центральними органами.

Вплив центральних партійних органів не є таким потужним, коли йдеться про непевні мажоритарні округи, але дуже сильним при формуванні списку кандидатів від політичної партії. Це стосується і процедури висунення кандидатів від партій до уряду чи на інші публічні посади.

Четвертий тип – добір кандидатів членами партії – на практиці трапляється дуже рідко, хоча і вважається найдемократичнішим. Добір кандидатів може набувати двох форм: безпосереднього вибору, як у партіях США, і опосередкованого, який здійснюється спеціально для цього створеними партійними органами.

Безпосередній добір кандидатів широко застосовується лише в США і стосується в першу чергу виборів президента. Він

отримав назву правиборів (праймеріз) і полягає у висуненні кандидата у президенти публічним, організованим державою голосуванням прихильників даної партії.

Залежно від правових приписів, висунення кандидатів відбувається або групою виборців, або партійним керівництвом, або самовисуненням. У такий спосіб процес добору кандидатур є багатоступеневим: спочатку висунення кандидатів, потім їхня номінація на правиборах і насамкінець – офіційні вибори.

Спочатку в США практикувалася процедура добору кандидатів на спеціальних партійних з'їздах, однак вона відкривала надзвичайні можливості для зловживань. Щоб уникнути цього, з початку ХХ ст. у політичному житті США починає застосовуватися практика правиборів. Однак і зараз через систему пропаганди та агітації вплив партійних машин на цю процедуру є визначальним⁵.

У системі опосередкованих виборів – через партійні з'їзди чи конференції – вплив рядових членів партії є більшим. Делегати таких з'їздів не мають імперативних мандатів і можуть голосувати за того з кандидатів, який їм більше імпонує. У Європі така система трапляється надзвичайно рідко. Норвезька виборча норма 1920 р. приписувала політичним партіям право висувати кандидатів на загальних зборах чи конференціях. Висунення через плебісцити всіх членів партії практикувалося в бельгійській християнсько-демократичній партії після Другої світової війни.

Значний вплив на процес висунення і добору кандидатів має виборча система. Звичайна пропорційна система дає можливість виборцям обирати ту чи іншу політичну партію, голосуючи за сформований політичною партією список і не маючи можливості змінити його. У виборчій пропорційній системі з преференціями виборці можуть визначати місце кандидатів у партійному списку. У тих країнах, де застосовується мажоритарна виборча система з великими виборчими округами, вплив центральних органів незначний, більшого значення набуває особа популярного в даній місцевості кандидата. У британській виборчій традиції значення має не стільки особа кандидата, скільки його

⁵ Согрин В. Становление демократии. История политической системы США // Наука и жизнь, 1990, № 6.

партійна приналежність: для виборця важливо, кого підтримує близька йому політична партія⁶.

Коли говорити про добір та висунення партійних кандидатів, не можемо залишити поза увагою проблему впливу на цей процес груп інтересів. Звичайно, вони намагаються вплинути на добір кандидатів, що дає їм у майбутньому можливість лобювання своїх інтересів. Нерідко ці групи пропонують підтримати власних кандидатів або тих з числа партійного керівництва, які мають з ними щільніші зв'язки. Вони користуються значними фінансовими ресурсами. Партійне керівництво часто готове прийняти таких кандидатів (і вирішити в такий спосіб питання фінансування своїх виборчих кампаній) або підтримку цих груп інтересів на виборах (наприклад, профспілок, селян тощо). Загалом на добір кандидатів переважно впливає партійна еліта⁷.

Формування виборчої програми. Формування виборчої програми чи виборчої платформи завжди було невід'ємною складовою виборчого процесу. Кожний кандидат, який виступає перед виборцями, представляє їм своє розуміння ситуації і політичні плани.

Сформований 1834 р. виборчий маніфест Консервативної партії Великобританії (Tamsworth Manifesto) започаткував у світовій практиці офіційне звернення партії до виборців напередодні виборів. Документ мав пропагандистський характер і був засобом ідеологічного впливу на маси, способом консолідації їх навколо програми майбутньої діяльності партії.⁸

Можна виокремити дві процедури формування виборчих платформ. Перша, характерна для класичних партій-комітетів, залишає право опрацювання передвиборчої платформи окремим кандидатам. Партія загалом або не має своєї окремої програми, або її програма обмежується окремими передвиборчими гаслами. Це надає кандидатам значної свободи в трактуванні власної програми. Така ситуація відповідає типу слабо зорганізованої і об'єднаної навколо окремих популярних кандидатів партії. Ця система характерна для американських партій (тут лише перед президентськими

⁶ *Сытин А.Г.* Политическая социология Мориса Дюверже // Социально-политические науки, 1990, № 12.

⁷ *Острогорский М. Я.* Демократия и политические партии.- М., 1997.

⁸ *Бекназар-Юзбашев Т.Б.* Партии в буржуазных политико-правовых учениях.- М., 1988, с.18.

виборами партія формально затверджує виборчу програму). У реальності над своєю програмою більшою мірою працює сам кандидат і його штаб.

Другий тип цієї процедури – це формування виборчої програми партійним керівництвом і надання цьому процесу загальнопартійного характеру, який виконує, до того ж, ще й мобілізаційну функцію. На кандидатів від партії після прийняття цієї програми покладається обов'язок її пропагувати та інтерпретувати, не змінюючи її суті. Такий тип формування виборчої програми переважає у сучасних європейських партіях.⁹

Там, де парламентські вибори ведуть ще й до виборів глави уряду, особлива роль у формуванні програми належить лідеру політичної партії. Така особлива функція партійного вождя зумовлена значним розвитком за останній час засобів масової інформації і перетворенням першої особи у символ партії. Це надає виборчому процесу певного надпартійного характеру.

Голосування за партію та її кандидатів автоматично означає підтримку їхньої виборчої програми. У такий спосіб через загальні вибори відбувається вираження формальної волі населення щодо подальшого розвитку суспільства. Власне у цьому і полягає одна з важливих функцій політичних партій – формулювання та вираження волі суверенного народу. Це особлива соціальна функція політичних партій, яка відрізняє їх від решти соціальних організацій.

Партійні програми. Важливим елементом сучасного розуміння політичної партії є її програма діяльності. Програма є головним фактором, який об'єднує членів партії. Програма не повинна бути ні широко розписаною, ні занадто конкретною, ні, тим паче, об'єктивно раціональною. Достатньо, коли вона формує певні цілі діяльності, які схиляють людей до вступу в партію і спільної праці над їхньою реалізацією. Програма може змінюватися залежно від історичних умов. Слід також зауважити, що між тим, що робить партія, та її програмою може бути суттєва різниця. Так само можуть відрізнятися мотиви, з яких люди вступають у партію: частина з ідейних переконань, а частина – для реалізації своїх особистих намірів. На початку ХІХ ст., коли партійні угруповання були ще нечисленними, партійна приналежність давала їм надію реалізувати

⁹ Sobolewski M. Partie i systemy partyjne swiata kapitalistycznego. – Warszawa, 1977, s.323.

свої корисливі цілі (насамперед через здобуття якоїсь публічної посади). Такі партії М. Вебер називав партіями патронажу.¹⁰

Однак із зростанням чисельності партії щораз більше її членів були позбавлені можливості отримати особисті вигоди. З метою зацікавлення цих людей і залучення їх до партійної роботи застосовувались інші мотиви, зокрема "підігрівалось" прагнення людей до таких загальних цілей, як свобода, демократія, соціальні реформи чи революція, тобто ідеологічні мотиви, а партії ж, які групувалися навколо цих цілей, називалися ідейними чи світоглядними.

Політичні програми партій можуть мати різноманітний характер. За певних історичних ситуацій з'являються політичні партії, програма яких передбачає досягнення однієї цілі, наприклад, знищення рабства, зменшення податків тощо. Але такого характеру партії та програми є явищем рідкісним, найчастіше вони трапляються на етапі виникнення політичної партії. Якщо партія має на меті втриматися на політичній арені тривалий час, вона повинна розвивати свою програму, збагачувати її. Програма набуває універсального характеру. Наявність програми, яка намагається охопити всі найважливіші сфери життя суспільства, є характерною ознакою сучасних політичних партій. Це відрізняє політичну партію від груп тиску чи груп інтересів, оскільки в їхній діяльності домінує один або кілька конкретних інтересів. Універсальність програми партії пов'язана з її політичною функцією управління цілим суспільством, усіма його сферами. Програма політичної партії є важливим засобом інтеграції членів партії та певної частини суспільства.

Програми партій можуть відрізнятися між собою політичною основою. Партія формулює свою програму на основі відповідної ідеології і трактує її як застосування ідеологічних підходів до конкретно-історичних умов. Програма партії зазнає змін частіше, ніж ідеологія. Всі сучасні партії мають свою відповідну ідеологію (комуністичну, соціал-демократичну, ліберальну, консервативну тощо). Ідеології також відрізняються ступенем цілісності та розробленості. Програми партій відмінні між собою за різним ступенем ідеологічності. Існує навіть певна закономірність: революційні партії, партії, які сповідують глибокі зміни соціального устрою, звичайно сильно розвивають

¹⁰ *Ожиганов Э.Н.* Политическая теория Макса Вебера. Критический анализ. – Рига, 1987, с.32.

свою ідеологію. Навпаки, консервативні партії не потребують такої розвиненої ідеології, бо вона полягає в апології існуючих суспільних порядків. Так звані виборчі партії, чи партії американського типу, більшу увагу акцентують на передвиборчих гаслах, ніж на партійній програмі. Роль ідеології тут виконує позиція партії стосовно ключових соціальних проблем.

Існує також різниця між партіями в питанні співвідношення ідеології та політичної практики. Можна виокремити партії високого рівня ідеологічної принципності, не схильні до компромісів і порушення чистоти ідеології, та партії, схильні до компромісів (в тому числі ідеологічних). Так, можливість участі робітничих партій (соціалістів, соціал-демократів) у буржуазних урядах була важливою темою дискусій у міжвоєнний період.

Якщо програма партії передбачає стратегічні, довготермінові завдання, то короткотермінові цілі та завдання партія представляє у своїй виборчій платформі. Хоча сучасні політичні партії формулюють свої цілі та завдання на всіх трьох рівнях – ідеологічному, програмному та передвиборчому, – однак за мінімальний критерій існування партії можна брати факт існування її виборчої платформи. Деякі політичні партії не мають своєї політичної програми як окремого цілісного документа, однак вони повинні мати виразну виборчу платформу, тобто партійну програму на найближче майбутнє.¹¹

Функції партійних програм. Сучасні партії вже не мають всеохоплюючих програм, але розрізняють основну програму, програму дій, виборчу та урядову програми. Тенденція до прагматизму очевидна, переважають програми на певні терміни. У своєму конкретному вираженні вони укладаються передусім перед виборами або вирішальними політичними датами і створюють гнучку оперативну базу, поліпшуючи здатність партій пристосовуватися і постійно орієнтуватися на поведінку та волю виборців. Наукові методи, такі як опитування громадської думки, що разом з демоскопією утворили окрему галузь науки, допомагають партіям планувати майбутнє, оскільки можливість прогнозувати розвиток зростає.

Цей факт має вирішальне значення для класичної програми партії, в якій закріплено її політичне кредо. Коли

¹¹ Оксак О. Платформи політичних партій: зміст та критерії порівняльного аналізу // Нова Політика, 2000, № 2.

короткотермінове планування перебуває у центрі уваги, а гнучкість та здатність пристосовуватися становлять головні умови, тоді основоположна програма не повинна обмежувати свободу дій партії таким чином, що її діяльність не буде відповідати потребам програми дій. На практиці це означає, що основні програми повинні бути якомога загальнішими та, у принципі, не обов'язково, щоб вони діяли протягом тривалого часу і водночас були відкриті для змін у головних структурних умовах політики та конкретного політичного розвитку.

Так звана світоглядна партія зверталася до певного кола виборців. Зараз усі партії звертаються до виборців і в цьому контексті хочуть бути народними партіями.

Перш ніж заглибитися у деталі окремих програм, треба розглянути їх принципові функції. З одного боку, завдання партійних програм полягає у тому, щоб вплинути на громадськість, а з іншого – щоб формувати внутрішній устрій партій. Рекламна функція, а також завдання залучення нових членів партії та досягнення сприятливих для партії рішень виборців – це завдання, які переважно спрямовані назовні. Крім того, важлива функція – відмежування від інших партій, яку називають функцією профілювання. З відмежування від інших партій та партійної конкуренції випливає, що партійні програми також наділені функцією підкреслювати переваги порівняно з іншими партіями, яку називають агітаційною.

Партійні програми створюють оперативну базу для матеріалізації політичних вимог партії – підґрунтя, з якого започатковується їхня конкретизація.

Відносно внутрішньої структури партій, то треба наголосити на інтеграційній функції партійної програми. Партійна програма повинна слугувати за загальну обов'язкову директиву для всіх членів партії, щоб визначати їхню політичну діяльність та мислення. Дія партійної програми повинна бути ще ширшою: вона має спонукати членів партії до ототожнення себе з партією та її цілями, рекомендувати членам партії мислити та діяти відповідно до загальних партійно-політичних засад та перетворити це на автоматичний процес (останнє є, однак, відхиленням від того, що бажано з погляду внутрішньопартійної демократії). Для політичного керівництва партій програма створює засіб політичного впливу на партійну організацію та її членів. Партійна програма – це спільний знаменник, чию діючу інтерпретацію дає, як правило, партійне керівництво. Завдяки цьому вона стає важливим знаряддям здійснення влади. Функція панування щільно пов'язана з функцією легітимації.

Той, хто може посплатися на те, що діє відповідно до партійної програми, вважається легітимним. Крім того, партійна програма може мати функцію рушійної сили, стимуляції. Подібна функція стимуляції в межах внутрішньої дії партійних програм є умовою для зовнішнього ефекту агітаційної функції¹².

Загалом партійна програма відображає ставлення партії до таких проблем:

1) економічного устрою, засад і форм суспільного виробництва, розподілу та обміну;

2) засад і форм організації суспільного життя як системи мотивацій, яка визначає та узаконює політичну діяльність та політичні рішення;

3) вирішення істотних проблем, які хвилюють більшість населення;

4) структури публічних інститутів, які керують справами суспільства;

5) боротьби чи співпраці політичних сил (партій) у важливих для життя суспільства справах¹³.

Партійні програми та партійні лідери. Політичні партії живуть завдяки особистостям, які виступають від їхнього імені, та програмам, в яких формулюються їхні цілі. Соціологічні дослідження засвідчують, що для певної групи людей особа лідера партії є вагомішою за саму програму партії. Особа лідера в таких партіях часто виступає спрощеним символом партійної програми. Отримали вони, за класифікацією М.Вебера, назву харизматичних партій. Це насамперед стосується авторитарних та диктаторських партій (наприклад, А. Гітлер для нацистської партії), але не тільки (наприклад, генерал де Голль). Ставлення партійних мас до такого лідера є іншим, ніж ставлення патрона та клієнта – воно є безособовим, як до символу, а не до людини.

Звичайно, скільки існують партії, стільки точаться суперечки про те, що ж все таки важливіше в боротьбі за голоси виборців – переконливі кандидати чи переконливі

¹² Оксак О. Платформи політичних партій: зміст та критерії порівняльного аналізу // Нова Політика, 2000, № 2.

¹³ Каак Г. Функції партійних програм. - В кн.: Політичні партії в демократичному суспільстві / Видавці: Й.Тезінг та В.Гофмайстер. - К., 1997, с.59-61.

програми¹⁴. Один із найобдарованіших політиків прем'єр-міністр Баварії й голова Християнсько - соціального союзу (ХСС) Франц-Йозеф Штраус упродовж свого політичного життя застерігав, що не варто покладати надто великі надії на політичні програми. Для нього мали вагу тільки діло й людина, що стоїть за ним, а не слово на папері.

Гідна уваги думка, але вона розходиться з результатами досліджень соціологів, які вивчають проблеми виборів. Учені з'ясували, що на вибір громадян привабливість кандидатів впливає мало, вона відіграє лише другорядну роль, набагато важливішою є традиційна прихильність до певної партії, за наприклад, за такою схемою: сільська католичка голосує за християнина-демократа, міський робітник, протестант, член профспілки – за соціал-демократа. Щоправда, кількість тих, хто під час голосування керується таким почуттям прихильності, зменшується. Зате зростає кількість виборців, які змінили свою орієнтацію, тобто тих, хто не почуває себе пов'язаним з однією партією, а щоразу під час голосування робить новий, "випадковий" вибір і при тому в останній момент.

Власне, передвиборна боротьба ведеться саме за цю групу виборців, яка становить сьогодні від 30 до 50%. Але й у цій боротьбі об'єктивно-програмні аргументи, очевидно, більш дієві, ніж особистість кандидата. Під час виборів до бундестагу 1983 й 1987 рр. кандидати від Соціал-демократичної партії Німеччини Ганс-Йохен Фогель та Йоганнес Рау мали більшу популярність, ніж їхній суперник від ХДС Федеральний канцлер Гельмут Коль. Незважаючи на це, перемогу здобув Гельмут Коль та його Християнсько-демократична партія.

Звичайно, рішення виборця віддати свій голос за того чи іншого кандидата залежить від багатьох чинників. Це й цілковито особисті, об'єктивно нічим не вмотивовані симпатії та антипатії, або ще не зовсім вичерпана традиційна прихильність, це й, зрештою, оцінка того, хто з політиків і програма якої партії спроможні якнайшвидше розв'язати невідкладні завдання. У ідеальному варіанті програмні положення передвиборчої платформи партії повинні відповідати особистісним якостям політика, який виступає з цією платформою. Серед програмних заяв політичних партій розрізняють їхні принципові програми, розраховані на далеку перспективу, та короткотермінові заяви про наміри, які стосуються певних подій чи проблем. У них робиться спроба

¹⁴ Harmel R., Svasand L. Party Leadership and Party Institutionalization: Three Phases of Development // West European Politics, 1993, vol.16(2).

узагальнити доволі широкий спектр думок щодо шляхів вирішення актуальних політичних проблем. Та це складне завдання надто часто пов'язане із запеклими внутрішньопартійними дискусіями. У випадкового спостерігача, який не може прослідкувати за всіма тонкощами цих дискусій, часто залишається негативне враження про них. А це призводить до того, що з'являються заклики знайти сильну людину, яка грюкнула б кулаком об стіл і поклала край дріб'язковій сутичці. Звідси можна дійти хибного висновку, що в кінцевому підсумку торжествує така особистість, а не програма, людина, а не слово. І все ж значну роль відіграють конкретні аргументи. Саме вони вирішують, кому і з яких питань виборці нададуть владні повноваження. Залежно від того, які питання вважаються першочерговими і в програмі якої партії вони знаходять найповніше висвітлення, такій партії і надасть виборець після довгих вагань необхідні для їхнього розв'язання повноваження, до того ж, звичайно, незважаючи на особистості¹⁵.

Партійні програми та урядова діяльність. Від політичних партій очікують, щоб їхні дії відповідали їхнім обіцянкам. Саме правлячі партії оцінюють насамперед з погляду того, наскільки збігаються їхні передвиборчі обіцянки та урядові дії.

У міжнаціональному дослідницькому проекті, здійснюваному під керівництвом Р. Хофферберта "Програматика політичних партій", було поставлене запитання про відповідність обіцянок партій їхнім передвиборчим програмам, обіцянок коаліційних урядів урядовій заяві та політичній діяльності уряду.

База даних про передвиборчі обіцянки партій та урядів складалася з результатів кількісного аналізу передвиборчих програм 140 партій 19 демократичних країн у період від 1944-1945 рр. до початку 80-х рр.. Міжнародна група дослідників консорціуму "European Consortium for Political Research" (ECRP) проаналізувала 1000 передвиборчих програм. Крім того, в 11 країнах було вивчено близько 250 урядових заяв. Кожне положення цих політичних документів було закодоване відповідно до правил класифікаційної схеми, що охоплювала 54 категорії. Віднайдені у такий спосіб показники політичної програматики були віднесені до індикаторів урядової діяльності. Урядова діяльність оцінювалася за витратами урядів

¹⁵ Тізенгаузен В. Партії: Програми й особистості. - В кн.: Складові демократії.- К., 1993, с.32-33.

(відповідно до функціональних категорій витрат у відсотковому відношенні до загального обсягу федерального бюджету). У цій розвідці як приклад наводяться результати, отримані у США та Федеративній Республіці Німеччини. Це саме ті країни, які у межах загального проекту найінтенсивніше досліджувалися¹⁶.

Як засвідчує досвід, з часом навіть важливі передвиборчі обіцянки можуть стати жертвами комплексних обставин та розвитку подій, коли, наприклад, не мають необхідних ресурсів для їхнього втілення або виникає зовсім нова ситуація. Крім того, після проведення будь-яких виборів можуть статися непередбачені події вагомого значення, що змінюють вихідне відношення між політичною програмою та політичною діяльністю.

Однак, судячи з отриманих результатів, передвиборчі програми партій становлять важливу сполучну ланку в тому ланцюзі, який пов'язує бажання та запити громадян з діяльністю уряду. Подібний факт важко підтвердити емпіричними даними. Почасти цьому може слугувати аналіз часток різних категорій витрат у федеральному бюджеті, що може використовуватися як індикатор урядової діяльності. При застосуванні подібних приблизних оцінок не можна виходити з того, що між політичною програмою та урядовою діяльністю виявляються щільні (статичні) зв'язки. Але саме так є насправді. Можна загалом продемонструвати, що обіцянки, видані партіями напередодні виборів, у певних випадках правильно передбачають політику, яка проводиться після виборів.

Центральне теоретичне питання ставиться так: якою мірою різні результати можуть пояснюватися інституційними умовами різних країн? Аналіз проведеного дослідження показує, що можливості політичних партій для здійснення передвиборчих обіцянок на практиці визначаються специфічними інституційними межами.

Дальший розвиток теорії передання інтересів політичними партіями міг би відбуватися у такому напрямі. Досі припускали, що через партійні функції можна зіставити між собою рішення на виборах та формування політики. Партії узагальнюють альтернативні пропозиції щодо розв'язання політичних

¹⁶ Гофферберт Р., Клінгеманн Г-Д., Фолькенс А. Передвиборчі програми, урядові заяви та політична діяльність. Про "програматику політичних партій". – В кн.: Політичні партії в демократичному суспільстві / Видавці: Й.Тезінг та В.Гофмайстер. – К., 1997, с.63.

проблем. Як правило, вони намагаються формулювати свою передвиборчу програму у такий спосіб, щоб не виникало суперечливих позицій. Це означає, що партії змушені висвітлювати комплексні питання у спрощеній формі, вдаючись до абстрактних принципів. Мистецтво політики полягає у висвітленні простої структури спірних політичних питань для того, щоб громадяни пізнали реальні проблеми, а шляхи прийняття рішень були чітко зафіксовані. Редукування проблем на кілька конфліктних масштабів, поєднання різних пропозицій з загальними та поширеними символами визначення позицій, таких, як ліва, права, ліберальна, консервативна тощо, полегшує громадянам зіставлення власних запитів у політиці з відповідними пропозиціями та ухвалення на виборах раціонального рішення. За таких умов досить легко визначається воля виборців, яка знаходить своє відображення в ухваленому рішенні.

Подібна ясність результатів виборів не передбачає того, що громадянин інформований про кожний окремий пункт передвиборчої програми. Результати виборів засвідчують, якою мірою політика відповідної структури знаходить підтримку виборців. Усі процеси можуть ускладнюватися або полегшуватися через інституційні умови.

Інститути, які формують політичний процес після виборів, беруть участь у розробці можливостей, що ними користуються партії як агенти передачі інтересів. Тут теж вважається, що інституційна система, яка скорочує та структурує розмаїття політичних альтернатив, збільшує ймовірність реалізації передвиборчих обіцянок, які знайшли підтримку більшості громадян¹⁷.

Виборчі стратегії. Широке визначення політичних партій складене на підставі як стримувальних і підривних, так і змагальницьких організацій. Замість того, щоб класифікувати партії відповідно до стратегій, які вони застосовують, можна як самостійну змінну розглядати саму стратегію. Основним завданням партії в демократичних режимах є здобуття голосів виборців. Звичайно політичні партії застосовують різні виборчі стратегії, що значною мірою залежать від рівня їхніх політичних прагнень (аспірації). Кожна партія повинна виробити певну

¹⁷ *Pasquino G.* The Impact of Institutions on Party Government: Tentative Hypotheses.- In: *Visions and Realities of Party Government* / Ed. by F.Castles, R.Wildenmann.- Berlin? 1986.

виборчу стратегію, спрямовану на збільшення кількості голосів, отриманих в ході виборчої кампанії. Така стратегія є свого роду товаром, який пропонується на виборчому ринку, програмна пропозиція, представлена масовому виборцю, перетворюється у пункт індивідуального виборчого рішення.

Виборча стратегія – це спосіб використання існуючих соціальних та політичних умов для власних політичних цілей через тих, хто приймає рішення. Виборча стратегія спирається на визначену ідеологічну і програмну концепцію партії. Мобілізаційна діяльність партії має на меті слугувати насамперед створенню колективної самоідентифікації, пункту бачення та орієнтації членів чи прихильників партії, що в кінцевому підсумку веде до структуризації виборців. На характер виборчої стратегії впливають не лише політичні прагнення, а й конкретні умови, в яких їм доводиться працювати. Може вона набувати характеру наступальної стратегії, коли партія намагається розширити масштаби своїх впливів і здобути підтримку виборців серед нових сегментів електорату. Оборонна стратегія націлена на збереження існуючого статус-кво і захист попереднього становища, коли йдеться про відсоток контрольованого електорату.

Принципово впливати на зміст виборчої стратегії може характер виборчого ринку, особливо такі його параметри, як ступінь організованості, відкритість, а також домінуючий стиль політичної конкуренції¹⁸.

Наприклад, французька комуністична партія, яка брала участь у виборах і протягом 50-х рр. здобувала близько чверті голосів, водночас виступала як антисистемна партія, яка вдавалася до страйків, вуличних походів, що мали за мету дестабілізацію діяльності уряду. Таким чином, стратегію партії можна визначити як змішану – переважно змагальницьку, але певною мірою і підривну. Стратегія правлячої Інституційно-революційної партії Мексики була переважно змагальницькою, але водночас і стримувальною стосовно існуючої в державі політичної опозиції. Дослідження 150 політичних партій, які діяли у всьому світі 1960 р., проведене К. Джандою, показало, що лише близько половини з них дотримуються змагальницької, 11% – стримувальної і 3% – підривної стратегії, решта партій дотримуються змішаної стратегії¹⁹.

¹⁸ *Sjoblom G. Party Strategies in a Multiparty System. – Lund, 1968.*

¹⁹ *Кулик А.Н. Сравнительный анализ в партологии (Проект К.Джанды) // Полис, 1993, № 1.*

Е. Даунс припускав, що партії змагаються не лише за здобуття посад, але і за збільшення кількості голосів, поданих за них на виборах. Як доводив учений, партії формулюють свої політичні цілі, щоб вигравати вибори, а не виграють вибори, щоб формулювати цілі. Отже, в двопартійних системах (при розгляді симпатій виборців уздовж якоїсь однієї шкали) партії будуть вибирати позиції, які "зсувають" їх ближче до центру ліво-правої шкали. Цим самим пояснювалося існування двопартійної системи в США. Даунсівська модель партії, яка намагається максималізувати кількість поданих за неї голосів, отримала особливе визнання серед теоретиків американських партій. У порівняльних дослідженнях, однак, більшою популярністю користувалася модель, розроблена У. Райкером. Як і Е. Даунс, У. Райкер вважав, що партії намагаються отримувати посади, але їм не приписувалася здатність до максималізації кількості голосів, поданих за них на виборах. Навпаки, У. Райкер виходив з того, що мета партії – перемагати на виборах з найменшою перевагою, що стимулює створювати мінімальні виграшні коаліції.

Особливе значення робіт У. Райкера для розвитку теорії партій випливає з того, що його висновки можуть застосовуватися до формування урядових коаліцій у парламентах. У теорії коаліцій прийнято розглядати партії як організації, які змагаються за отримання посад, а не голосів. Спрямовані на вивчення цієї теорії дослідження показали, що мінімальні виграшні коаліції виникають у менш як половині випадків. Л. Додд дійшов також висновку, що мінімальні виграшні коаліції стійкіші за інші, однак Б. Грофман полемізує з цим, стверджуючи, що феномен пояснюється перш за все специфікою партійних систем. Найдетальніше нематематичне дослідження в галузі теорії коаліцій здійснили М. Лейвер та Н. Шофілд. Застосовуючи різні критерії, вчені порівняли мінімальні виграшні коаліції з ідеологічними коаліціями. Висновок, якого вони дійшли, полягає в тому, що хоча найкращі теорії, в яких не враховуються політичні установки, "частіше слугують основою для неправильних, ніж для правильних прогнозів про виникнення коаліцій (правильні прогнози даються лише в 40% випадків відсутності абсолютної парламентської більшості), їх прогностична цінність все ж відчутно вища, ніж випадкових передбачень".

Я. Бадж і Г. Кеман проаналізували результати емпіричних досліджень, які виходили з позиції про прагнення партій виключно до отримання посад, і виявили, що це уявлення підтверджується даними лише за умови, що коаліції розглядаються як ідеологічно "пов'язані". Подібні результати дає дослідження М. Франкліна і Т. Макі, яке підтверджує значення врахування ідеології для передбачення того, які коаліції будуть сформовані. Потрібно, однак, пам'ятати, що при цьому вихідні положення модифікуються: партії виступають не лише як такі, що виборюють посади, а й проводять певну політику. Не обмежившись аналізом теорій, які повністю відокремлені від політичних установок, Я. Бадж і Г. Кеман проаналізували прогностичну цінність теорій, що надають перевагу близькості політичних позицій учасників коаліції, і з'ясували, що вона вища, ніж у першому випадку. Їхня теорія має змішаний характер: партії намагаються отримати посади як засоби проведення певної політики.

К. Стром виділяє і оцінює три чистих типи стратегії: бажання отримати максимальну кількість голосів за партію, здобути публічні посади і проводити певну політику. На цій основі вчений формулює сім гіпотез про вплив інституційних характеристик на поведінку змагальницьких партій, наприклад:

"1. Чим напруженішою є міжпартійна конкуренція (тобто чим менш очевидні результати виборів), тим більшою мірою партії будуть намагатися збільшити кількість поданих за них голосів...

2. Чим вигіднішим є здобуття для правлячої партії та опозиції посад порівняно з проведенням певної політики, тим більшою мірою партії будуть намагатися здобути посади".

На основі своїх досліджень К. Стром розробив дві моделі причинності, які пояснюють змішані стратегії змагальницьких партій.

У статті "Паперове каміння" А. Пшеворский і Дж. Спраг пишуть про стратегічне рішення, яке повинні були приймати соціал-демократичні та соціалістичні партії під дією такої дилеми: "Соціалізму не досягнути без участі в інститутах демократії, але така участь підриває волю до соціалізму". Вчені відзначають, що частка населення, зайнятого найманою працею, ніколи і ніде не перевищувала 50%. Оскільки ж

соціалістичні партії також звичайно не отримували більше 50% голосів на виборах, їм необхідно було заручитися підтримкою непролетарських верств населення. Але "в результаті соціалістичним партіям доводиться затушовувати ідеологічну роль класу, а це зменшує мотивацію робітників". А. Пшеворский та Дж. Спраг провели детальний кількісний аналіз наслідків використання суто класових та надкласових стратегій соціалістичними партіями семи країн. Вчені пишуть, що "широта вибору, з яким зіштовхується партія при визначенні свого курсу, прямо залежить від різниці між частками голосів, результуючих з використання чистих стратегій". Як показало дослідження, у більшості випадків – особливо в Данії і Норвегії – з самого початку проявилась надкласова стратегія. Хоча така стратегія коштує соціалістичній партії і якоїсь кількості голосів робітників, загалом досягається позитивний баланс голосів.

У військовій справі під стратегією розуміють план досягнення мети, а під тактикою – дії, до яких вдаються для її реалізації. Подібним чином партійною тактикою називають діяльність партії, спрямовану на досягнення стратегічних цілей.

Сьогодні в розвинених демократичних державах над розробкою виборчої стратегії і виборчих технологій працюють цілі штаби аналітиків та експертів. Виділяють наступні виборчі стратегії, які застосовуються у виборчій кампанії: партійності, сильного контрасту, ідеологічної різниці, вибору одного гасла, створення позитивного враження про кандидатів власної партії, створення негативного враження про кандидатів-конкурентів, побудови коаліції, розбудови організації. Вибір тієї чи іншої виборчої стратегії залежить від місцевої специфіки.

Обсяг міжнаціональних досліджень, присвячених змагальницькій тактиці партій, є порівняно невеликим. Г. Пеннімен вивчав стилі виборчих кампаній. Д. Фарелл і М. Уортманн досліджували діяльність партій трьох країн з політичного маркетингу – надання кандидатам "товарного вигляду" і використання засобів масової інформації. Дослідження Ш. Баулера присвячене впливу внутрішньо-партійних дискусій з окремих питань на виборців. Д. Сейнсбері, за редакцією якої видані матеріали симпозіуму з партійних стратегій і взаємин між партіями і виборцями, відзначає, що партії зіштовхуються з дилемою – "зменшення чисельності членів партії зменшує їхню здатність до мобілізації виборців і

структурування результатів голосування, в той час як недостатньо широка участь громадян у діяльності партій веде до відмінностей між громадською думкою і політичними рішеннями”²⁰.

²⁰ Джанда К. Сравнение политических партий: Исследования и теория. – Современная политология. Хрестоматия. – М., 1997, с.100-121.

4

Політичні партії і виборчий процес

Проблемна орієнтація партій. Ідеологія, як ще 40 років тому довів М. Дюверже, посідає центральне місце в теорії політичних партій, виступаючи незалежною змінною, яка впливає на решту її характеристик. Основні ідеології – комуністичну, соціалістичну, центристську, консервативну, фашистську – М. Дюверже фактично розглядав як точки на ліво-правій шкалі¹.

Визначальне значення ідеології для теорії політичних партій підтверджується значним масивом емпіричних даних. Переважно дослідженнями такого характеру займаються європейські вчені. З часів М. Дюверже наукове співтовариство помітно просунулося вперед, залишивши далеко позаду найпростіші типології, які поділяли партії на комуністичні, соціалістичні тощо, але залишило сам принцип єдиної ліво-правої шкали. М. Лейвер і Н. Шофілд виділяють декілька способів визначення місця партії в межах ліво-правого простору – від старомодного вивчення первинних та вторинних джерел до систематичних опитувань експертів, контент-аналізу партійних програм і багатомірного аналізу результатів соціологічних опитувань. У додатку до своєї книги М. Лейвер і Н. Шофілд зводять воєдино результати багатьох подібних досліджень, проведених у 18-ти державах².

Заслуговує на увагу опитування, проведене Ф. Кастлесом та П. Меєром у 1984 році. Учені попросили сто провідних західних політологів розмістити партії 17 держав на 11-пунктній шкалі, розташовуючи їх від ультралівих (0) до ультраправих

¹ Сытин А. Г. Политическая социология Мориса Дюверже // Социально-политические науки, 1990, № 12.

² Laver M., Schofield N. Multiparty Government: The Politics of Coalition in Western Europe. – Oxford, 1990, p.51-52.

(10). Всього до такої процедури було залучено 119 партій, причому кожна з них оцінювалася щонайменше трьома експертами по даній країні. Далі вчені обчислили середній рейтинг і лише тоді визначили місце кожної з партій на ліво-правій шкалі. Дослідники зазначали, що "подібна методика неминуче спрощує багатомірну реальність, в якій може існувати два і більше виміри, які співіснують і накладаються один на одного". Це не завадило їм дійти висновку, що обраний дає змогу судити про партії, "виходячи із узагальнених стандартів, а не лише з країнознавчих критеріїв", створюючи таким чином основу для розміщення партій уздовж ліво-правого простору³.

Інші міжнаціональні дослідження партійних ідеологій, проведені К. Джандою, описують проблемні позиції партій щонайменше за двома параметрами. В одному з таких досліджень був проведений аналіз текстів для формалізації позицій 150 партій із 53 держав з одинадцяти проблем, які найчастіше ідентифікуються з ліво-правими цінностями. Далі була проаналізована кореляція цих позицій між собою і на цій основі виявлені приховані складові проблемних позицій. З'ясувалося, що позиції партій з 11 проблем, які зводилися до двох складових, 7 належали до тієї частини шкали, яка була названа марксистською, а 4 – до шкали лібералізму, у відповідності до якої ранжувалося ставлення партій до громадянських та політичних свобод⁴.

Двофакторна інтерпретація проблемних позицій була підтримана і в найповажнішому серед усіх досліджень партійних ідеологій проекті. І. Бадж, Д. Робертсон і Д. Хертл за фінансової підтримки Європейського консорціуму з політичних досліджень очолили проект, який передбачав проведення контент-аналізу передвиборчих маніфестів усіх значних політичних партій у 19 країнах з 1945 по 1983 рік. Не висловлюючи коментарів з приводу змісту маніфестів, залучені до реалізації проекту фахівці з окремих країн застосували об'єктивну, хоча і суперечливу методику. Кожна з фраз, що містилися в документах, була віднесена до однієї з 54 виділених в дослідницьких цілях категорій, причому самі ці

³ *Castles F., Mair P.* Left-Righ Political Scales: Some Expert Judgements // *European Journal of Political Research*, 1984, vol. 12(1), p.83.

⁴ *Janda K.* Political Parties: A Cross-National Survey. – N.Y., 1980b, p.147-149.

категорії були зведені до семи більш широких "галузей політики". Передбачалося, що найбільш важливий аспект документів – це ступінь уваги, що їй приділяють партії тій чи іншій галузі політики, а не партійні позиції з окремих питань в межах таких галузей. Контент-аналіз документів підтвердив, що існує два основних виміри – перший, який має яскраво виражений ліво-правий характер, спостерігається в 15-ти з 20-ти країн, тоді як другий часто схожий на модифіковане відображення суперечності між лівими та правими. Отже, всупереч передбаченням про колосальну різноманітність проблемних позицій у різних країнах, дослідження свідчать, що вся ця різноманітність може бути оцінена на основі лише двох факторів, причому обидва вони мають дещо спільне з ліво-правим простором⁵.

У принципі, партії можуть змінювати свої ідеологічні позиції, і Е. Даунс сформулював теорію, згідно з якою така еволюція відбувається в результаті прагнення партій отримати більше голосів на виборах. Однак дослідження показали, що, всупереч очікуванням Е. Даунса, партії не мають особливого бажання опинитися в центрі ліво-правого простору, незважаючи на значну кількість виборців-центристів⁶. Хоча існують випадки швидких ідеологічних зрушень заради досягнення успіху на виборах (найбільш яскравим прикладом цього є трансформація Соціал-демократичної партії Німеччини 1959 р.)⁷, як правило, партії змінюють свої проблемні позиції повільно, поступово деідеологізуючись і перетворюючись в універсальні організації.

Останнім часом багато вчених зосередили свою увагу на вивченні того, чи справді, як це формулює Р.Інглхарт⁸, конфлікт між матеріальними та постматеріальними цінностями витіснив конфлікт між правими та лівими позиціями, які традиційно визначали розкол між політичними партіями.

⁵ Budge I., Robertson D., Hearle D. Ideology, Strategy and Party Change: Spatial Analyses of Post-War Election Programmes in 19 Democracies. – Cambridge, 1987, p.392-395.

⁶ Downs A. An Economic Theory of Democracy. – N.Y., 1957.

⁷ Миллер С., Потхофф Х. Краткая история СДПГ. 1848-1990. – К., 1990, с.78.

⁸ Inglehart R. The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics.- Princeton, 1977, p.242., Inglehart R. The Changing Structure of Political Cleavages in Western Society. – In: Electoral Change in Advanced Industrial Democracies / Ed. by R.Dalton, S.Flanagan, P.Beck. – Princeton, 1984, p.296-298.

Використавши дані про партійні симпатії виборців у скандинавських країнах, О. Кнутсен піддав перевірці теорію "нової політики" і дійшов висновку, що старий та новий конфлікти існують, але жодний з них не домінує над іншим⁹.

Політичний спектр та його конфігурація. Відповідне розташування політичних сил у просторі, де кожна з них займає свою відповідну позицію на ліво-правій шкалі політичних цінностей, формує політичний спектр суспільства.

Поділ політичних рухів та партій на ліві та праві – це традиція, яка бере свій початок від Французької національної асамблеї, коли промонархістські консерватори сиділи з правого боку, а революційні республіканці – з лівого боку конструкції у вигляді півкола. Європейські парламенти перейняли цю традицію і дотримуються її дотепер. Така класифікація політичних партій є достатньо умовною. І, звичайно ж, те, що є радикальним та лівим в одному контексті (наприклад, республіканство в британській колоніальній Північній Америці), може стати консерватизмом за інших часів і в іншому місці (наприклад, республіканство в сучасних США). Загалом праві вважаються противниками політичних, економічних і соціальних змін, а ліві – їхніми прихильниками. Праве крило політичного спектра переважно пов'язують з монархізмом, захистом інтересів "імущих" класів, тоді як ліве – з республіканством, антиклерикалізмом і захистом інтересів широких народних мас (робітників і селян).

За сучасних умов ліберальної демократії ця картина може бути доповнена наявністю великого демократичного центру, який функціонує в межах політичної системи, не заперечуючи законності поступових економічних та соціальних змін. На противагу центру, крайнє праве та ліве крило політичного спектра – переважно меншості, які прагнуть докорінно змінити конституційну та соціальну системи. Ліве – в антикапіталістичному напрямі, праве – в ультранаціоналістичному (навіть інколи расистському). Розташування політичних сил і їхня частка в політичній системі визначають конфігурацію партійної

⁹ *Knutsen O. The Priorities of Materialist and Post-Materialist Values in the Nordic Countries: A Five Nations Comparison // Scandinavian Political Studies, 1989, vol.12(3).*

системи держави. Адекватне визначення конфігурації партійної системи є одним з основних завдань теорії політичних партій¹⁰.

Засадничі цінності правих та лівих політичних сил можна представити у вигляді таблиці¹¹.

Базові цінності правих та лівих політичних сил

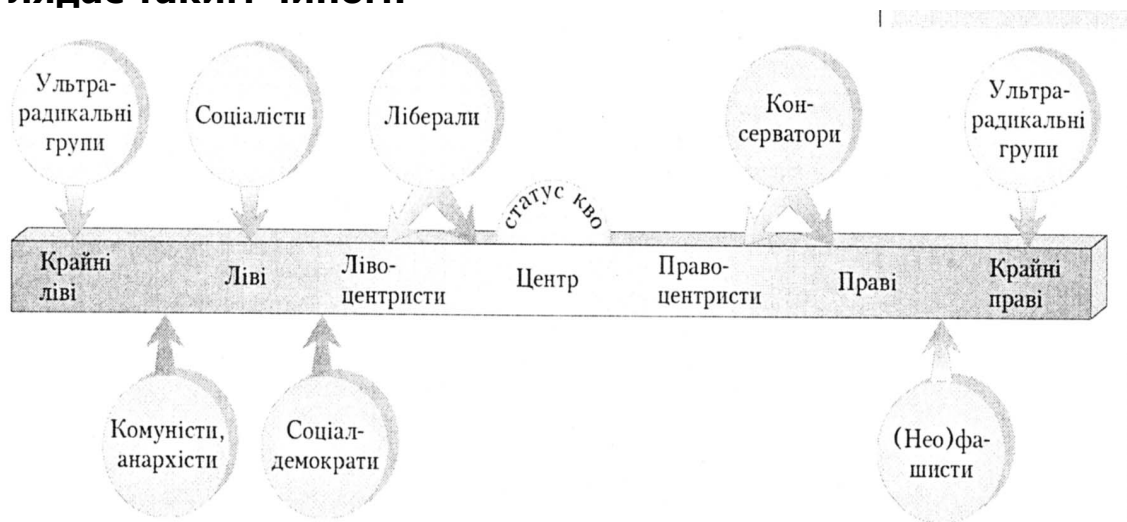
Праві	Ліві
Релігія, моральність, заборона абортів	Атеїзм, моральний релятивізм, аборти за кошт держави
Традиції, звичаї	Заперечення традицій
Національні цінності, патріотизм, Європа націй	Інтернаціоналізм, космополітизм, Європа регіонів
Персоналізм	Колективізм
Вільний ринок	Етатизм, державне регулювання
Суспільна ієрархія, елітаризм	Егалітаризм
Низькі податки	Високі податки
Обмеження ролі держави, децентралізація	Розбудова державного апарату, централізація
Інформаційний плюралізм	Контроль держави за поширенням інформації
Сім'я з сильним авторитетом батьків, добро сім'ї, відповідальність батьків за дітей	Сім'я як спільнота рівних, аполлогія прав особи
Школа з вивченням релігії, яка спирається на авторитет учителя та моральні цінності	Школа, підпорядкована учням, освітні заклади, підпорядковані державі
Культ сили, агресивність зовнішньої політики	Пацифізм, антимілітаризм, мирне співіснування

¹⁰ Литвин В. Ліві, праві, центр // Політика і час, 1992, № 4.

¹¹ Chmaj M., Sokol W., Zmigrodzki M. Teoria partii politycznych.-Lublin, 1999, s.43.

Смертна кара за важкі злочини	Ліквідація смертної кари
-------------------------------	--------------------------

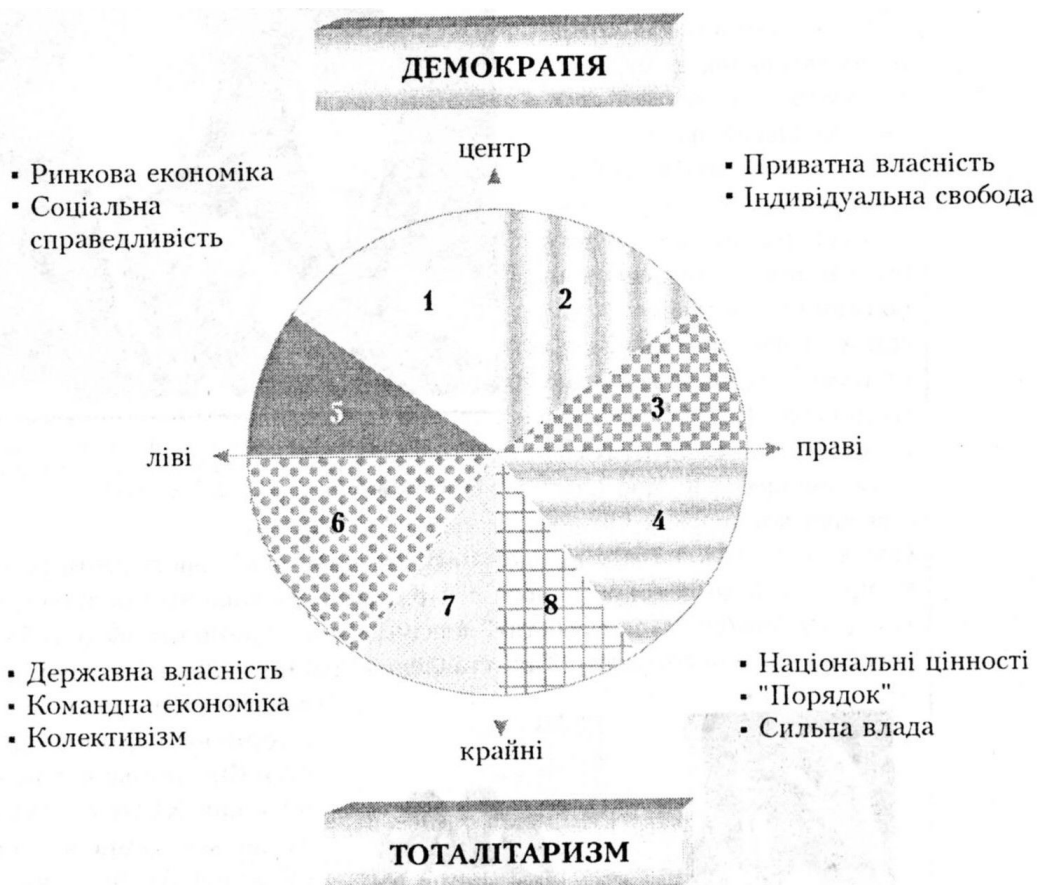
Традиційна лінійна схема політичного спектра виглядає таким чином:

№	Зміст пропозицій	Приклади політичних партій, які репрезентують дані позиції в країнах Заходу
1.	Ліберальні (центристські й лівоцентристські)	Демократична партія (США), Ліберально-демократична партія (Великобританія)
2.	Консервативні і неоконсервативні (правоцентристські)	Республіканська партія (США), Консервативна партія (Великобританія), Християнсько-демократичні партії
3.	Радикально-консервативні, традиціоналістські (праві)	Право-консервативні фракції і коаліції
4.	Радикально-націоналістичні (праворадикальні)	Національний фронт (Франція)
5.	Соціал-демократичні (ліво-центристські)	Лейбористська партія (Великобританія), Соціал-демократичні партії ФРН
6.	Соціалістичні (ліві або ліво-радикальні)	Соціалістичні партії Франції, Італії, Іспанії в 60-70-ті рр.
7.	Комуністичні (ліворадикальні та	Ліва партія (Швеція), Комуністична партія Франції, Комуністичний вибір

	екстремістські)	(Італія)
8.	(Нео) фашистські (правоекстремістські)	Національний фронт (Франція)

У науковій літературі зустрічається також модель партійного спектра, вписана в коло ¹².

Проблемно-орієнтовані партії. Багатьом великим партіям легко знайти своє місце на ліво-правій шкалі. Однак деякі партії не вкладаються в цю класифікацію, оскільки їхні політичні установки сконцентровані на якійсь одній проблемі чи типі проблем. Я.-Е. Лейн і С. Ерссон визначають відмінності між неструктурними проблемами, які мають відношення до політичного процесу на загальнонаціональному рівні, і структурними проблемами, актуальними лише для певних соціальних груп. Структурні проблеми є джерелом виникнення етнічних, релігійних, регіональних і деяких класових партій¹³.

¹² Політологія / За наук. ред. А.Колодій. – К., 2000, с.212-214.

¹³ Lane J., Ersson S. Politics and Society in Western Europe. – L., 1991, p.273.

Останнім часом з'явилося багато робіт, присвячених дослідженню партій, орієнтованих на неструктурні проблеми. Це особливо стосується нових партій, які в основу своєї діяльності кладуть проблеми, що були чужими для раніше існуючих політичних організацій. Головним прикладом тут можуть слугувати проблеми, пов'язані з навколишнім середовищем, які стали предметом головної турботи європейських зелених. Однак проведене Р. Хармелем і Дж. Робертсоном дослідження 233 нових партій, які виникли в країнах Заходу з 1960 по 1980 р., показало, що всупереч тій увазі, яку вчені приділяють партіям, орієнтованим на нові проблеми (тобто екологічним, феміністським, пацифістським, проти НАТО, проти ядерної загрози), до цієї категорії можна віднести лише близько 10% новостворених партій. Більше половини нових партій лише пропонували альтернативні шляхи вирішення старих проблем, які вписуються у ліво-правий простір. До них належать, наприклад, партії боротьби проти податків й інші різновиди нових правих партій¹⁴.

Обговорювали в літературі й питання про те, чи піддаються класифікації на підставі ліво-правого критерію партії, орієнтовані на нові проблеми. Г. Кітшелт провів дослідження, яке також показало, що ліві установки у соціально-економічних проблемах і далі продовжують існувати, але вже не зовсім відповідають традиційним уявленням про ліво-правий простір¹⁵.

У більшості досліджень з проблемних орієнтацій важливе місце відведене методиці вимірювання таких орієнтацій. У теоретичних працях ідеологія і проблемні орієнтації частіше всього виступають як незалежні змінні: для вчених важливіше, як вони впливають на політичний процес (формування коаліцій) і його результати (економічні та соціальні програми), ніж причини, які змушують партії прийняти ту чи іншу позицію.

Класовість. Важливим елементом поняття політичної партії є її класовість – соціально-класовий характер організації. В марксистській науці цей елемент визначення політичної партії посідає провідне місце.

Частина науковців вважають, що класова природа партій, їх орієнтація на певний клас є явищем анахронічним. Виходять

¹⁴ Harmel R., Robertson D. Formation and Success of the New Parties. A Cross-National Analysis // International Political Science Review, 1985, vol.6(4), p.508.

¹⁵ Kitschelt H. Left-Libertarian Parties: Explaining Innovation in Competitive Party System // World Politics, 1988, vol.15.

вони з того, що політичні партії, як і держава загалом, повинні бути надкласовими.

Інша частина науковців визнає класовими протопартії, а не сучасні політичні партії. До запровадження загального виборчого права з огляду на своє соціальне становище і коло виборців всі протопартії були класовими партіями. Водночас про класовість сучасних партій говорити надзвичайно складно, оскільки вони рекрутують своїх членів та виборців з різних соціальних верств. Біхевіоральний напрям у вивченні політичних партій наголошує на інтеграційній ролі політичних партій, мінімізації значення класової стратифікації всередині сучасних політичних партій і стиранні класової різниці між ними. Це швидше вказує на відповідний зв'язок між політичною партією і соціально-класовою структурою суспільства, класово-соціальними інтересами чи ідеологією класу¹⁶.

У теоретичній площині проблема класовості політичних партій полягає у відповіді на запитання: серед яких соціальних верств політична партія рекрутує своїх членів та прихильників, які соціальні верстви становлять соціальну основу партії? Це також пов'язано з питанням класовості програми та ідеології партій. І, зрештою, відповіді на запитання: чиїм соціальним інтересам об'єктивно служить діяльність політичної партії? Цей зв'язок не обов'язково повинен бути безпосередньо детермінований соціальною структурою партії. Класовість партії значною мірою залежить від соціальної структури партійного керівництва, партійної еліти, впливу певних соціальних верств на діяльність відповідної партії. Загалом треба визнати існування залежності між соціально-економічними інтересами та мотивацією політичної діяльності. І тут важливе значення може мати певний зв'язок, що налагоджується між політичними партіями та групами економічних інтересів чи профспілками. Свідчить це про те, що інтереси цих груп партія вважає найближчими до неї. Наприклад, консервативні партії найчастіше пов'язані з організаціями великого бізнесу та фінансів; комуністичні та соціалістичні партії – з профспілками, а останні є колективними членами лейбористських партій, християнські партії – з релігійними громадами.

Іншим важливим чинником визначення класового характеру партії є її ідеологія та програма. Аналіз ідеології та

¹⁶ *Tufte R. Political Parties, Social Class, and Economic Policy Preferences // Government and Opposition, 1979 (winter), 14/1.*

програми партії дає змогу судити про те, які інтереси, яких соціальних верств має намір репрезентувати ця політична партія.

Традиційно, незважаючи на те, що сучасні політичні партії намагаються узгодити свої програми з інтересами різних соціальних верств, у програмі кожної партії можна знайти преференції для певної соціальної верстви та класу. Саме ця перевага для певної соціальної групи і дає підстави говорити про класовий характер партії.

Третім чинником, що пов'язаний з класовим характером партії, є роль політичної партії в політичній системі. До початку ХХ ст. класове панування найчастіше здійснювалося через безпосередню участь представників панівного класу в реалізації державної влади¹⁷.

Однак у ХІХ ст. ситуація поступово починає змінюватися. Зростання чисельності державного апарату, з одного боку, та зростання рівня освіти, з іншого, зумовило те, що представники панівного класу втратили свою монополію на отримання ключових посад у державі й безпосереднє керівництво нею. Цю функцію перебрали на себе політичні партії – це вони висувають кандидатів на ті чи інші посади, а потім спрямовують їхню діяльність, а відтак і діяльність усієї держави. Кожна соціальна верства, яка хоче реалізувати свої політичні інтереси через відповідні закони, повинна знайти дорогу до відповідних політичних партій. Інші засоби, такі як ідеологічний вплив, тиск на державні органи, мають вторинний характер. Отже, щоб панувати в суспільстві, потрібно мати вплив на політичну партію, яка є при владі, тому кожна соціальна верства намагається реалізувати свій інтерес у політиці через створення власної політичної партії.

У початковий період формування політичних партій цей зв'язок між партією та соціальною групою був найбільш очевидним – одній соціальній групі відповідали лише одна політична партія (так звана класова партія). Однак, з ускладненням соціальної структури та соціальних стосунків, ці взаємини також ускладнюються. З'являються різні політичні партії, які намагаються реалізувати інтереси однієї соціальної верстви.

Аналізуючи класову природу політичних партій, ми повинні мати на увазі два типи партій: 1) партія як організація певного

¹⁷ Вятр Е. Социология политических отношений.- М., 1979, с.65-67.

класу – це політичні партії, які більшою мірою, ніж інші партії, реалізують суб'єктивні прагнення відповідної соціальної верстви, особисті інтереси представників цієї верстви; 2) політичні партії, які реалізують об'єктивні інтереси певної соціальної групи. Тут суб'єктивний та об'єктивний інтереси соціальної групи не завжди збігаються¹⁸.

Найпереконливіше обґрунтування ролі партій як політичних виразників існуючих у суспільстві соціально-економічних розколів дали С. М. Ліпсет і С. М. Роккан. Вони виділили наступні лінії суспільного розмежування: між центром та периферією, державою та церквою, містом та селом, власниками та найманими робітниками, які дали поштовх появі в Європі політичних партій з різними соціальними базами (регіональні, релігійні, професійні тощо).¹⁹ Це дає підстави вважати, що сформульована С. Ліпсетом та С. Рокканом концепція соціальної бази може успішно застосовуватися у випадках, коли йдеться про виникнення політичних партій. Економічний статус, релігія, етнічна приналежність (в тому числі мова і раса), рівні урбанізації і освіти продуктивно використовувались при вивченні соціальної підтримки політичних партій широкого кола країн.

Важливим стимулом для проведення серйозних досліджень з проблем, пов'язаних із соціальною підтримкою партій, стала праця Р. Роуза та Д. Ервіна. Вчені дали оцінку соціальної єдності 76 партій у 17 державах Заходу, взявши за базовий критерій частку прихильників кожної з партій, які належать до певної регіональної, релігійної, етнічної чи класової групи, а також до міського чи сільського населення. Р. Роуз і Д. Ервін дійшли висновку, що джерелами єдності найчастіше слугує релігія (її роль визначальна) і класова приналежність²⁰. Проведений С. Ерссоном і Я.-Е. Лейном аналіз результатів виборів в окремих регіонах 16-ти західних країн, який базувався на даних, що стосувалися 93 партій, став підставою для висновку, що відмінності в підтримці окремих партій сильно зумовлені регіональними факторами, але на регіональному

¹⁸ Бодуен Ж. Вступ до політології.- К., 1995, с.98.

¹⁹ Lipset S., Rokkan S. Cleavage Structures, Party systems, and Voter Alignments: An Introduction. – In: Party Systems and Voter Alignment: Cross-National Perspectives / Ed. by Lipset S., Rokkan S. – N.Y., 1967.

²⁰ Rose R., Urwin D. Persistence and Change in Western Party Systems Since 1945 // Political Studies, 1970, vol.18(3).

рівні на електоральну поведінку помітно впливають такі фактори, як релігія і класова приналежність.²¹

Вважається, що партії з широкою соціальною опорою швидше агрегують різноманітні інтереси, ніж виражають якісь специфічні потреби. Дійсно, відмінності між партією та групою інтересів часто вбачають у тому, що перша агрегує інтереси, а друга – їх виражає. Але ця відмінність не є абсолютною. Групи інтересів сьогодні краще, ніж багато партій, агрегують інтереси, в той час як деякі партії змагаються з групами інтересів у відстоюванні специфічних позицій²². Чим вужчою є соціальна база партій, тим більш імовірно, що вона виражатиме специфічні інтереси. Багато дослідників соціальної підтримки вважають навіть, що структурні партії (тобто партії, які мають міцну соціальну базу) виражають позиції зі структурних проблем. На користь такого припущення свідчать і декотрі емпіричні дані. Дослідження К. Джанди показали, що чим більше прихильників партії проживає в одному регіоні, тим критичніше ця партія ставиться до централізації; чим більше прихильників партії належить до певної конфесії, тим жорсткішою позицією (хоча це залежить і від характеру конфесії) дотримується партія в питаннях секуляризації²³.

В опублікованій 1967 р. роботі С. Ліпсет та С. Роккан стверджували, що обумовленість партій суспільними розколами призвела до "застигання" європейської партійної системи, так що в 60-х рр. партії володіли практично тим самим потенціалом підтримки, що і сорок років тому. Виявивши в ході свого дослідження, що рівні електоральної підтримки європейських партій справді мало змінилися з 1945 по 1965 р., Р. Роуз і Д. Ервін підтримали гіпотезу про "замороження" партійної системи.

Протягом певного проміжку часу подібна інтерпретація стабільності політичних партій була загальноприйнятною, але згодом ситуація змінилася. У 70-х рр. численні дослідження продемонстрували високий рівень нестабільності електорату. У деяких країнах це призвело до систематичного розмивання соціальної підтримки деяких партій, особливо комуністичних і

²¹ Lane J., Ersson S. *Politics and Society in Western Europe*. – L., 1991, p.270-273.

²² Cerny P. *The Changing Architecture of Politics. Structure, Agency and the Future of the State*.- L.,1990.

²³ Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория.- В кн.: Современная сравнительная политология: Хрестоматия.- М.,1997, с.103.

соціалістичних. Кидаючи виклик С. Ліпсету та С. Роккану, М. Шамір на основі аналізу часового ряду показав, що партійні системи ніколи не були "застиглими"²⁴.

Однак коли С. Ліпсет та С. Роккан розглядали проблему розколів, вони цілком могли мати на увазі не окремі партії, а ширші політичні угруповання (наприклад, правих і лівих). Розвиваючи цю лінію аргументації, С. Бартоліні і П. Меєр проаналізували електоральну нестійкість на матеріалі 303 виборів, які відбулися в 13-ти західноєвропейських країнах з 1885 по 1985 р. Висновок учених полягає в тому, що партійні системи справді схильні до стабільності, причому з часом ця схильність посилюється²⁵.

Однак багато дослідників і далі використовують модель С. Ліпсета та С. Роккана при аналізі впливу структурних розколів як факторів, які визначають підтримку партій. Інколи цей процес визначають як розсосередження. В збірнику наукових праць за редакцією Р. Далтона, С. Фланагана і П. Бека зазначається, що найпопулярнішою темою в останні роки стали "зрушення на рівні баз довгострокової підтримки партій – партійних ідентифікацій та розколів"²⁶.

Соціальна база. Функціонування партій у політичній системі значною мірою залежить від природи та розміру їхньої підтримки. Ця підтримка може бути засвідчена через активне або звичайне членство, постійну або випадкову лояльність. У деяких партіях члени і прихильники представляють різну групу населення, в інших члени і прихильники є представниками усіх прошарків суспільства. Розмір джерел підтримки називають соціальною базою партії.

Більшість партій не обмежують себе однорідною соціальною базою, але деякі класифікуються як вузькобазові. Їхня база може бути кількох видів. Партія може розвинути (як, наприклад, старі шведські партії) з одного з історичних станів. Це стосується також партій, які виступали політичною організацією певної релігії (як, наприклад, Католицька партія імперської Німеччини). Це може бути партія, яка представляє певний економічний інтерес (як партія середнього стану

²⁴ Shamir M. Are Western European Party Systems "Frozen"? // Comparative Political Studies, 1984, vol.17(1), p.35-79.

²⁵ Bartolini S., Mair P. Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stabilization of European Electorates, 1885-1985. – Cambridge, 1990.

²⁶ Electoral Change in Advanced Industrial Democracies / Ed. by R.Dalton, S.Flanagan, A.Beck. – Princeton, 1984.

Веймарської республіки). Це може бути партія, яка представляє певну етнічну меншість. І зрештою, це найбільш відомий тип партії з обмеженою соціальною базою, політичний представник певного соціального класу – так звані класові партії, якими були марксистські.

На відміну від партій з обмеженою соціальною базою, сучасні партії – це партії, соціальна база яких є широкою. Демократична партія США і Ліберальна партія Канади близько підходять до цього ідеалу. Менш виразними прикладами були б консервативні партії Великобританії і Канади, Республіканська партія США, християнсько-демократичні партії Німеччини та Італії, сучасна Лейбористська партія Великобританії.

Центр (фокус) звернення. Відповідно до так званої теорії раціонального вибору, політичні партії виступають за досягнення трьох основних цілей: 1) здобуття голосів виборців; 2) здобуття визначених публічних посад; 3) реалізацію визначеної програми²⁷. Звичайно, партії, що володіють значними ресурсами (людськими, фінансовими, технічними, технологічними, організаційними), намагаються реалізувати всі цілі одночасно. Не треба, однак, виключати ситуацій, в яких партії трактують одну із зазначених цілей як пріоритетну чи єдино можливу для реалізації. Очевидно, що відмінні преференції політичних партій зумовлені різними причинами, з-поміж яких окремо треба виділити відмінності у природі політичних партій та специфіку політичної ситуації, в якій вона перебуває.

У цьому контексті можна говорити про різноманітний рівень прагнень (аспірації) політичних партій. Існують партії, зацікавлені у здобутті абсолютної більшості голосів виборців, іншим вистачає отримати більшу кількість голосів, ніж їхні конкуренти, а є такі, які задовольняються кількістю голосів, яка лише забезпечує їм представництво в парламенті. Подібною є різниця прагнень партій (рівнів аспірації) стосовно публічних посад. Деякі політичні партії виступають лише за формування чисто партійного уряду, інші ж допускають можливість створення коаліційного уряду, застерігаючи за собою право домінування в урядовій коаліції (так звані ініціативні партії). Є також партії, які хоч і представлені в парламенті, однак за

²⁷ Katz R. Party Government: A Rationalistic Conception. – In: Vision and Realities of Party Government / Ed. by F.Castles, R.Wildenmann, vol. 1. – Berlin, 1986.

рішенням своїх лідерів відстоюють статус ізольованих організацій. Існує також група партій, які взагалі не беруть до уваги можливість участі в процесі здійснення влади (це так звані антисистемні, або екстремістські партії). Значна частина з них усвідомлює, що шанси їхні на підтримку виборців мізерні, а тому трактує себе лише як інструмент привернення суспільної уваги до певних політичних проблем (так звані допоміжні партії).

Якщо йдеться про межі програмних прагнень, то поширюються вони від партій, що прагнуть безумовної та повної реалізації своєї програми через організації, зацікавлені в реалізації основних її положень, до угруповань, які очікують, що політика уряду принаймні не буде суперечити основним програмним засадам партії. Варто при цьому зауважити, що рівень прагнень (аспірації) політичної партії як політичного актора – явище ситуативне. Може він змінитися разом зі зміною соціально-політичного оточення, міжнародної ситуації тощо. Зміни ці можуть зробити партії більш конкурентними, однак можуть стати і причиною їх політичної маргіналізації.

Усі політичні партії хочуть бути успішними у своїй діяльності. Та вони відрізняються у вимірі успіху і шляхах його досягнення. Ця диференціація є достатньою для подальшої класифікації їх на партії виборчого успіху і партії принципу. Партії, що орієнтуються на успіх у виборах, є високо прагматичними. Прикладами таких партій є Республіканська і Демократична партії США. Партії, спрямовані на виборчий успіх, мають принципи, які підпорядковуються вимозі виграти вибори або здобути більшість голосів. Такі партії намагаються створювати коаліції, звертаючись до певних послуг населення. Вони роблять так, займаючи гнучкі позиції і уникаючи обмежувальних ідеологічних зобов'язань. Не тільки у виборчому зверненні, а й у своїй діяльності в урядовій структурі вони поводяться, як брокери, змагаючись за максимальну кількість верств та демографічних груп.

Партії принципу не повинні бути надмірно ідеологічними. До цієї категорії відносять традиційні марксистські партії, а також партії з менш послідовною політичною філософією, доки їхній центр звернення залишається вузьким. Прикладами таких партій є фермерські та етнічні партії. У таких випадках визначальним є факт, що партійні лідери вирішили краще зберегти певний характер партії, ніж збільшити частку виборців, які симпатизують їй. Звичайно, це не завжди є свідомим рішенням, але історична тривалість обмеженого

звернення є достатньою для того, щоб характеризувати партії на основі принципу. Ця типологія базується на вивченні природи партій. Термінологія може відрізнитись, проте головні відмінності залишаються такими самими. Наприклад, З.Ньюмен звертає увагу на різницю між такими термінами, як рух віри і практичні інтереси. Перший термін визначає партії принципу, а другий вживається щодо партій, спрямованих на успіх. Г. Алмонд розрізняє три види партій: світські, або прагматичні, ідеологічні та традиційні²⁸.

Партійні коаліції. У політичному житті партії дуже часто змушені вдаватися до співпраці між собою, формуючи різного роду партійні коаліції. Сам термін "коаліція" означає об'єднання, спілку, блок. Походить він від латинського слова *coalescere*, що означає "рости разом". А. Раппапорт вважає, що "коаліція – це угода двох чи більше акторів, які прийняли рішення кооперуватися між собою з метою максималізації власної користі"²⁹. Партійна коаліція є вибором такої партійної конфігурації, яка, спираючись на існуючі можливості та умови, в найбільш оптимальний спосіб служить реалізації поставленої мети.

Політичні партії, які беруть участь у формуванні партійної коаліції, ризикують в межах міжпартійної конфігурації втратити свою ідентичність, однак переконання, що остаточний результат принесе більше користі, у них переважає. У суспільствах, які характеризуються високим рівнем фрагментаризації, політична еліта може застосовувати стратегії конфронтації або кооперації. Згідно з А. Лійпхартом, коопераційна діяльність характерна переважно для консенсусних демократій³⁰.

Найчастіше вживаним поділом партійних коаліцій є поділ на основі кількості їх учасників – на двопартійні і багатопартійні. Залежно від розміру партії, які формують партійну коаліцію, вони поділяються на коаліції, великих партій, малих і середніх. Залежно від мети формування коаліції вони поділяються на

²⁸ Типология политических партий и партийных систем (обзор).- В кн.: Политические системы буржуазных государств. Реф. сб.- М., 1980, с.35.

²⁹ *Rappoport A.* N-Person Game Theory: Concepts and Applications. – Michigan, 1970, p.52.

³⁰ *Шведа Ю.* Моделі демократії Аренда Лійпхарта // Вісник Центру політичних досліджень "Генеза", 1995, № 4, с. 215.

виборчі (для спільної участі у виборах), тимчасові (для досягнення якихось тимчасових цілей), а найчастіше формують парламентські коаліції (для формування і діяльності уряду або опозиції йому).

Виборчі коаліції. Формування виборчих коаліцій належить до числа найважливіших виборчих стратегій політичних партій. При формуванні виборчих коаліцій політичні партії виходять з того, що спільно вони досягнуть кращих результатів, ніж окремо. Учасники коаліції прагнуть об'єднанням своїх зусиль і ресурсів досягти такої нової якості, яка б давала їм можливість зібрати більшу кількість голосів виборців, ніж коли вони збирають їх окремо. У зв'язку з цим виборчі коаліції поділяються на: адитивні, субадитивні, суперадитивні.

До адитивних належать виборчі коаліції, які отримують таку підтримку виборців, що дорівнює сумі підтримки кожного окремого учасника коаліції. Коаліції, що отримують меншу підтримку, називаються субадитивними, а ті коаліції, які отримують більшу сумарну підтримку, називаються суперадитивними.

Перший тип коаліцій найчастіше пов'язаний з об'єднанням споріднених партій, які борються на виборах за підтримку одного і того ж виборчого сегмента. Їхнє об'єднання не призводить до втрати ними своєї ідентичності, а тому не відбувається відпливу підтримки до інших політичних угруповань.

Другий тип коаліцій – коли це характер коаліції не відповідає очікуванням виборців. Це відбувається переважно тоді, коли в межах коаліції задіяні такі політичні актори, які порушують програмну цілісність та ідентичність об'єднання, що призводить до відпливу від нього різних виборчих сегментів, які не вважають цю коаліцію своєю.

Третій тип коаліції означає, що її учасники зуміли зберегти свій електорат³¹. До того ж, додалися голоси тих, хто підтримує сам факт об'єднання політичних сил. Крім того, спрацьовує психологічний ефект, описаний М. Дюверже, – виборці охочіше голосують за сильніших учасників виборчих змагань. Сам факт порозуміння між політичними силами є явищем позитивним, оскільки засвідчує здатність еліт до гармонізації своїх стосунків заради суспільної користі. З правового погляду політичні партії

³¹ *Riker W.* The Theory of Political Coalitions. – New Haven, 1963, p.71-72.

можуть брати участь у виборах як: партійні коаліції, передвиборчі блоки, окремі партії. У кожному окремому випадку законодавець передбачає інші формальні вимоги до суб'єкта виборчого процесу, що теж може бути певним застереженням для формування виборчих коаліцій.

Парламентські коаліції. Коаліції, які створюють партії для забезпечення своєї парламентської діяльності, називаються парламентськими. На практиці існує кілька типів парламентських коаліцій:

- 1) коаліція як результат розпорошення партій;
- 2) коаліція в біполярному укладі партій;
- 3) коаліція в умовах домінуючої партії, яка виступає у двох виглядах: а) проти домінуючої партії; б) коаліція домінуючої партії.

Більшість учених зазначають, що "золотий вік" багатопартійного парламентаризму вже відійшов і після Другої світової війни ми маємо справу з партійними коаліціями, які формуються в умовах розпорошення політичних сил. Сучасними прикладами коаліцій такого типу виступають партійні коаліції Голландії, Бельгії, Фінляндії, Данії. Партійна коаліція формується тут, швидше, за підсумками виборів, ніж перед виборами. Жодна з політичних партій не домінує. Електоральний успіх основних партій несуттєво впливає на її шанси потрапити до складу правлячої коаліції. Рішення про це є результатом післявиборчих міжпартійних переговорів.

Коаліція в умовах біполярного укладу політичних сил з'являється за двопартійності. Великобританія є класичним прикладом такого типу. З подібною схемою можна зустрітися і поза двопартійними системами.

Досвід показує, що домінування партії в політичному житті відбувається тоді, коли: 1) партія на кількох парламентських виборах здобуває поспіль більше 40% депутатських мандатів; 2) більше ніж на 20% випереджає своїх конкурентів. Трапляються також випадки, коли партія має незначне переважання, але залишається тривалий час правлячою, використовуючи поляризацію партійної системи.

Аналіз конкретних систем цього типу дає підстави для виокремлення трьох різних укладів однопартійного домінування:

- 1) партія здійснює державне керівництво одноосібно на основі абсолютної переваги в парламенті, а коли це не вдається, то намагається запровадити дострокові вибори. Прикладом домінування такого типу є правління Японської

ліберально-демократичної партії, яке триває з 1958 р.;

2) якщо парламентське представництво партії не дає їй можливості одноосібно здійснювати державне керівництво і може призвести до втрати влади, то вона намагається організувати коаліцію зі своїм домінуванням. Прикладом цього типу домінування було домінування соціал-демократів у Швеції та Норвегії;

3) немає абсолютного домінування, а тому партія намагається залучити до державного управління представників опозиційних сил, що дезінтегрує опозицію. Прикладом цього типу домінування є ситуація у Польщі, яка склалася після виборів 1993 р. (домінування Союзу демократичної лівіці).

Прикладом коаліції, спрямованої проти домінуючої партії, може бути досвід формування правих коаліцій проти правління соціал-демократів у Скандинавських країнах. Однак, звичайно, така конфігурація міжпартійного змагання призводить до перетворення її у двоблокову модель³².

Урядові коаліції. Загалом парламентську демократію можна охарактеризувати як лад, який за своєю суттю полягає у формуванні населенням правлячих команд через механізм виборів. На практиці, однак, лише двопартійна система є найбільш наближеною до парламентської моделі демократії. Обидві великі партії мають можливість виграти на виборах і сформуванню уряду або перейти до нього в опозицію. В ситуації, коли державне управління здійснюється через механізм партійних коаліцій, зникає безпосередній зв'язок між виборчим актом і складом правлячих команд. Як показують підрахунки, в третині випадків уряди меншості формують далеко не ті партії, які здобули найбільшу підтримку на виборах. Більше половини урядів формують коаліції більшості та меншості, склад яких за однакових результатів виборів може бути різноманітним. Часто програмні та коаліційні зміни цих партій є зовсім неочікуваними для виборців³³.

Парламентські коаліції, які мають на меті формування уряду, складаються за таких умов: 1) наявності вільної конкуренції політичних сил, за якої вони намагаються отримати максимальний доступ до влади, але неспроможні здійснювати її самостійно; 2) розпорошення політичних сил, яке виражається у тому, що жодна партія і жодний політичний блок

³² *Dodd L. Coalitions in Parliamentary Government. – Princeton, 1976.*

³³ *Kielninski Z. Koalicje rzadzace w systemie parlamentarnym. – Warszawa, 1984.*

неспроможні отримати абсолютну перевагу; 3) поляризації політичних сил у парламенті на тлі бажання одних партій сформувати блок більшості з метою залучення інших до співучасті у здійсненні влади³⁴.

Формування правлячої коаліції вимагає від її учасників дотримання таких умов: а) пошуку основними політичними блоками природних союзників для спільного формування парламентської більшості; б) порозуміння між союзниками стосовно основних напрямів та цілей майбутньої діяльності; в) розподіл посад у коаліційному уряді та узгодження програми його діяльності³⁵.

Теорія коаліцій. У літературі існує чимало моделей пояснення процедури формування коаліцій³⁶. Ефективне пояснення цього процесу пропонує теорія ігор. Серед інших теоретичних концепцій, що намагаються пояснити формування коаліцій, є так звана теорія мінімально виграшних коаліцій і теорія максимально закритих коаліцій.

Теорія мінімально виграшних коаліцій. Ця теорія трапляється найчастіше серед пояснень процесу побудови коаліцій. Виходить вона з того, що основним мотивом діяльності політиків є бажання здобути максимальну кількість публічних посад і це становить мету "саму в собі". Теорія намагається визначити конфігурацію партійної системи. Виграшною коаліцією визнається та, яка контролює більшість місць у парламенті, а мінімальною – та, у складі якої не було партії (партій), які не є обов'язковими для досягнення цієї більшості.

Автори цієї теорії Дж. фон Нейманн і О. Моргенштерн запропонували представити процес формування правлячих коаліцій як гру зі значною, але постійною кількістю гравців. Головною метою коаліції є створення найсильнішої команди гравців, здатної здобути перемогу і поділити її результати між переможцями. Поведінка учасників гри залежить від їхньої здатності задовольнитися частковою перемогою, оскільки ті, хто бажає отримати все, обмежують свої шанси і прирікають себе на поразку. Учасники гри, зрозуміло, не бажають ділитися результатами своєї перемоги з більшою кількістю учасників,

³⁴ *Kielninski Z.* Proces formowania rzadow w krajach demokracji parlamentarnej. – Warszawa, 1989.

³⁵ *Laver M., Budge I.* Party Policy and the Government Coalition. – L., 1992.

³⁶ *Laver M., Schofield N.* Multiparty Government: The Politics of Coalition in Western Europe. – Oxford, 1990.

ніж це потрібно для перемоги. Для отримання перемоги гравцям потрібна більшість у парламенті, яка може бути сформована в різних конфігураціях. Зі збільшенням кількості учасників правлячої коаліції частка кожного з них у розподілі результатів перемоги зменшується. Тому ідеальними є ті коаліції, які дають можливість здобувати парламентську більшість меншою кількістю учасників. Це і є мінімально виграшні коаліції³⁷.

Автор так званої теорії торгів Н. Лейзерсон звернув увагу на те, що в процесі формування коаліції домінує найсильніша політична сила. Якщо партія-переможець не здобуває абсолютної більшості в парламенті, то вона може її здобути за допомогою одного чи двох союзників. Партії-переможці при цьому змушені будуть поступитися частиною своїх результатів на користь союзників. Таким чином, партії-переможці зацікавлені у торгах з меншою кількістю їхніх учасників, які можуть забезпечити їй бажаний результат за мінімальних поступок в максимально короткий термін. Однак на практиці ця теорія часто не спрацьовує з огляду на невисоку схильність сильних партій до компромісів³⁸.

В. Гамсон стверджує, що за звичайних умов переважають ті варіанти коаліції, які об'єднують мінімальну кількість учасників і дають мінімальну перевагу при формуванні парламентської більшості. Називають вони її коаліцією мінімального розміру. Порівняно з мінімально виграшною коаліцією, тут обов'язковою умовою є наявність мінімально можливої кількості мандатів, які дають можливість формувати (чи контролювати) парламентську більшість³⁹.

Деякі автори твердять про недостатність лише кількісного обрахунку при формуванні правлячих коаліцій. Вони справедливо зазначають, що великі партії готові до формування коаліцій не з усіма політичними силами і частіше готові зайняти позицію лідера опозиції, ніж учасника нестабільного уряду. Р. Аксельрод пропонує при формуванні коаліцій звертати увагу на ідеологічну дистанцію між партіями, що її формують. Він зауважує, що найуспішнішими є ті коаліції, між якими ідеологічна дистанція мінімальна (скажімо, партії

³⁷ *Neumann J., Morgenstern O.* The Theory of Games and Economic Behaviour. – N.Y., 1944.

³⁸ *Leiserson M.* Factions and Coalitions in One-Party Japan // American Political Science Review, 1968, Vol. 62, p.770-778.

³⁹ *Gamson W.* A Theory of Coalition Formation // American Sociological Review, 1961, vol. 26, p. 373-382.

однієї ідеологічної сім'ї). Такий тип коаліції отримав назву мінімально наближеної коаліції⁴⁰.

Теорія максимально закритих коаліцій. Ця теорія виходить з припущення, що всі міжпартійні союзи засновані на ідеологічній спільності. Коаліція формується лише тоді, коли її учасники мають спільні ідеологічні погляди, подібні програмні цілі, позитивно налаштовані щодо головних ціннісних орієнтацій своїх партнерів, спираються на попередні традиції спільного формування коаліційних кабінетів. У зв'язку з цим коаліції поділяються на ліві, праві, центристські, лівоцентристські, правоцентристські. Водночас відомо, що ідейно близькі політичні сили завжди конкурують між собою за завоювання подібного електорату. На практиці це ставить ідейно близькі партії перед вибором: чи шукати порозуміння між собою і скористатися частковою перемогою, чи конфронтувати з тим, щоб "перехопити" електорат і витіснити конкурентів зі сцени міжпартійного змагання. Якщо вони обирають перше, то вдаються до формування коаліцій. Подібного характеру коаліції називаються закритими.

Умови, на яких формуються такі коаліції, є такими: 1) коаліція повинна формуватися на ідейних засадах, які є найприйнятнішими для більшості її учасників; 2) жоден з варіантів відкритої коаліції не може мати для її учасників більшої цінності, ніж політика закриття коаліції. При формуванні такого типу коаліції провідна роль належить тим партіям, без яких неможливе формування парламентської більшості. Йдеться про партії, які мають не лише значне парламентське представництво, а й певну політичну орієнтацію. Найчастіше такими є центристські партії⁴¹.

При формуванні парламентських коаліцій важливе значення мають також малі партії, які Д. Ремі назвав партіями-обгортками. Він розрізняв чотири типи таких партій: 1) комплементарні партії, які найчастіше розташовані на краях коаліції і їхній вихід з неї не створює загрози існуванню самої коаліції; 2) буферні партії, які найчастіше перебувають у центрі коаліції (хоча вони не обов'язково центристські). Їхній вихід з коаліції може спричинити її дестабілізацію; 3) балансуючі партії, які найчастіше перебувають у центрі політичної системи і на краю коаліції. Їхній вихід зі складу коаліції може

⁴⁰ *Axelrod P. Conflict of Interest. – Chicago, 1970, p.165-187.*

⁴¹ *Chmaj M., Sokol W., Zmigrodzki M. Teoria partii politycznych. – Lublin, 1999, s.183-184.*

спричинити її дезінтеграцію. Крім того, ці партії можуть стати учасниками ідеологічно неальтернативної коаліції; 4) партії-крила, які перебувають на краях як коаліції, так і політичного життя. Вихід з коаліції такої партії спричиняє розпад однієї коаліції і формування нової, ідеологічно альтернативної до попередньої⁴².

⁴² *Remy D. The Pivotal Party. Definition and Measurement // European Journal of Political Research, 1975, vol.3, p.295-298.*

5

Виборчі системи та їхні політичні наслідки

Вплив виборчих систем на політичні системи.

Визначення демократії, яке дає Дж. Д'юї, на наш погляд, дуже точно відображає також і сутність виборів у суспільстві. „Необхідно знов і знов вивчати саму ідею, сам зміст демократії. Демократію слід постійно відкривати та перевідкривати заново, переробляти і перетворювати; уособлюючи її, політичні, економічні та соціальні інститути повинні постійно змінюватись та перебудовуватись з урахуванням тих зрушень, які відбуваються по мірі формування у людей нових потреб та з появою нових джерел їх задоволення... Демократія як форма життя не може стояти на місці. Щоб жити, їй необхідно розвиватися у відповідності із змінами, які вже відбулися, і тими, що ще мають відбутися. Якщо демократія не рухається вперед, якщо намагається залишатися незмінною, вона опиняється на шляху регресу, який веде її до згасання”¹.

Вибори і демократія є свого роду сіамськими близнюками, їх неможливо розділити або абстрагуватися при розгляді одного явища від іншого. Ми однаково можемо говорити про те, що вибори є умовою становлення демократії, її ключовим індикатором і певною мірою її результатом – відповідно, лише за умови демократичного режиму вибори перетворюються на правдиве право і можливість громадян обирати напрямок суспільного розвитку і тих, кому вони довіряють цей напрямок реалізувати. Тобто, лише за демократії вибори стають виборами. Тому, характеризуючи вибори, ми вважаємо за доцільне почати із класичного визначення базових інститутів демократії, яке належить Р.Далю: контроль над урядовими рішеннями, які стосуються політичного курсу, конституційно закріплений за посадовими особами, що обираються; виборні посадові особи визначаються і мирно знімаються в часі

¹ Цитую за: Стур Дж.Дж. Открывая демократию заново // Полис, 2003, № 5, с.12

порівняно регулярних, справедливих та вільних виборів, за яких примус є досить обмеженим; практично все доросле населення має право брати участь у виборах; більша частина дорослого населення також має право виступати в якості кандидатів на офіційні посади, за які відбувається змагання на цих виборах; громадяни мають ефективно забезпечені права на вільне самовираження, особливо політичне, включаючи критику посадових осіб, дій уряду, домінуючої політичної, економічної та соціальної системи та пануючої ідеології; вони також мають вільний доступ до альтернативних джерел інформації, яка не знаходиться під монопольним контролем уряду або будь-якої іншої одиничної групи; громадяни мають ефективно забезпечене право утворювати самостійні асоціації та вступати до них, включаючи політичні об'єднання, такі як політичні партії та групи інтересів, які прагнуть впливати на уряд, використовуючи для цього конкуренцію на виборах та інші мирні засоби². Як бачимо, з семи головних позицій п'ять безпосередньо мають відношення до виборів і два опосередковано.

Вибори є центральним елементом політичного процесу та визначальною характеристикою участі громадян у політичному житті демократичних країн, передусім розвинених держав Західної Європи та Північної Америки. Габріель Алмонд зазначає: "Вибори належать до тих небагатьох демократичних механізмів, які дають змогу висловлювати різноманітні інтереси шляхом опускання бюлетенів, і через агрегацію цих голосів нація може прийняти колективне рішення, яке стосується її майбутніх лідерів та державного курсу"³.

Серед офіційних документів цілий ряд безпосередньо фіксують міжнародні стандарти щодо демократичності проведення виборів. Зокрема це : Загальна Декларація Прав Людини – Резолюція Генеральної Асамблеї 217 А (III), прийнята 10.12.1948 р.; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, який був ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73; Конвенція про заборону всіх форм дискримінації жінок – Резолюція ГА 34/180, прийнята 18.12.1979 р.;

² *Даль Р.* Демократия и ее критики / Пер. с англ. Под ред. М.В.Ильина. – М., 2003, с. 358 -359.

³ *Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р.* Сравнительная политология сегодня: мировой обзор: Учебное пособие / Сокр. Пер. с англ. А.С.Богдановского, Л.А.Галкиной; Под ред. М.В.Ильина, А.Ю.Мельвиля. – М., 2002, с.163.

Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини; Європейська хартія місцевого самоврядування; Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру Конференції з Безпеки та Співробітництва у Європі (КБСЕ)⁴.

Загальна Декларація Прав Людини у статті 21 передбачає, що кожна людина має право брати участь в управлінні власною країною, безпосередньо або з допомогою посередництва вільно обраних представників, що кожна людина має право рівного доступу до державної служби у власній країні, що підставою влади уряду повинна бути воля народу і що ця воля повинна знаходити своє виявлення в періодичних та дійсних виборах, які повинні проводитися за умов загального та рівного виборчого права шляхом таємного голосування або ж з допомогою інших рівнозначних форм, які мають забезпечувати свободу голосування.

Надзвичайно важливе значення має роз'яснення, надане Комітетом ООН з прав Людини у „Загальному коментарі до статті 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права“, де зокрема констатується, що стаття 25 „Право брати участь у веденні державних справ, голосувати і бути обраним, та право бути допущеним до державної служби на умовах рівності“ фіксує фундаментальні права людини для демократичного уряду, що право кожного громадянина брати участь у веденні державних справ, голосувати та бути обраним є спорідненим, але не тотожним праву народів на самовизначення. Зафіксовано, що положення цієї статті націлені на захист прав індивідів брати участь у процесах, що у своїй сукупності іменуються державними справами. Також наголошується, що не повинно допускатися жодної різниці між громадянами у реалізації ними цих прав на основі їх раси, кольору шкіри, статі, мови, віросповідання, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, власності, походження чи іншого.

Серед міжнародних документів особливу роль щодо визначення демократичних стандартів проведення виборів має документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру, Конференції з Безпеки та Співробітництва у Європі,

⁴ Цей перелік ми наводимо на підставі матеріалів, розміщених на сайті – ЕРЗ Проект Агентства США з міжнародного розвитку : Вибори та політичні процеси в Україні.

Див.: www.vybory.com/ua/legis/6internat/Intern_std_elect.html

який був прийнятий 29 червня 1990 року. Він в тому числі зафіксував колективне зобов'язання європейських держав щодо гарантування принципу визначення влади уряду волею народу шляхом реалізації наступних положень: вільні вибори проводяться з розумною періодичністю, як це встановлено законом; всі мандати, принаймні в одній палаті національного законодавчого органу, повинні бути об'єктом вільного змагання кандидатів у ході всенародних виборів; дорослим громадянам гарантується загальне та рівне виборче право; повинно бути забезпечене проведення голосування таємно або із застосуванням рівноцінної процедури вільного голосування, а також чесний підрахунок голосів та повідомлення про нього, опублікування офіційних результатів; повинно враховуватися право громадян домагатися політичних або державних посад особисто або в ролі представників політичних партій чи організацій без дискримінації; повинно бути забезпечене право окремих осіб чи груп осіб створювати в умовах повної свободи свої політичні партії або інші політичні організації та надавати таким політичним партіям і організаціям необхідні юридичні гарантії, що дозволяють їм змагатися між собою на основі рівності перед законом та органами влади; має бути забезпечене проведення політичних кампаній в атмосфері свободи та чесності, що їх гарантує закон та державна політика і в якій жодні адміністративні дії, примус чи залякування не утримували би партії та кандидатів від вільного висловлення власних поглядів і оцінок, а також не заважали би виборцям ознайомлюватися з ними та обговорювати їх або голосувати вільно, без побоювань бути покараними; мають забезпечувати не встановлення будь-яких юридичних чи адміністративних бар'єрів для вільного доступу до засобів масової інформації на недискримінаційній основі для всіх політичних угруповань та окремих осіб, які бажають взяти участь у виборчому процесі; мають забезпечити право кандидатів, що отримали необхідну кількість голосів, яка визначена законом, належним чином обіймати посаду та мати змогу залишатися на ній до закінчення строку своїх повноважень або до їх припинення іншим чином, що регулюється законом у відповідності з демократичними парламентськими та конституційними процедурами.

Значення виборів ми можемо подати у двох площинах – суспільній та особистісній. Суспільне значення виборів полягає у тому, що вони:

- створюють парламент, обираючи наперед визначену кількість депутатів, які повинні здійснювати законодавчу владу протягом певного терміну;

- визначають рівень політичної підтримки виборцями діючих у країні політичних партій на момент виборів, тим самим формується і суспільно визнається співвідношення політичної вагомості та впливу основних акторів національного політичного процесу на період до наступних виборів;

- передбачають тих, хто сформує уряд, за умов існування двопартійної або двоблокової партійної системи, або опосередковано сприяють формуванню урядової коаліції; під їхнім впливом формується інтегрована або дезінтегрована опозиція у парламенті;

- роблять політичну систему країни легітимною в очах власних громадян та міжнародного співтовариства;

- визначають напрямок суспільного розвитку країни наперед визначений термін шляхом підтримки більшістю виборців конкретної програми або шляхом визначення політичних сил за умов коаліційної моделі уряду, які з допомогою системи узгоджень окреслять напрямок суспільного розвитку;

- дозволяють здійснювати вільну, за наперед визначеними правилами конкуренцію інтересів різних суспільних груп. Власне з допомогою виборів формується механізм артикуляції, узгодження відмінних суспільних інтересів, рангування їх. Внаслідок цього суспільство в стані досягати суспільного компромісу, що його підтримує більшість, щодо напрямку, змісту, форми суспільного розвитку та команди виконавців, яким доручається виконання даного суспільного завдання. Тим самим запускається механізм усунення насильства з політичного життя. Тобто вибори виступають одним із головних суспільних запобіжників виникнення конфліктів та їх попередження.

Ми також повинні розглядати вибори як загальнонаціональний спосіб прийняття рішень з актуальних суспільних проблем. Прикладом цього можуть слугувати парламентські вибори в Іспанії у березні 2004 року. Несподівана нібито перемога на них Соціалістичної партії в дійсності виявила, що одним із ключових питань, яке зумовило позицію виборців під час визначення, кому надати свою підтримку, виявилось питання виведення іспанського військового контингенту з Іраку. Тобто, фактично голосування

на виборах мало в собі імпліцитну складову – голосування щодо участі іспанських військових у миротворчій операції спільно із військовиками США в Іраку.

Вибори також є інструментом зміцнення довіри громадян як до інституту влади, так і до політичних партій, політичних лідерів та цілого ряду політичних інститутів, які виконують під час виборів суспільно важливі функції (наприклад – ЗМІ). Тому вони повинні би уникати зайвого популізму, брати на себе конкретні зобов'язання і дотримуватись їх вирішення у своїй діяльності.

Вибори сприяють зміцненню зв'язків та співпраці між різними групами населення країни, оскільки мають відбуватися у відповідності з наперед визначеними нормами, є механізмом висловлення поглядів та думок, очікувань та настроїв поряд із вже стійкими каналами суспільної думки – партіями та пресою. Особливо коли партії не повністю або некоректно відображають суспільні настрої, очікування, напруги тощо.

Особистісне значення виборів для громадян полягає у наступному:

- громадяни шляхом виборів отримують оптимальний механізм і засіб особистої участі у політичному житті власної країни. Насправді для багатьох вибори стають єдиною можливою формою їх активної участі у політичному процесі;

- сприяють виробленню у виборців відчуття, що кожен конкретний виборець причетний до прийняття рішень щодо того, хто буде представляти його у парламенті, хто формуватиме уряд на наступний термін.

Разом з тим, вибори внаслідок дії процедури представництва, коли громадяни передають своє суверенне право конкретній особі – президенту або депутату, а за умов мажоритарної виборчої системи – певній політичній силі – на чітко визначений термін реалізовувати це право, створюють цікаву ситуацію. Особливість її полягає в тому, що внаслідок виборів виборець, як громадянин країни, створює ще одного носія суверенних прав в особі вже представницького інституту. Але даний представницький суверен володіє цими делегованими правами протягом чітко визначеного терміну. Виборець тим часом „спокійно” може займатися своїми справами, залишаючи за собою свої суверенні права, але ніби вже у латентній формі.

Вибори як механізм формування влади певної людської спільноти відомі людству здавна. Значного розвитку вони досягнули у добу античної Греції, республіканського Риму, у період існування військових демократій на етапі раннього середньовіччя та міст-республік. Згідно з Р.Далем, інститут представництва отримав свій розвиток лише з часів середньовіччя як інститут монархічного та аристократичного правління.⁵ Як механізм формування державної влади, вони набувають свого розвитку лише з XVIII століття. Сьогодні вибори проводяться в абсолютній більшості існуючих у світі суверенних держав, проте форми, методи та політичні наслідки їх застосування суттєво відрізняються між собою.

Традиційно країни Західної Європи є "зразковими" у контексті дотримання стандартів демократичного суспільства. Значною мірою завдяки застосуванню їхнього досвіду були вироблені базові критерії оцінювання рівня демократичності виборів.

1. Виборчі права повинні належати всьому дорослому населенню – незалежно від етнічного походження, раси або релігійних переконань.

2. Голосування повинно бути вільним і таємним, без залякувань або наступних переслідувань.

3. Вибори повинні відбуватися регулярно у межах передбачених часових лімітів та відповідно до діючих конституційних норм.

4. Усі верстви суспільства без винятку повинні мати змогу вільно висувати своїх кандидатів і кандидатів від політичних партій, вільно проводити передвиборчу кампанію.

5. Передвиборчий період повинен бути досить довгим, щоб дати змогу усім партіям і кандидатам ознайомити громадськість із своїми програмами. Повинна бути гарантована рівність доступу та використання державних засобів масової інформації.

6. Голосування та підрахунок голосів повинна контролювати незалежна адміністрація на чолі з органом, який здатний вирішувати виборчі суперечки.

7. Усі партії та кандидати повинні мати доступ до отриманих результатів, очолювати владу повинна партія-переможець, або партії, які мають потрібну підтримку у парламенті.⁶

⁵ Даль Р. Демократия и ее критики, с. 45.

⁶ Political Systems of the World. / Ed by J. Denis Derbyshire & Ian Derbyshire. – N.Y., 1996. – p.81.

Процедури голосування. Проведення виборів у кожній країні регламентується конституцією та доволі часто спеціальним законодавством.⁷ Загальні конституційні вимоги щодо виборів:

- 1) кожен громадянин є виборцем;
- 2) одна людина – один голос;
- 3) кожен голос має однакову вартість.

Сьогодні в усіх країнах Західної Європи та Північної Америки право брати участь у виборах надається повнолітнім особам, тобто тим, хто досягнув 18 років і є громадянином власної країни.⁸ Як чинник, що регламентує наявність виборчих прав у багатьох європейських державах, розглядається постійне проживання або певний термін постійного проживання. Зокрема, стаття 54, пункт 1 Конституції Королівства Нідерландів констатує: "...обираються безпосередньо громадянами Нідерландів, які досягли 18 років, за винятком тих осіб, які не мають постійного місця проживання у Нідерландах"⁹.

Права голосу позбавляються лише конкретні категорії громадян. Переважно це стосується тих, хто: відбуває термін покарання у в'язниці та особи, які перебувають на лікуванні у психіатричних лікарнях. Стаття 53 Конституції Королівства Норвегії формулює обмеження щодо окремих категорій населення так: "Права голосу позбавлені такі особи : 1) засуджені за карні порушення відповідно до закону; 2) які перейшли на службу іноземної держави без згоди Уряду; 3) щодо яких була доведена купівля голосів, продаж власного голосу або голосування більше ніж на одній виборчій дільниці"¹⁰. Конституція Королівства Данії передбачає додатковий обмежувальний чинник, який є підставою

⁷ У Сполученому Королівстві, де немає писаної конституції, проведення виборів впорядковується "Актом про народне представництво", який був прийнятий у 1983 р. і належить до сукупності конституційних актів.

⁸ Виняток становлять вибори до Європейського парламенту. У виборах в межах певної національної держави можуть брати участь поряд із громадянами і не громадяни цієї держави за умови, якщо вони є громадянами однієї з країн Європейського Союзу і певний час (переважно визначається законодавством цієї національної держави) постійно проживають на території цієї держави.

⁹ Конституція Королівства Нідерландов // Конституції государств Европейского Союза, с. 485.

¹⁰ Konstytucja Królestwa Norwegii, s.36.

позбавлення громадянина виборчого права – отримання соціальної допомоги внаслідок бідності¹¹.

Виборче право не одразу набуло сучасного вигляду. Спочатку воно належало лише мужчинам, які досягли певного віку, мали відповідний до умов закону рівень освіти, були одруженими та мали достатню власність/річний дохід. У Сполученому Королівстві до 1830 р. виборче право мали тільки представники чоловічої статі і воно поширювалось лише на 4% дорослого населення. На початок ХХ ст. виборче право у більшості європейських країн було надано дорослим чоловікам. Загальне виборче право, у сучасному розумінні цього слова, тобто рівне право брати участь у виборах усім громадянам незалежно від статі, вперше було запроваджене у 1893 р. у Новій Зеландії. В Європі вперше жінки нарівні з чоловіками отримали право голосу у Фінляндії у 1906 році. Надання жінкам рівних з мужчинами виборчих прав впроваджувалось в Європі протягом ХХ століття. Остання країна, де було запроваджене рівне виборче право для жінок, – Ліхтенштейн (1984)¹²(детальніша інформація про отримання жінками виборчого права – табл. 43).

Виборці беруть участь у голосуванні на підставі загальних списків виборців. На відміну від США, де існує практика добровільної реєстрації виборцем себе як потенційного виборця, у країнах Західної Європи це робить державна бюрократія. Переважно реєстрація відбувається на підставі інформації місцевих відділень поліції про постійне або тимчасове проживання. Однак напередодні виборів може проводитись і спеціальна робота, спрямована на складання списків виборців. Згідно з "Актом про народне представництво", прийнятим у Сполученому Королівстві 1983 р., для реєстрації виборців у кожному виборчому окрузі створюється посада спеціального "повноваженого з реєстрації"¹³. Внаслідок цього виборчі списки в європейських країнах значно детальніші, ніж у США.

У державах Західної Європи існують такі різновиди загальних виборів: на національному рівні – президента (Австрія, Ірландія, Ісландія, Португалія, Фінляндія та Франція)

¹¹ Стаття 29 пункт 1 звучить так: "...Закон визначає, в яких випадках карні покарання та соціальна допомога для бідних можуть слугувати законною підставою для позбавлення виборчих прав" – Конституція Королівства Данії, с.306.

¹² Political Systems of the World.- N.Y., 1996, p.70.

¹³ Акт о народном представительстве 1983 г. // Конституции государств Европейского Союза, с.167.

та парламентів; у федеративних державах – відповідних органів регіональної та провінційної влади та на місцевому (базовому) рівні в усіх країнах. У європейських державах, що входять до складу Європейського Союзу, існують також вибори до Європейського Парламенту. Оскільки питання про вибори президента ми розглядаємо у відповідному розділі, то тепер увагу зосередимо на виборах до національних парламентів.

Проголошення (призначення) виборів. Конституція кожної країни чітко регламентує, хто має право проголошувати наступні вибори. Переважно це право належить уряду, який визначає конкретну дату проведення чергових (позачергових) виборів. У країнах, де главою держави є президент (монарх), він здебільшого лише контрасигнує це рішення. Це положення у статті 115 Конституції Іспанії сформульовано так: "Голова уряду після попереднього обговорення у Раді міністрів і під свою власну відповідальність може запропонувати розпуск Конгресу, Сенату або Генеральних Кортесів, який повинен бути проголошений декретом короля. У декреті про розпуск зазначається дата проведення виборів"¹⁴. Єдиним винятком є Франція, де Президент на підставі статті 12 Конституції Франції має право "...після консультацій з прем'єр-міністром та головами палат розпустити Національні збори" і відповідно оголосити нові парламентські вибори, навіть за умови спротиву уряду¹⁵. Винятки також становлять Норвегія та Швейцарія, де термін дії парламенту є чітко зафіксований – 4 роки, протягом яких парламент не може бути достроково розпущений.

Важлива роль у кожній виборчій системі відводиться типу виборчого бюлетеня, а також типу голосування. Розрізняють категоричний та ординарний бюлетені, відповідно – категоричне й ординарне¹⁶, або преференційне, голосування. Категоричне голосування передбачає, що виборець має право вибрати лише одного зі списку претендентів незалежно від того, що претендентом може бути окремий кандидат або політична партія/ виборчий блок партій. Сьогодні категоричний тип голосування існує в Данії, Іспанії, Нідерландах, Німеччині, Португалії, Сполученому Королівстві та Франції. Ординарне

¹⁴ Конституция Испании// Конституции государств Европейского Союза, с.395-396.

¹⁵ Конституция Французской Республики// Конституции государств Европейского Союза, с.668.

¹⁶ *Lijphart A. Democracies. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1984, p.156.*

голосування передбачає, що виборець має право у бюлетені для голосування зазначити свої преференції / переваги щодо зазначених кандидатів. Щодо цього типу у літературі досить часто використовують іншу назву – преференційне голосування.

У мажоритарних виборчих системах із одномандатними виборчими округами голосування переважно має персональний характер, тобто виборці орієнтуються на відомих кандидатів і їхні особистісні характеристики. У пропорційних виборчих системах партії, як визначальні суб'єкти виборчого процесу, головний наголос роблять на партійній приналежності своїх кандидатів. Дж.Сарторі вводить поняття "надійний" і "ненадійний" виборчий округ,¹⁷ маючи на увазі під "надійністю" прогнозоване отримання більшості в окрузі. Коли партія розраховує лише на відносну більшість, і то невелику, то округ треба вважати "ненадійним". Практика свідчить, що у "надійних" округах політичні партії головний наголос роблять на партійній приналежності, а у "ненадійних" – на особистісних властивостях партійних або навіть нейтральних кандидатів.

Типи виборчих систем. Під виборчою системою розуміють сукупність норм, що регламентують процес артикуляції виборчих переваг, які виявляються у кількості отриманих на виборах голосів і визначають механізми перетворення цих голосів у відповідну кількість депутатських мандатів. На сьогодні у державах Західної Європи існує широкий спектр виборчих систем, які зумовлюють відмінні наслідки для виборців політичних партій і блоків, а також і для цілої політичної системи певної країни. Існуючі виборчі системи умовно можна поділити на:

- мажоритарну;
- пропорційну;
- змішану .

Запропонований поділ активно використовують. Головна відмінність між підходами різних дослідників полягає у визнанні або запереченні змішаного типу виборчої системи як самостійної.¹⁸ Автори Блоквелівської енциклопедії вважають, що на підставі методу обчислення голосів треба розрізняти виборчу

¹⁷ Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів/ Пер. з 2-го англ.вид. – К., 2001, с.16-17.

¹⁸ Там же, с.3-5.

систему більшості, мажоритарну та пропорційну¹⁹. Оскільки типологія виборчих систем не є спеціальним предметом нашого розгляду, ми у своєму аналізі будемо дотримуватись зазначеного поділу на три групи.

Таблиця 1

Виборчі системи, які застосовуються під час виборів парламентів у державах Західної Європи

№ п/п	Країна	Тип виборчої системи	Кількість виборчих округів	Формула переведення отриманих голосів у мандати
1	2	3	4	5
1	Австрія	Пропорційна	9	Д'Хондта
2	Бельгія	Пропорційна	30	Д'Хондта
3	Греція	Пропорційна	56	Д'Хондта
4	Данія	Пропорційна	19	Модифікована Сен-Лаге
5	Ірландія	Пропорційна (єдиний перехідний голос)	42	Квота Друпа
6	Іспанія	Пропорційна	52	Д'Хондта
7	Італія	Пропорційна	27	Д'Хондта
8	Люксембург	Пропорційна (панашаж)	4	Квота Хагенбах-Бішофа
9	Мальта	Пропорційна (єдиний перехідний голос)	13	Квота Хагенбах-Бішофа
10	Нідерланди	Пропорційна	1	Д'Хондта
11	Німеччина	Змішана	299	Квота Хер-Німейра*

¹⁹ The Blackwell Encyclopaedia of Political Science. Editer by Vernon Bogdanor. Blackwell, 1991, с.194-195.

12	Норвегія	Пропорційна	19	Модифікована Сен-Лаге
1	2	3	4	5
13	Португалія	Пропорційна	20	Д'Хондта
14	Сполучене Королівство	Мажоритарна (відносної більшості)	659	
15	Фінляндія	Пропорційна	15	Д'Хондта
16	Франція	Мажоритарна у два тури	557	
17	Швейцарія	Пропорційна (панашаж)	26	Квота Хагенбах-Бішофа
18	Швеція	Пропорційна	28	Модифікована Сен-Лаге

**Застосовують лише щодо визначення половини депутатських мандатів, які обирають за партійними списками на пропорційній основі²⁰.*

Мажоритарна виборча система. Мажоритарна виборча система передбачає існування одномандатного виборчого округу, тобто від кожного округу обирають лише одного депутата. За цієї системи, як зазначає Дж.Сарторі, "переможець одержує все". Мажоритарна виборча система передбачає існування виборів в один або два тури. Мажоритарні вибори в один тур відрізняються між собою залежно від того, яку частку голосів треба одержати переможцеві – відносну чи абсолютну.

Система відносної більшості в одномандатних округах поширилась зі Сполученого Королівства. Країна поділяється на округи, кількість яких відповідає кількості депутатів нижньої палати парламенту. Для перемоги на виборах необхідно набрати лише відносну більшість щодо інших кандидатів, які беруть участь у виборах по цьому округу. Переважно на основі вивчення досвіду виборів у Сполученому Королівстві²¹

²⁰ Квоту Хер-Німейра (Hare-Niemeyer) обчислюють так: отримані партією голоси в окрузі множать на кількість мандатів, що обираються у цьому окрузі, а результат ділиться на кількість голосів, отриманих усіма політичними партіями у цьому окрузі.

²¹ Подібна система виборів в умовах двопартійної системи існує також у Австралії, Канаді, Новій Зеландії та США.

дослідники виділяють головні позитивні риси цього типу виборчої системи – сприяє формуванню стабільної двопартійної системи, за якої одна з партій здатна отримати абсолютну більшість у парламенті і сформувати однопартійний уряд. Таке положення у науковій літературі називається закон Дюверже²². Додатковою умовою реалізації цієї властивості зазначеної виборчої системи є наявність структурованої двопартійної системи²³. До переваг цієї системи належить також те, що депутат обирається у конкретному окрузі, добре знає проблеми округу, відповідно у парламенті він обстоюватиме не абстрактні, а конкретні інтереси виборців свого округу. Крім того, вибори в один тур суттєво здешевлюють виборчу процедуру з фінансового погляду, порівняно з виборами у два тури.

Водночас така система має і свої недоліки. По-перше, за цієї системи може бути обраним претендент, за якого проголосує менше половини виборців, проте більша частина виборців залишиться без власного представника. Річард Роуз наводить приклад з виборчої кампанії 1992 р. в окрузі Інвернесс, де у протиборстві з трьома партійними кандидатами перемогу отримав кандидат від Ліберально-демократичної партії з 26% голосів²⁴.

По-друге, за умов, коли виборці повинні обрати свого представника вже у першому турі, частина з них змушена голосувати не відповідно до своїх вподобань, а тактично, тобто за того кандидата, який має більше шансів пройти (щоб не згубити власний голос) і який уособлює найменше зло.

По-третє, оскільки проілюстрована нами ситуація на першому прикладі не є винятком у практичному політичному житті Сполученого Королівства, то це може призвести до суттєвої диспропорції між кількістю одержаних партіями голосів і відповідною кількістю місць у парламенті. Як видно з даних табл.2, найбільше страждає від такого типу виборчої системи партія Ліберальних демократів. За умови застосування на виборах у 2001 р. пропорційної виборчої системи ця партія

²² Дюверже М. Политические партии.- М., 2000, с.279.

²³ Див. детальніше про взаємозв'язок виборчої системи відносної більшості і двопартійної "структурованої" системи: Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів, с.36-38.

²⁴ Роуз Р. Политическая система Англии // Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня, с.354.

могла б отримати 120 депутатських мандатів, а вона отримала лише 52, тобто її втрати становлять більше 50%.

Таблиця 2

**Результати виборів до парламенту Сполученого
Королівства
у 1997 та 2001 рр.²⁵**

№ п/п	Назва партії	1997		2001			
		% отри- маних голосів	К-сть місць у пар- ла- менті	% отри- ма- них місць	% отри- маних голо- сів	Кіль- кість місць у пар- ла- менті	% отри- маних місць
1	Лейбористи	43,3	419	63,58	40,7	413	62,6
2	Консерва- тори	30,7	165	25,03	31,7	166	25,18
3	Ліберальні демократи	16,8	46	6,98	18,3	52	7,89
4	Готланд- ська Народна	2,0	6	0,9	1,8	5	0,7
5	Валійська Народна	0,5	4	0,6	0,8	4	0,6
6	Партії з Ольстерра	1,3	16	2,4	2,1	14	2,1
7	Шін Фейн	0,4	2	0,3	0,7	4	0,6
	Інші	0,6	2	0,3	0,1	1	0,1

По-четверте, досвід виборчих кампаній до парламенту Сполученого Королівства 1951 та 1974 рр. свідчить про можливість у межах цієї виборчої системи перемоги (отримання більшості у парламенті) політичної партії, яка набрала менше голосів від одного зі своїх конкурентів. Як видно з табл. 3, у 1951 р. більшість у парламенті отримала Консервативна партія, маючи меншу від Лейбористської партії кількість голосів.

²⁵ Обчислення автора на підставі даних сайту: www.electionworld.org та матеріалів, розміщених у: Electoral Studies. An International Journal. March.1999. Vol.18. № 1.- P.151.

Подібна ситуація повторилася у 1974 р., але навпаки – більшість у парламенті отримали лейбористи, маючи у межах країни меншу підтримку виборців, ніж консерватори.

Таблиця 3

Результати виборів до парламенту Сполученого Королівства у 1951 та 1974 рр.²⁶

Назва партії	% депутати	1951	1974
Консервативна	%	48,0	37,8
	депутати	321	297
Лейбористська	%	48,8	37,1
	депутати	295	301
Ліберальні демократи	%	2,5	19,3
	депутати	6	14
Шотландська національна партія	%	-	2,0
	депутати	-	7
Народна партія Уельсу	%	-	0,6
	депутати	-	2
Ольстерська юніоністська партія	%	-	0,8
	депутати	-	7
Демократична юніоністська партія	%	-	0,2
	депутати	-	1
Соціал-демократична та ліберальна партія	%	-	0,5
	депутати	-	1
Інші	%	-	1,6
	депутати	-	5
Разом		625	635

По-п'яте, досвід застосування виборчої системи відносної більшості у Сполученому Королівстві свідчить, що на загальнодержавному рівні останній раз правляча партія мала більше 50% голосів підтримки у 1935 р., усі наступні роки правлячі партії опиралися на підтримку менше ніж половини виборців (2001 рік – 40, 7%). Така підтримка досить стабільна в розвинених економічно та демократичних країнах. Однак її може виявитись замало у перехідних суспільствах, де володарююча еліта буде прагнути або буде змушена ситуацією проводити реформи, які можуть зумовити спротив частини

²⁶ Обчислення подано за даними сайту: www.parties-and-elections.de/unitedkingdom2.html

суспільства. Зокрема, Рейн Таагепера та Метью Соберг Шугарт трактують виборчу систему відносної більшості у Чилі під час виборів президента Сальвадоре Альєнде (1970), коли він переміг на президентських виборах, отримавши 36,3% голосів, як чинник дестабілізації політичної ситуації після виборів і підставу наступного військового перевороту: "Програма Альєнде передбачала проведення широких соціальних перетворень. Але він (С.Альєнде – А.Р.) користувався лише обмеженою підтримкою з боку суспільства, і за цих умов спроба радикальних змін завершилась сумно"²⁷.

Усвідомлення наявності недоліків у системі відносної більшості зумовлює не лише гостру критику цієї системи у самому Сполученому Королівстві, де головну роль у критиці існуючої системи відіграють менші політичні партії на чолі з Ліберально-демократичною партією, а й знайшло своє відображення у результатах роботи комісії Дженкінса. У 1998 р. у парламенті відбулась доповідь комісії щодо реформи виборчої системи. Комісія запропонувала змінити діючу систему і взяти за основу нової виборчої системи німецьку модель змішаної виборчої системи. Опосередкованим визнанням недоліків, існуючих у діючій системі відносної більшості, є запровадження змішаної виборчої системи під час виборів до парламентів Північної Ірландії, Шотландії та Асамблеї Уельсу.

Систему абсолютної більшості з альтернативним голосуванням в один тур на загальнодержавному рівні використовують лише під час виборів до нижньої палати парламенту Австралії та Ірландії на виборах президента. У цій системі використовується ординарний бюлетень. Виборець має право зазначити у бюлетені власні преференції щодо зазначених там кандидатів, тобто провести їх рангування, визначаючи кожному з кандидатів переваги у послідовності 1,2,3 і далі (виборець має право, але не зобов'язаний виставляти, окрім першої, й інші преференції). Для перемоги треба набрати абсолютну більшість голосів виборців. Якщо за результатами виборів жоден з кандидатів не набирає 50% і одного голосу в номінації перших переваг, то упроваджується спеціальна процедура обчислення голосів. Згідно з цією процедурою, кандидата, який набрав найменшу кількість перших переваг, викреслюють із складу претендентів на перемогу, а його голоси передають кандидатам, які мають

²⁷ Таагепера Р., Шугарт М.С. Описание избирательных систем // Современная сравнительная политология. Хрестоматия. – М., 1997, с.144.

вищий рівень голосів. При визначенні частки голосів, які передають, враховують наявність преференцій у кандидатів. Така процедура буде повторюватись, доки один з кандидатів не отримає абсолютної більшості.

Таблиця 4

Визначення переможця на федеральних виборах Австралії у 1996 р. по округу Namadgi²⁸

Кандидат (партія)	Зелені (Shane Rattenbury)		Партія праці (Anette Ellis)		Незалежний (Derek Rosboroug)		Ліберальна (Brandon Smyth)		Голоси разом		
	Обчислення голосів	голови	%	Голоси	%	Голоси	%	голоси	%	Використані голоси	Залишок голосів
I		4579	7,22	28583	45,06	1636	2,58	28638	45,14	63 436	-
II		716	44,78	399	24,95	Виключений		484	30,27	1 599	37
Разом		5295	8,35	28982	45,71			29122	45,93	63 399	37
III		Виключений		3560	70,27			1506	29,73	5 066	229
Разом				32542	51,51			30628	48,49	63 170	
				Обраний							

До недоліків цієї системи належить те, що результати голосування не завжди є передбачуваними, про що певною мірою свідчить наведений у табл. 4 приклад²⁹.

Мажоритарна система з двома турами голосувань передбачає, що переможця виборів по одномандатному округу можна визначити за результатами першого туру, якщо хтось з кандидатів набере більше 50% голосів. Оскільки такого результату важко досягнути у першому турі, то така виборча система передбачає проведення другого туру. До другого туру проходять здебільшого два кандидати, які набрали найбільшу кількість голосів у першому турі. Для перемоги у другому турі одному з кандидатів треба буде набрати лише відносну щодо

²⁸ Goduń T., Cygnarowski M., Dudek S., Iwaniszczuk P. Leksykon Systemów Politycznych. Wydanie II poszerzone.- W., 2003, s.10.

²⁹ Political Systems of the World / Ed by. J.Denis Derbyshire & Ian Derbyshire.- 1996, p.75.

результату свого конкурента більшість голосів. Сьогодні таку систему використовують переважно у багатьох європейських країнах під час президентських виборів (Австрія, Португалія, Фінляндія та Франція). Певну особливість щодо описаної мала мажоритарна система з двома турами голосувань у Франції у період з 1958 до 1985 рік. За цієї системи для перемоги у першому турі одному з кандидатів потрібно було набрати абсолютну більшість голосів, якщо жодному не вдавалося цього зробити, то до другого туру допускали всіх кандидатів, які набрали більше ніж 12,5% голосів. Для перемоги у другому турі треба було вже набрати відносну більшість голосів. На думку Дж.Сарторі, система з двома турами голосувань "...є по суті окремою системою. З одного боку, вона дозволяє виборцям голосувати двічі, з інтервалом в один-два тижні між першим і останнім турами, а це означає, що виборці можуть переорієнтувати свій вибір на основі результатів першого туру. Це є відмінною рисою даної системи і... дуже важливою характеристикою. З іншого боку, повторне голосування є дуже гнучкою системою, що вводить поправку як на мажоритарну, так і на пропорційну структуру"³⁰.

Тобто, головна особливість цієї системи полягає у можливості переголосування, внаслідок чого виборець у першому турі голосує відповідно до своїх вподобань, а не тактично, як за системи відносної більшості; у другому турі виборець так само має змогу вибрати, кому віддати власний голос. Згідно з Дж. Сарторі, позитивним ефектом такої системи є відсунення на маргінес антисистемних партій. Навіть тоді, коли у першому турі виборці голосують за кандидатів екстремістських партій, то у другому переважна більшість виборців віддає перевагу системним, поміркованим політичним партіям³¹. До позитивних характеристик системи повторного голосування автор відносить "партійну гнучкість", яка полягає у тому, що політичні партії змушені між собою домовлятися або перед першим туром, або напередодні другого для забезпечення кращого проходження власних кандидатів шляхом взаємних поступок. На думку М.Галлахера, М.Лейвера та П.Майера, французька система двох бюлетенів більше

³⁰ Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів, с.11.

³¹ Там же, с.64-65.

вигідна великим політичним партіям і ставить у невідгдане становище малі політичні партії.³²

Пропорційна виборча система. До кінця XIX ст. у країнах Європи переважала виборча система абсолютної більшості з дво-, а подекуди і тритуровим голосуванням. У 1885 р. у місті Антверпен відбулась конференція, на якій була представлена модель пропорційної виборчої системи. Першою її запровадила Бельгія у 1899 році. Успішний досвід її застосування дав поштовх іншим європейським країнам прийняти цю систему протягом першої половини XX століття.

Головна особливість пропорційної системи щодо системи більшості полягає у тому, що один депутатський мандат не може бути пропорційно поділений, тому передбачено багатомандатні округи³³. Між існуючими різновидами пропорційної системи можемо виділити багато відмінностей, але їх загалом можна звести до двох основних типів – *системи списків* (The Party List) та *системи єдиного перехідного голосу* (The Single Transferable Vote).

Система списків передбачає, що в межах кожного виборчого округу виборець голосує за партійний список. Список повинен вміщувати перелік кандидатів від партії. Максимальна кількість кандидатів від партії у списку може дорівнювати кількості депутатських місць, що виборюються у межах цього округу. Системи списків відрізняються між собою методами, які використовуються для перетворення/трансформації отриманих під час виборів голосів у депутатські мандати. Переважно використовують три основні методи для визначення кількості депутатських місць, отриманих партіями під час виборів: *метод найбільшого залишку, або квота Хера (Hare quota); найбільшої середньої величини при застосуванні методу д'Хондта (d'Hondt) та найбільшої середньої величини при використанні методу Сен-Лаге (Sainte-Lage)*³⁴.

³² Gallagher M., Laver M., Mair P. Representative Government in Western Europe. Graw-Hill. Inc.- N.Y., 1992, p.146.

³³ Багатомандатний округ розглядають як протилежність до одномандатного. Тому виборчі округи в Чилі, де від одного округу обирають лише двох депутатів, розглядають як багатомандатні.

³⁴ Див. докладніше про особливості системи трансформації отриманих голосів у депутатські мандати за умов пропорційної виборчої системи: Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Львів, 2004, с. 228- 231.

До позитивних характеристик пропорційної системи – системи списків належать:

- забезпечення справедливого представництва, коли частка голосів, отриманих партією під час виборів, максимально повно корелюється з часткою належних цій партії депутатських мандатів у парламенті;

- сприяє кращій інституалізації, артикуляції та представництву групових інтересів у суспільстві;

- Дж.Сарторі позитив цієї системи вбачає у наступному: "...коли наприкінці минулого (XIXст.- А.Р.) століття було прийнято пропорційне представництво, то воно стало найкориснішим і необхідним засобом для прогресивної інтеграції антисистемних, зовнішньо створених партій (головним чином соціалістичних і католицьких) у ліберал-демократичну структуру";³⁵

- на думку А.Лейпхарта, пропорційна система сприяє формуванню консенсусної демократії у суспільствах, де її застосовують;³⁶

- стимулює забезпечення значно кращого представництва жінок у національних парламентах порівняно з системою більшості та двотурового голосування (див. табл. 5);

- за такої системи стають непотрібними додаткові вибори, які треба проводити у рамках мажоритарної виборчої системи у разі вибування дійсного депутата. У таких випадках його місце займає наступний за списком кандидат, що здешевлює вибори.

До недоліків належать:

- пропорційна система сприяє збереженню багатопартійної системи у країні, де її застосовують. Таке твердження постійно повторюють дослідники. Поза ціннісними визначеннями, детермінованість пропорційною виборчою системою багатопартійності розглядається як закон М. Дюверже³⁷. Ціннісна характеристика такого твердження, на наш погляд, ґрунтується також на оцінці М.Дюверже, що двопартійна система найбільш оптимальна для країни та її виборців³⁸.

³⁵ Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів, с.58.

³⁶ Lijphart A. Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. – New Hawe: Yale Uuniversity Press, 1984, p.23-30.

³⁷ Дюверже М. Политические партии. – М., 2000, с.300.

³⁸ Там же, с.276-277.

Відповідно, чим більше існує політичних партій, тим менш оптимальною буде партійна система.

Багатопартійне представництво у парламенті детермінує переважне утворення коаліційних урядів, які вважаються потенційно більш нестабільними порівняно з однопартійними урядами більшості.

Таблиця 5

Представництво жінок серед депутатів парламентів³⁹

№ п/п	Країна	Рік отримання жінками виборчого права	Частка жінок-парламентарів
1	Австрія	1919	27,3
2	Бельгія	1948	14,3
3	Греція	1952	10,0
4	Данія	1915	27,8
5	Ірландія	1918	13,3
6	Іспанія	1977	25,0
7	Італія	1946	8,0
8	Нідерланди	1922	31,3
9	Німеччина	1919	42,9
10	Норвегія	1909	42,1
11	Португалія	1975	22,2
12	Сполучене Королівство	1918	23,8
13	Фінляндія	1906	38,9
14	Франція	1944	25,9
15	Швейцарія	1971	28,6
16	Швеція		50,0

Досить оригінальною є виборча система *панашаж* (panachage) – з французької “мішанина”, яку застосовують під час парламентських виборів у Люксембургу та Швейцарії. Виборці голосують за партійними списками, які охоплюють стільки кандидатів, скільки депутатських мандатів обирається в цьому окрузі. У Швейцарії свої списки кандидатів можуть пропонувати самі виборці тоді, коли це буде спільна пропозиція

³⁹ Обчислення автора на підставі даних: Political Data Yearbook 2003 // European Journal of Political Research. Vol.43. # 7-8, p.921. Відображає ситуацію на 2003 р.

15 виборців. Виборець може голосувати за список однієї з партій, яка бере участь у виборчих змаганнях, або використати список однієї з партій як "основу" і змінити частину з зазначених у цьому списку прізвищ на прізвища зі списків інших політичних партій, тобто голосувати одночасно за кандидатів від різних політичних партій. Крім списків політичних партій, які кандидують на виборах, виборці отримують "чисті листи", на яких вони (виборці – А.Р.) можуть сформувавши власний список кандидатів на підставі запропонованих політичними партіями списків. Виборці мають також право вписати певне прізвище два рази, викресливши інше. Преференції зараховуються кожною конкретною партією до власного доробку, одночасно оформляється остаточний варіант партійних списків, який допоможе у кінцевому результаті визначити конкретних переможців, що отримують депутатські мандати. Кількість одержаних партіями мандатів обчислюють за квотою Хагенбах-Бішофа (Hagenbach-Bischoff'a), яка визначається за формулою $V / S + 1$, де V – це кількість дійсних голосів виборців, які проголосували у цьому окрузі; S – кількість мандатів, що обираються у цьому окрузі, та найбільшого середнього. Щодо цієї системи Рейн Таагепера та Метью С.Шугарт висловлюють одне застереження: "...положення, за якого частина членів партійної фракції у парламенті фактично потрапляє туди за рахунок підтримки прихильників інших партій, є досить сумнівним з погляду ідеї представництва (особливо за наявності суттєвих внутрішньопартійних розбіжностей, які досить часто супроводжують преференційні системи голосувань)"⁴⁰.

Система єдиного перехідного голосу (the Single Transferable Vote STV) називається також квотно-преференційною системою, або системою Хер-Кларка. Її розробили у Великобританії у середині XIX ст., використовували переважно в англomовних країнах. Зараз вона діє під час виборів до парламентів Ірландії та Мальти, а також на виборах до провінційних зборів у Північній Ірландії. За цієї системи використовують ординарний бюлетень. Виборці віддають свої голоси лише одному з кандидатів, незалежно від кількості мандатів, які вибирають у цьому виборчому окрузі. Одночасно виборці зазначають порядок, згідно з яким вони б голосували за інших кандидатів. Підрахунок голосів відбувається за допомогою "виборчого

⁴⁰ Таагепера Р., Шугарт М.С. Описание избирательных систем // Современная сравнительная политология. Хрестоматія. – М., 1997, с.170.

порогу”, який в Ірландії обчислюється за квотою Друпа (Droop), що визначається за формулою $(V / S + 1) + 1$, де V – це кількість дійсних голосів виборців, які проголосували у цьому окрузі; S – кількість мандатів, які обираються у цьому окрузі. На Мальті “виборчий поріг” обчислюють за квотою Хагенбаха-Бішофа.

Розглянемо дію такої системи на прикладі, наведеному А.Лейпхартом⁴¹: тримандатний округ, сім кандидатів, у голосуванні взяли участь 100 виборців. Квота Друпа буде становити $(100/3+1) + 1 = 26$.

Таблиця 6

Результати виборів у багатомандатному окрузі при застосуванні системи єдиного перехідного голосу

I перевага	II перевага	III перевага	Голоси
P*	Q	R	15
P	R	Q	15
Q	R	P	8
R	P	Q	3
S	T	-	20
T	S	-	9
U	-	-	17
V	-	-	13

* P – позначення кандидатів А.Лейпхартом.

Оскільки у цій системі голоси надають лише кандидатам з першою перевагою, то для подальшого обчислення ми враховуватимемо голоси першої переваги та порядок переваг.

Таблиця 7

Обчислення голосів та визначення переможця за системи єдиного перехідного голосу

Кандидати	I обчислення	II обчислення	III обчислення	IV обчислення	V обчислення	VI обчислення
1	2	3	4	5	6	7
P	30	-4=26	26	26	26	26
Q	8	+2=10	+5=15	15	15	15
R	3	+2=5	-5=0	0	0	0
S	20	20	20	+9=29	-3=26	26

⁴¹ Lijphart A. Electoral systems and party systems. – Oxford, 1994, p.158.

T	9	9	9	-9=0	0	0
U	17	17	17	17	17	17
V	13	13	13	13	13	-13=0
1	2	3	4	5	6	7
Не перенес ені голоси	-	-	-	-	+3=3	+13=16

Під час першого обчислення зафіксували/врахували перші преференції кандидатів. Оскільки голоси кандидата Р набрали квоту Друпа, то він визнається обраним. Його чотири перевищуючі голоси відповідно до того, що кандидатів Q і R порівну зазначали на другій преференції, треба поділити однаково (+2) між кандидатами Q і R під час другого обчислення. Третє обчислення передбачає зняття зі складу претендентів кандидата R, тому що він має найменшу кількість голосів, і передати його голоси не кандидату Р, який займає другу преференцію, але вже є обраним, а кандидатові Q, який займає третю преференцію. Під час четвертого обчислення знімається зі списку претендентів кандидат Т, його голоси передають кандидатові S, який у його списках займав другу преференцію. Це дає змогу кандидату S отримати мандат, оскільки немає кандидата з другими преференціями, що були зазначені при кандидаті S, то залишкові три голоси більше вже не переносяться і залишаються у нерозподіленому залишку. Під час шостого обчислення черговим кандидатом, чиї голоси повинні бути зняті, є кандидат V. Оскільки виборці, які проголосували за нього, не зазначили більше преферентів, то процедура обчислення на цьому завершується і третім переможцем визначають кандидата U, який мав найбільший показник серед тих, хто залишився.

На Мальті у 1987 р. запровадили конституційну норму, згідно з якою партія, що на виборах набирає 50% голосів, отримує додаткових чотири депутатські мандати для забезпечення більшості у парламенті.

У такій системі, на відміну від інших варіантів пропорційних систем, виборець має право визначати преферентів зі списків різних політичних партій. Досвід застосування цієї системи на

Мальті свідчить, що виборці переважно визначають преференції у межах списку однієї партії⁴².

На відміну від категоричного голосування за партійні списки, складені у центрі, які переважно охоплюють лише загальнонаціональних партійних лідерів, голосування у системі єдиного перехідного голосу за конкретного партійного кандидата стимулює партійне керівництво широко залучати відомих у регіонах людей до власних партійних списків. Це дає змогу ефективно обмежити вплив партійних босів на формування списків кандидатів на парламентських виборах і посилити роль регіональних партійних організацій, стимулюючи партійних активістів не лише до роботи в партії, але також до роботи з громадськістю.

По-друге, система дає змогу кожному виборцю краще дізнатися про кандидатів, тому що у виборчих округах за такою системою обирають від трьох до п'яти депутатів. Вона також вимагає від виборців орієнтуватися у партійних програмах і партійній діяльності постійно.

По-третє, виборці фактично мають змогу контролювати процес використання поданих ними голосів. Кандидату не допоможе жоден голос, якщо він не є преференційним і не відданим власне за нього. Цим така система суттєво відрізняється від інших пропорційних систем, за яких перевага, надана одному партійному кандидату, може у кінцевому результаті допомогти іншому кандидату від цієї ж партії, незалежно від того, що він може і не подобатись виборцю, який віддав свій голос за партійного кандидата. У цьому полягає також ключова відмінність системи "панашаж", за якої виборець не знає, якому з кандидатів від партії його преференції допоможуть, тому що преференції додають до загального партійного рахунку.

По-четверте, якщо політична партія має внутрішні фракції, або групи, то виборці, надаючи преференції, можуть вплинути на внутрішню партійну дискусію та визначення партійного курсу.

По-п'яте, власне система єдиного перехідного голосу допомагає отримати найвищий рівень пропорційності, тобто відповідність частки одержаних на виборах голосів частці депутатських мандатів, які отримує політична партія вже у парламенті. Рівень пропорційності, який ми розглядатимемо

⁴² *Goduń T., Cygnarowski M., Dudek S., Iwaniszczyk P. Leksykon Systemów Politycznych. Wydanie II poszerzone. – W., 2003, s.17.*

дещо пізніше, становить у цілому для країн, які застосовують таку систему, від 95 до 100%%.

До недоліків цієї системи належить потенційна можливість негативно впливати на результати голосування, внутрішньопартійну єдність, ослаблення ролі та значення центральних партійних органів на користь регіональних партійних структур. Як бачимо, таке положення має позитивний і негативний контекст. До інших застережень належить складність системи для виборців, внаслідок чого вони можуть не завжди коректно сприймати правила її застосування.

Змішана виборча система. Під змішаною системою Дж.Сарторі розуміє таку виборчу систему, за допомогою якої "...у ту саму палату обирають шляхом поєднання пропорційного критерію і критерію відносної більшості"⁴³. Луїс Массікотт та Андре Блайз вирішальною рисою такої системи вважають те, що її механізми охоплюють одночасно "...комбінацію різних виборчих формул (більшості чи пропорційного представництва; плюралітету чи пропорційного представництва) для вибору єдиної більшості (виділено авторами – А.Р.)"⁴⁴. А.Блайс зазначає дві засади, які використовують при визначенні змішаних систем: "...механіка системи – тоді змішаними є такі системи, які поєднують у собі дві формули – пропорційність та плюралітет, або більшість. Або ж критерієм можуть бути отримані результати: змішаною є така система, в якій виборчі результати лежать десь поміж тими, що звичайно отримуються від плюралітету чи більшості і пропорційного представлення"⁴⁵. Карен Кокс та Леонард Шоппа наголошують, що змішана система не може трактуватися як механічне об'єднання двох систем до купи, вона мусить розглядатися як окреме самостійне ціле⁴⁶. Відповідно до цих авторів, Німеччина перша серед європейських країн 42 роки тому адаптувала у себе змішану виборчу систему і на 2002 рік той чи інший її варіант

⁴³ Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів, с.5.

⁴⁴ Massicotte L., Blais A. Mixed Electoral Systems: a Conceptual and Empirical Survey // Electoral Studies, 1999, № 3 (8), p.345.

⁴⁵ Blais. A. The classification of electoral systems // European Journal of Political Research. 1988, №16, p.100.

⁴⁶ Cox K.E., Schoppa L.J. Interaction Effects in Mixed-Member Electoral Systems. Theory and Evidence From Germany, Japan, and Italy // Comparative Political Studies, Vol.35, № 9. November 2002, p. 1027-1053,1048.

використовувався вже 29 країнами⁴⁷. У країнах Західної Європи таку систему використовують під час виборів до Бундестагу Німеччини та більшої частини представницьких органів федеральних земель, Сенату у Франції та на муніципальних виборах у цій країні. У літературі трактування виборчої системи до Бундестагу як змішаної не однозначне. Дж.Сарторі розглядає діючу у Німеччині виборчу систему як різновид пропорційної, характеризуючи її як систему "і нашим, і вашим"⁴⁸. Подібного погляду дотримується тріумвірат авторів М.Галлахер, М.Лейвер та П.Майр⁴⁹. Натомість Луїс Массікотт та Андре Блайз розглядають її як один із варіантів змішаної виборчої системи⁵⁰. З ними солідаризуються автори праці "Політичні системи світу"⁵¹ та Л.В. Сморгунов⁵².

Розглянемо особливості виборчої системи до Бундестагу у Німеччині. Бундестаг, на час парламентських виборів 2002 р., налічував 603 депутати. З них 299 депутатів обирали у межах одномандатних округів, використовуючи засади відносної більшості при визначенні переможця, та 299 мандатів, які обиралися на рівні федеральних земель за пропорційною системою з застосуванням при обчисленні переможців квоти Хер-Німейра та 5 так званих перевищуючих мандатів. Кожен виборець має два голоси: "перший" використовують під час голосування в одномандатному окрузі, "другий" – за партійний список у межах багатомандатного округу на території федеральної землі. При поділі мандатів до уваги беруть політичні партії, які отримали більше 5% "других" голосів, або три мандати в одномандатних округах. Партії, які проводять до Бундестагу більше депутатів за одномандатними округами, ніж за партійними списками, можуть претендувати на отримання "перевищуючих" мандатів.

⁴⁷ Cox K.E., Schoppa L.J. Interaction Effects in Mixed-Member Electoral Systems. Theory and Evidence From Germany, Japan, and Italy, p.1028.

⁴⁸ Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів, с. 18-20.

⁴⁹ Gallagher M., Laver M., Mair P. Representative Government in Western Europe.- N.Y., 1992, p.152.

⁵⁰ Massicotte L, Blais A. Mixed Electoral Systems: a Conceptual and Empirical Survey, p.352-353.

⁵¹ Political Systems of the World.- N.Y., 1996, p.79.

⁵² Сморгунов Л.В. Современная сравнительная политология. – М., 2002, с.349.

Оцінювання виборчих систем. Як бачимо, результати виборів залежать не лише від волевиявлення громадян під час виборів і від норм права, за якими організується виборчий процес. У країнах Західної Європи здебільшого використовують один із різновидів пропорційної системи, виняток становлять лише Сполучене Королівство та Франція, які застосовують один із варіантів мажоритарної виборчої системи. Загалом, зіставляючи переваги та недоліки обох систем, у спеціальній науковій літературі зазначається, що різновиди мажоритарної системи дають більш диспропорційні результати, ніж пропорційні виборчі системи, проте вони сприяють тому, що дві найбільші політичні партії отримують переважну кількість місць у парламенті, а також забезпечують функціонування стабільних урядів на основі парламентської більшості. Вважається, що пропорційні системи забезпечують вищий рівень відповідності частки отриманих партією голосів частці одержаних партією депутатських мандатів. Ефектом застосування пропорційної виборчої системи є стабілізація мультипартійної системи на рівні національної держави, за якої депутатські місця у парламенті розпорошуються між великою кількістю партій, що ускладнює процес формування коаліційних урядів, а самі уряди робить нестабільними. У зазначеному генеральному зіставленні двох типів систем їх оцінка може бути зведена до дихотомії у оцінці: максимально пропорційне представництво партій у парламенті, або сильний, стабільний, а відповідно і ефективний уряд. Розглянемо перше співвідношення детальніше.

Ключовим питанням є оцінка пропорційності результатів виборів, під якою ми розуміємо *ступінь співвідношення частки/відсотка голосів, отриманих партією на виборах, частці/відсотку депутатських місць у парламенті*. Найвищий рівень пропорційності теоретично має дорівнювати 100%. Відповідно, чим менше співвідношення частки голосів і частки мандатів, тим нижчим буде рівень пропорційності. Більшість дослідників виборчих систем погоджуються, що усі без винятку різновиди пропорційної виборчої системи призводять до деформації результатів виборів. Деформація виявлятиметься у тому, що окремі політичні партії матимуть краще представництво, тобто будуть мати більшу частку мандатів, ніж належна їм частка голосів, а інші, навпаки, будуть мати гірше представництво.

Існує декілька методик обчислення пропорційності результатів виборів. Серед них найпоширенішим став індекс

пропорційності, який запропонував Гюнтер (R.Gunter). Його обчислюємо за такою формулою:

$$I_p = 100 - (V_1 - S_1) + (V_2 - S_2) + \dots + (V_n - S_n) / 2,$$

де I_p – позначення індексу пропорційності; V – відсоток отриманих партією на виборах голосів; S – відсоток одержаних партією мандатів у парламенті; n – кількість партій, які провели своїх депутатів до парламенту.

Таблиця 8

Оцінка пропорційності виборчих систем⁵³

Виборча система	Країна	Розмір округу, к-сть мандатів	Індекс пропорційності	Партійна система	Ефективна к-сть політичних партій
	Австрія	20,3*	98,0	Дво і півпартійна	2,7
	Бельгія	7,1	93,0	Багатопартійна	8,2
	Греція	5,4	92,0	Багатопартійна	2,6
	Данія	9,7	98,0	Багатопартійна	5,4
	Ірландія	4,0	96,0	Багатопартійна	3,2
	Іспанія	6,7	86,0	Багатопартійна	3,8
	Італія	20,3	95,0	Багатопартійна	5,2
	Нідерланди	150,0	97,0	Багатопартійна	4,2
	Німеччина		98,0	Дво і півпартійна	2,8
	Норвегія	8,2	93,0	Багатопартійна	4,4
	Португалія	12,5	93,0	Багатопартійна	3,7
	Фінляндія	13,3	93,0	Багатопартійна	5,8
	Швейцарія	7,7	93,0	Багатопартійна	7,3
	Швеція	12,1	96,0	Багатопартійна	3,7
	Середній	Показник	95,0		
	Франція	1,0	79,0	Багатопартійна	3,1
	Сполучене Королівство	1,0	81,0	Двопартійна	3,1
	Середній	Показник	80,0		

⁵³ Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównacza / Pod red. A.Antoszewskiego, R.Herbuta. – Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997, s.242.

	У цілому по Західній Європі	92,6		
--	--	-------------	--	--

**Не ціле значення числа, що означає кількість мандатів, які обирають в одному окрузі, на наш погляд, пояснюється тим, що виборчі округи в межах однієї країни можуть відрізнятися між собою за кількістю депутатських мандатів. Наприклад, у Фінляндії від округу Аландські острови обирається лише один депутат, а від округу Хельсінкі – 20 депутатів.*

Як видно з табл. 8, рівень пропорційності значно вищий у країнах, де застосовують пропорційну виборчу систему, порівняно з країнами, які використовують мажоритарну систему.

Рівень пропорційності залежить також від розміру виборчого округу. Переважно кордони округів визначають на основі діючих адміністративних підрозділів/одиниць, враховуючи кількість виборців, щоб кожен округ мав приблизно однакову кількість виборців. Максимальний розмір багатомандатного виборчого округу становить територія цілої держави. Такий єдиний багатомандатний округ у межах кордонів країни існує у Голландії, від нього обирають 150 депутатів парламенту. Якщо розмір округу буде невеликим, тобто від округу обиратимуть небагато депутатів, то цілком ймовірно, що результати виборів будуть недостатньо пропорційними. Досвід виборів у країнах Західної Європи допоміг сформулювати висновок, що *рівень пропорційності представництва зростає відповідно до збільшення розмірів виборчого округу*. У країнах, де використовуються великі виборчі округи – Австрія, Голландія, Німеччина та Швеція, – показник пропорційності вищий, ніж у Іспанії, де використовують малі виборчі округи. Цей висновок як закономірність обґрунтовують Рейн Таагепера та Метью С.Шугарт: "... зі збільшенням розмірів округу визначають точніше співвідношення між частками голосів, які одержали партії на виборах, та часткою отриманих ними місць"⁵⁴.

Рівень пропорційності має також зв'язок із застосуванням другого рівня розподілу депутатських мандатів, оскільки цей механізм сприяє зняттю найгостріших форм диспропорційності. Внаслідок того, що кількість одержаних голосів не може бути з 100%-ю відповідністю трансформована у депутатські мандати, на рівні держави може виникати певна диспропорція щодо залишків голосів після надання партіям депутатських місць на

⁵⁴ Таагепера Р., Шугарт М.С. Описание избирательных систем // Современная сравнительная политология. Хрестоматия. – М., 1997, с.162.

підставі означених квот. У країнах Європи запроваджено так званий другий рівень розподілу депутатських мандатів – врівноважуючих мандатів, який повинен запобігти виникненню такої диспропорції. Щодо зазначеного механізму існує два основні підходи: перший передбачає, що наперед визначається кількість місць, які передбачені до додаткового/другого розподілу: у Данії – до 20% від загальної кількості депутатських місць; Ісландія – до 20%; Німеччина – до 11%; Норвегія – до 5%. Другий підхід не передбачає наперед зазначати фіксовану кількість депутатських мандатів, що властиво для Австрії, Бельгії, Греції та Італії. Резервні місця визначають після загального розподілу депутатських мандатів, що відбувається внаслідок загальнонаціональних виборів, і лише після того, як визначено наявний залишок депутатських місць, тоді вони перерозподіляються між політичними партіями-суб'єктами виборчого процесу пропорційно до не використаних партією голосів, що має своїм відповідником недоотримання частки депутатських місць. Це допомагає партіям суттєво зменшити втрату голосів виборців. Конституція Швеції так регламентує застосування "врівноважуючих мандатів": "...мандати, закріплені за виборчими округами, розподіляють між партіями у кожному виборчому окрузі пропорційно до результатів виборів у цьому окрузі. Врівноважуючі мандати розподіляють між партіями так, щоб розподіл усіх мандатів до Риксдагу, за винятком мандатів, закріплених за виборчими округами, отриманих партією, яка збрала менше чотирьох відсотків голосів, були пропорційні до кількості голосів, одержаних у межах держави партіями, які брали участь у розподілі. Якщо при розподілі мандатів, закріплених за виборчими округами, партія отримає більше мандатів, ніж це відповідає її пропорційному представництву у Риксдазі, то її не враховують при розподілі врівноважуючих мандатів і вона отримує лише мандати, закріплені за виборчими округами. Після розподілу між партіями врівноважуючі мандати передають виборчим округам"⁵⁵. Подібна методика застосування вирівнюючих мандатів передбачена у статті 59 Конституції Королівства Норвегії⁵⁶.

У багатьох країнах пропорційні виборчі системи передбачають застосування прохідного бар'єра (threshold), який

⁵⁵ Конституція Швеції // Конституции государств Европейского Союза.- М., 1997, с.708.

⁵⁶ Konstytucja Królestwa Norwegii, s. 38.

партія повинна подолати, щоб бути правочинною взяти участь у розподілі депутатських місць. Вперше таку систему запровадили у Німеччині 1963 р. Тоді бар'єр становив 5%, або три депутатські місця в одному окрузі. Сьогодні існують такі різновиди: Австрія – 4% на загальнонаціональному рівні, або один депутатський мандат у будь-якому виборчому окрузі; Данія – 2%, або один мандат в окрузі; Нідерланди – 0,67%; Греція – 3% для однієї партії як суб'єкта виборчого процесу, 5% - для коаліції з двох політичних партій і 6% - для коаліції з трьох і більше політичних партій; Іспанія – 3%; Ліхтенштейн – 8%; Норвегія – 4%, або один мандат в окрузі; Швеція – 4%, або 12% у межах одного виборчого округу. Такі бар'єри визначають для забезпечення кращої консолідації парламенту, щоб обмежити присутність у парламенті значної кількості дрібних політичних партій, які б були представлені одним або декількома депутатами. За таких умов, як свідчить досвід, особливо 50-х років ХХ ст., структуризація парламенту та його продуктивна робота стають сумнівними, також помітна нестабільність урядів⁵⁷. Застосування високого рівня порога може суттєво викривити результати виборів. Прикладом цього може бути досвід Греції. У цій країні в період з 1971 до 1985 рр. виборчий поріг становив 17%. Зокрема, на виборах 1985 р. найбільша партія Греції – ПАСОК – отримала 50,7% місць у парламенті, маючи за результатами виборів 45,8% голосів; відповідно менші за розміром політичні партії, які одержали 13,4% голосів, трансформували їх лише у 4,3% депутатських мандатів. Греція декілька разів приймала закони/поправки, спрямовані на зниження виборчого порога, з 1990 р. його визначили на рівні лише 1%, однак критика досвіду застосування низького виборчого порога стимулювала підвищення його рівня, про сучасний стан ми згадували.

Виборчий поріг не застосовують країни, які використовують систему єдиного перехідного голосу, – Ірландія та Мальта, панащаж – Люксембург і Швейцарія. Лише одна країна, де

⁵⁷ Показовим у цьому випадку вважається приклад з новітньої історії Польщі. На загальнонаціональних виборах у 1991 р. було прийнято рішення не визначати виборчого порога. Внаслідок цього до парламенту пройшли представники 29 політичних партій. Кожна з них набрала не більше 12% голосів. Подібний склад парламенту суттєво вплинув на нестабільність коаліційного уряду. Новий виборчий закон 1993 р. запровадив 5% бар'єр для партій і 8% - для партійних блоків. Наслідком цього стало проходження до парламенту депутатів лише 6 політичних партій і блоків.

використовується система списків у межах пропорційної виборчої системи – це Республіка Португалія.

Аренд Лейпхарт зазначає, що зростання індексу пропорційності залежить також від стабілізації партійної системи та від скорочення ефективної кількості політичних партій⁵⁸ (сутність і значення цього індексу розглядатимемо у главі, присвяченій політичним партіям). Підсумовуючи аналіз залежностей, Р.Хербут і А.Антошевський зазначають, що пропорційність результатів виборів є найбільшою у випадку комбінації чотирьох факторів: пропорційних виборів; великого виборчого округу, коли розмір визначається кількістю депутатів, які обирають від нього; стабілізації багатопартійної системи та використання другого рівня розподілу мандатів⁵⁹.

На сьогодні для більшості громадян європейських країн голосування є головною формою їх участі у політичному житті власної країни⁶⁰. Як зазначають Е.Губер, Д.Рушемеєр та Дж.Д.Стівенс: "Надання великій групі людей справжнього голосу у формальному колективному вирішенні долі країни є найбільш обіцяючою основою для подальшого прогресу в поширенні влади та інших форм справжньої рівноправності"⁶¹. У літературі існує погляд, що показник кількості людей, які взяли участь у виборах, може вважатися індикатором участі громадян цієї країни у політичному процесі⁶². У більшості європейських країн голосування є обов'язковим для громадян. У Конституції Греції стаття 51, пункт 5 передбачає: "Здійснення виборчих прав є обов'язковою справою. Виключення та карні санкції у кожному випадку визначаються законом"⁶³. Обов'язковий характер голосування передбачається у конституціях Бельгії⁶⁴,

⁵⁸ *Lijphart A. Democracies.* – New Haven, Conn.: Yale University Press, 1984, p.165-166.

⁵⁹ *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównacza / Pod red. A.Antoszewskiego, R.Herbuta.* – Wrocław, 1997, s.241.

⁶⁰ Стосовно абсентизму як свідомої відмови виборця від участі у голосуванні під час виборів, то ми вважаємо, що це поняття характеризує політичну позицію громадянина, але його не можна розглядати як форму політичної участі.

⁶¹ *Huber E, Rueschemeyer D., Stephens J. The Paradoxes of Contemporary Democracy: Formal, Participatory and Social Democracy // Comparative Politics. Volume 29, № 3. April 1997, p. 323.*

⁶² *Political Systems of the World.* – N.Y., 1966 p. 80.

⁶³ Конституція Греції // Конституції государств Европейского Союза, с.265.

⁶⁴ Див.: стаття 62 Конституція Бельгії // Конституції государств Европейского Союза, с.116.

Італії⁶⁵ та Люксембургу. В Австрії та Нідерландах до 1970 р. громадяни, які ігнорували вибори, мали платити штраф⁶⁶. Наслідком цього відвідування/участь у виборах в європейських країнах в середньому становить 74%, що значно вище, ніж у США (див. табл. 50). Виняток становить лише Швейцарія, де постійно фіксується найнижчий серед держав Західної Європи показник відвідування виборчих дільниць – 43,3% (1999 р.), але це пояснюється поширенням практики проведення референдумів як на загальнонаціональному, так і контональному і місцевому рівнях, що зумовлює, на думку багатьох дослідників, втому виборців від процедури голосувань.

Таблиця 9

Участь громадян країн Західної Європи у парламентських виборах⁶⁷

№ п/п	Країна	Роки виборів	Роки виборів	Роки виборів	Роки виборів
1	2	3	4	4	5
1	Австрія	81,9 (1994)	82,7 (1995)	80,4 (1999)	84,3 (2002)
2	Бельгія	93,4 (1987)	92,7 (1991)	88,7 (1995)	90,7 (1999)
3	Греція	76,0 (1990)	78,2 (1993)	76,3 (1996)	75,0 (2000)
4	Данія	83,0 (1990)	84,0 (1994)	86,0 (1998)	87,2 (2001)
5	Ірландія	68,5 (1989)	68,5 (1992)	65,9 (1997)	63,0 (2002)
6	Іспанія	70,0 (1989)	77,3 (1993)	78,1 (1996)	70,0 (2000)
7	Італія	87,2 (1992)	86,1 (1994)	82,7 (1996)	81,3 (2001)
8	Нідерланди	78,3 (1994)	73,0 (1998)	78,8 (2002)	79,9 (2003)
9	Німеччина	77,8 (1990)	79,1 (1994)	82,2 (1998)	79,1 (2002)
10	Норвегія	84,7	75,1	74,0	74,5

⁶⁵ Див.: стаття 48 Конституція Італійської Республіки// Конституції держав Європейського Союзу, с.431.

⁶⁶ Сьогодні у європейських країнах штраф за неучасть виборця у голосуванні на парламентських виборах у розмірі 20 швейцарських франків існує лише у герцогстві Ліхтенштейн.

⁶⁷ Обчислення автора на підставі даних сайту : www.electionworld.org

		(1989)	(1993)	(1997)	(2001)
11	Португалія	70,0 (1991)	67,1 (1995)	61,9 (1999)	62,3 (2002)
12	Сполучене Королівство	75,3 (1987)	77,3 (1992)	71,6 (1997)	59,4 (2001)
13	Фінляндія	72,1 (1991)	68,5 (1995)	65,2 (1999)	66,7 (2003)
1	2	3	4	4	5
14	Франція*	65,7/69,9 (1988)	69,3/67,6 (1993)	67,5/71,4 (1997)	64,4/60,3 (2002)
15	Швейцарія	46,5 (1987)	45,3 (1991)	42,3 (1995)	43,3 (1999)
16	Швеція	86,7 (1991)	86,8 (1994)	81,4 (1998)	80,1 (2002)
	Разом	76,0	75,7	73,9	72,6
	США	48,8 (1996)	38,0 (1998)	51,0 (2000)	39,0 (2002)

*Оскільки у Франції вибори до парламенту відбуваються у два тури, то ми подаємо окремо участь виборців у першому і другому турах.

Позиція громадян, які беруть участь у виборах, визначається їх особистісними вподобаннями, преференціями, а також політичною приналежністю/ідентифікацією. У першому випадку значення індивідуального чинника стимулюється постійним зростанням рівня освіти, можливостями доступу до різноманітних джерел інформації, посиленням значення індивідуального, творчого підходу у професійній діяльності. Політична приналежність, на думку Анджея Антошевського та Рішарда Хербута, зумовлює існування двох типів електорату: структурованого та неструктурованого. Структурований електорат характеризується тим, що його виборча позиція є результатом тривалої ідентифікації з конкретною партією або виборчим блоком. Така позиція виборців значною мірою пов'язана з існуючими соціально політичними поділами⁶⁸. Неструктурований електорат голосує залежно від конкретної політичної ситуації, його зв'язок з певним політичним напрямом має тимчасовий характер⁶⁹. Поведінка виборців може характеризуватися стабільністю, коли виборці, які належать до

⁶⁸ Див. Докладніше про сутність поняття соціополітичний поділ : Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи. – С. 36-90.

⁶⁹ Demokracje Zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza/ Pod redakcją A.Antoszewskiego i R. Herbuta. – Wrocław. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s.249.

певних суспільних груп, протягом тривалого часу віддають перевагу/підтримують ту саму політичну партію, здебільшого у цьому випадку ми маємо справу зі структурованим електоратом. Вона має інший характер, коли значна частина виборців під час чергових виборів змінюватиме свій вибір, віддаючи свої голоси іншій політичній партії або виборчому блоку (це відповідатиме неструктурованому електорату). Згадані дослідники дійшли висновку, що упродовж 60-70-х років для країн Західної Європи було притаманне явище "замороження партійної системи," яке полягало у тому, що традиційні суспільні групи стабільно виявляли переважаючий зв'язок із політичними партіями певного ідеологічного спрямування, голосуючи за представників тієї самої політичної партії. В основі стабільної виборчої поведінки є ідентифікація з конкретною суспільною групою та лояльність щодо певної політичної партії. З 80-х років такий зв'язок почав втрачатися і на порядок денний вийшла змінна виборча поведінка, яка виявилась у тому, що частина виборців перестала голосувати за представників політичних партій, з якими себе довгий час ідентифікувала, і почала підтримувати представників інших політичних партій. У 90-ті роки класичні соціополітичні поділи почали поступово втрачати свій визначальний вплив, але продовжують становити визначальну базу виборчих преференцій. Водночас "нові" поділи ще не отримали належного значення на політичній сцені країн цього регіону⁷⁰.

Ева Переа дослідила причини абсентизму у 15 країнах Західної Європи і прийшла до висновку, що серед основних чинників неучасті у голосуванні виступають власне індивідуальні мотиви, одночасно простежується вплив дії різного роду інституційних стимулів. На її думку, дуже складно вивести загально важливі залежності між абсентизмом і індивідуальними характеристиками та дією інституційних стимулів⁷¹.

В умовах зростання інтенсивності суспільного життя, при збереженні високого суспільного значення виборів у цілому ряді країн проводяться не лише дискусії, але і експерименти щодо можливості голосування не безпосередньо на виборчій дільниці, а з допомогою пошти. Хоча отримані результати є

⁷⁰ Demokracje Zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza / Pod redakcją A. Antoszewskiego i R. Herbuta, s.253-258.

⁷¹ Perea E.A. Individual characteristics, institutional incentives and electoral abstention in Western Europe // European Journal of Political Research, Vol.41., № 5, 2002, p.643-673. P.665-666.

суперечливими, особливо щодо рівня участі виборців, однак подібний досвід є суттєвим у процесі подальших пошуків вдосконалення виборчих процедур⁷².

Моріс Дюверже, сформувавши свої закони, у яких він доводив безпосередній характер залежності виборчої системи від партійної системи країни, проаналізував вплив виборчої системи на політичну конфігурацію уряду і тим самим наголосив на відносному характері певного стану виборчих систем, їх відкритому характері та широкому спектрі можливих домінант. Сьогодні, незважаючи на високий рівень стабільності політичних норм у розвинутих країнах, щоденні політичні процеси внаслідок своєї багатоманітності сприяють постійним змінам як змістової частини, так і наявних форм виборів. Ці зміни стосуються і виборчих систем, які не можуть бути застиглими. Власне К.Беноїт на підставі дослідження багатоманітності діючих сьогодні чинників та детермінації основних виборчих систем говорить про необхідність поступової еволюції базових конструкцій виборчих систем⁷³. М.Голдер зазначає, що традиційно вибори до парламенту відбуваються із використанням мажоритарної або пропорційної формули. Однак дана дихотомія працює лише щодо європейських країн, варіантність виборчих систем зростає разом із збільшенням кількості прикладів, які ми маємо розглядати⁷⁴. Тому можемо припустити, що існуючі на сьогодні виборчі системи у країнах Західної Європи будуть у майбутньому поступово еволюціонізувати відповідно до внутрішніх та зовнішніх політичних викликів.

* * *

Отже, виборчі системи здатні вирішальним чином впливати на партійну систему країни, сприяючи великим, середнім або малим політичним партіям, стимулюючи збільшення або зменшення частки жінок, які беруть участь у політичному житті тощо. Виборча система як іманентний елемент політичної системи здатна впливати на стабільне функціонування політичної системи так само, як зміни у виборчій системі будуть неодмінно детермінувати зміни у самій політичній системі.

⁷² Gerber A.S., Green D.P., Green M. Partisan mail and voter turnout: results from randomized field experiments // *Electoral Studies*, Vol.22, № 4, December 2003, p.563-579.

⁷³ Benoit K. Models of electoral system change // *Electoral Studies*, Vol.23., № 3, September 2004, p.363-389.

⁷⁴ Golder M. Democratic electoral systems around the world, 1946 – 2000 // *Electoral Studies*, Vol.24., №1, March 2005, p.103 -121, 108.

Значення досвіду країн Західної Європи щодо застосування виборчих систем полягає не в тому, як відбуваються вибори (вони відбуваються відповідно до наперед визначених суспільством норм), а у напрацюванні стійких демократичних стандартів виборчих процесів та інститутів, на яких фактично базується ціла інституційна конструкція демократичних політичних систем.

Вибори і виборчі системи не є формальним і закріпленим явищем, динаміка та гострота конкуренції, іманентні зміни персоніфікованого складу учасників та декларованих ними передвиборчих програм і стратегій, застосування нетрадиційних форм інформаційних технологій та все більша їх комерціалізація не лише відкривають нові можливості, але і формують нові внутрішні виклики та загрози. Прикладом цього стало суттєве зростання рівня підтримки правих політичних партій у більшості європейських країн. Ми свідки також поступової універсалізації виборів на європейському континенті. Країни Європи нагромадили значний досвід та величезні знання щодо інституту виборів, сьогодні в них на порядку денному стоїть питання підвищення ефективності виборчого процесу, а також подальша раціоналізація та вдосконалення процесу проведення. При цьому спостерігається тенденція до запозичень і уніфікації.

Багатопартійність у сучасному світі

Розвиток багатопартійності в сучасному світі.

"Зазвичай багатопартійність розуміється як порядок, при якому партійні структури виступають провідниками політичного конфлікту, адекватно відображають погляди певних груп виборців і виступають від їх імені, а також приймають участь у функціонуванні уряду і опозиції. У багатьох відношеннях, - зазначає П.Келлі, - еволюція партійних і групових структур ще не привела до такого рівня зрілості".¹

В середині 90-х р. 125 країн світу (більше 50% загальної їх кількості) функціонували в рамках багатопартійної політичної системи. Вони включали зону країн Атлантичного океану, 4/5 країн Латинської Америки, 2/3 південно- та східно-азіатських країн і третину держав середнього Сходу та Африки. Успіх даних систем є незначним серед держав т.зв. Третього світу і навпаки значним у зоні Атлантичного океану, а з 90-х р. і в Латинській Америці та Східній Європі.

Із числа країн, які належали до багатопартійних лише половина управлялись в такий спосіб з часу Другої світової війни. 20 з них розташовані в зоні Атлантичного океану, 12 в Карибах та Латинській Америці, 10 - у південній та східній Азії, решта - на Середньому Сході та в Африці (південь Сахари). В 90-х рр. Атлантичні держави склали 2/5 цієї групи країн і 2/3 держав, що мали незмінною такою системою протягом більш ніж сорока років. Партійні системи з реальною багатопартійністю включають держави Британської Співдружності, де ліберальна традиція є значно старшою ніж в інших країнах Третього світу. В післявоєнний період багатопартійна альтернатива з'явилась також у ряді країн Латинської Америки де раніше існували

¹ Шмачкова Т. В. Из основ политологии Запада: Характер режимов, гражданское общество и партийные системы при демократии // Полис, 1991, № 2.

військові режими. Якщо ж взяти до уваги політичні зміни, які в 90-х рр. відбулися в країнах Центрально-Східної Європи та колишнього Радянського Союзу, то неважко буде помітити переважаючу тенденцію до формування сучасних політичних режимів, заснованих на політичному плюралізмі та реальній багатопартійності. Зупинимося коротко на характеристиці цих груп країн.

Атлантичні держави. Переважаюча кількість Атлантичних держав управляються системою з реальною багатопартійністю з 40-х рр. (19 з 23). Більшість політичних партій Атлантичної зони відносять до числа ліберально-демократичних, мають автономну та добре структуровану організацію, користуються широкою підтримкою виборців, що забезпечує достатньо високий ступінь легітимності їхньому правлінню. Атлантичні держави відрізняються між собою партійною конфігурацією (від двопартійності до багатопартійності) та типом виборчих систем. Мають відмінності у соціальній базі, організації та меті існування. З 80-х рр. у партійних системах Атлантичних держав спостерігаються зміни, які нагромаджувались тут протягом 50-70-х років.

Стабільною є тенденція до зменшення кількості голосів виборців, які мобілізуються основними партіями. Дані зміни є найпомітнішими у Великобританії, Люксембургу, Бельгії та Данії. Ці країни перетворюються у багатопартійні країни без домінування однієї партії. Подібні зміни також відбулися в Новій Зеландії, Австрії, Німеччині, Ісландії, Норвегії, Фінляндії та Швейцарії. В 1990 р. сепаратистський рух, який яскраво був виражений в Канаді (у франкомовному Квебеку) активізується в Австрії, Франції, Німеччині, особливо в Італії. З іншої сторони певна нормалізація регіональних відносин спостерігається у Великобританії. Глибоких змін зазнали партійні системи США, Австралії, Нової Зеландії.

Атлантичні держави з тривало існуючими багатопартійними політичними системами є незначною часткою держав із реальною багатопартійністю. Між тим багатопартійні політичні системи, які існують поза зоною Атлантичного океану, є відносно слабкими, тут згадана політична традиція ще не повністю прижилася і не стала необоротною. Після Другої світової війни 32 держави не продовжили свого існування як держави з реальною багатопартійністю, в кількох випадках мала успіх спроба їх повалення. 19 із 30 держав Третього світу, які продовжують існувати як багатопартійні системи, є відносно

новими державами. Лише в 11 державах, в тому числі і тих, що належать до Атлантичної зони, багатопартійна система існує з 1940 р. 18 колишніх комуністичних держав стали плюралістичними лише в 90-х роках.

Держави з тривало існуючою багатопартійністю. В 11 державах системи з реальною багатопартійністю існують безперервно з 40-х рр. Однак половина з них мають серйозні проблеми і в деяких з них мали місце спроби обмеження конкуренції. Цими державами є Ізраїль, Ліван на Середньому Сході, Індія, Індонезія, Японія, Південна Корея, Шрі Ланка в Азії, ПАР в Африці, Бразилія, Колумбія та Коста-Ріка в Латинській Америці. З-поміж них лише Ізраїль, Індія, Японія, Шрі Ланка та Коста-Ріка мають справді працюючі й тривалі системи з багатопартійністю, а Колумбія лише наближається до даної класифікації. В п'яти інших державах мали місце серйозні обмеження політичної конкуренції. Війна у Лівані призвела до дезінтеграції країни. Індонезія та Південна Корея технічно керуються системами з багатопартійністю, але в них державна партія настільки домінує, що їх відносять до числа держав з обмеженою конкуренцією. В Бразилії в 1964-84 рр. двопартійна система знаходилась під контролем військових. Нарешті в ПАР двопартійна система мала явно олігархічний характер.

Тому лише 5 чи 6 держав поза межами Атлантичної зони можна вважати справді тривало існуючими багатопартійними системами. Це настановує на висновок, що держави з реальною багатопартійністю є переважною характеристикою Атлантичних країн. Присутність Ізраїлю та Японії в цій групі зумовлена подібністю їх партійних систем до держав Атлантичної зони. Присутність же Індії, Шрі Ланки та Коста-Ріки є швидше винятками, ніж підтвердженнями правила.

Багатопартійність в нових державах. 19 країн Третього світу та одна Атлантична країна – Мальта, які отримали незалежність в 50-х рр., відносяться до числа держав із реальною багатопартійністю. 2 держави з цієї групи розташовані на Середньому Сході та у північній Африці (Кіпр та Марокко), 3 в Африці (Гамбія, Маврікій, Намібія), 5 в Азії та Тихому океані, 9 в зоні Карибського моря.

Загалом в цих державах реальна багатопартійність існувала постійно. Суттєві труднощі мали місце лише у 4-х із них. Кіпр поділений на дві держави – грецьку та турецьку, однак залишається плюралістичним в обидвох частинах. В Гайані вплив на систему здійснювало тривале перебування при владі

президента Бернхема. В Ямайці опозиція бойкотувала вибори 1986 року. В Марокко мали місце численні зловживання та порушення під час виборів з боку прихильників королівської влади. В інших країнах цієї групи багатопартійна система існувала досить ефективно.

У більшості цих держав (13) багатопартійна система представлена двопартійною системою. В двох державах (Маврій та Св. Крістофер) – двох з половиною партійною системою. В Папуа-Новій Гвінеї та Соломонових островах має місце багатопартійна система з домінуванням однієї партії, сильне домінування однієї партії спостерігається і в Малайзії.

У 34 державах Третього світу встановилась реальна багатопартійна система після періоду домінування тут однієї партії чи відсутності партій. Половина цих держав (15) є державами-членами Співдружності з Центральної та Південної Америки, 10 з Африки, решта – посткомуністичні держави Східної Європи.

Крім країн Третього світу та колишніх комуністичних держав, плюралістичні партійні системи відновились в трьох західних країнах: Греції, Португалії та Іспанії. Партійні системи цих держав стали стабільними та справді конкурентними. В Греції склалася два-з-половиною партійна система, в Португалії партійну систему з домінуванням однієї партії змінила конкурентна багатопартійність, в Іспанії тривалий час домінувала соціалістична партія.

Якщо Латинську Америку можна зарахувати до регіону, де реальна багатопартійність має тенденцію до відродження, то Африка покищо залишається регіоном, де багатопартійність не прижилася. Більшість із цих держав мали дуже короткий та невдалий період плюралістичного правління після здобуття ними незалежності (Нігерія, Гана, Судан, Буркіна Фасо, Руанда, Сомалі, Того, Заїр). У 16 із 20 африканських країн багатопартійна система зазнала поразки. Ще така ж доля спіткала Бірму, Іран, Сирію, Кубу.

В Судані військові тричі брали владу у свої руки, в Чаді, Замбії та Зімбабве, де багатопартійність формувалась на племінних та етнічних відмінностях, однопартійна система була відтворена завдяки зусиллям глави держави.

Таким чином, доводиться констатувати, що реальна багатопартійність має досить слабкі корені в Африці та Середньому Сході. Рух в цьому напрямку є досить обмеженим, на відміну від тих змін, що відбуваються останнім часом в

Латинській Америці, на півдні чи південному сході Азії. Крах комунізму в країнах Центрально-Східної Європи створив тут теж сприятливі умови для формування реальної багатопартійності, однак розраховувати на те, що процес цей буде швидким і безболісним, не доводиться.

У Західній Європі та Північній Америці основна частина партій займає таку ж ліберально-демократичну позицію, як і політична система. Тому більшість сучасних партій можна назвати ліберально-демократичними. Винятки складають декілька правих партій, які існують ще з часів Другої світової війни, і комуністичні партії, які були більш поширеними раніше, але сьогодні їх кількість та впливи суттєво зменшилися. Мало залишилось у Східній Європі і в колишньому СРСР від масивної партійної конструкції, яку комуністичні партії тут колись збудували. Проте залишаються вони домінуючими ще в деяких азіатських державах (Китай, Північна Корея, В'єтнам) та на Кубі. Авторитарні риси й далі підтримуються ними, але зміни в економічній та соціальній політиці, що сталися у дев'яностих роках ХХ ст., зумовили і зміну методів їх діяльності. Відчувають вони серйозні проблеми в реалізації "комуністичного ідеалу".

В інших державах світу (Латинська Америка, Африка та Південна Азія) партії є більш різноманітними. Деякі держави мають партії ліберально-демократичного напрямку: це стосується насамперед, таких держав, як Коста-Ріка, Індія, яка довгий час була найбільшою ліберальною демократією світу. В деяких інших країнах Співдружності, в країнах Карибського моря політичні партії мають дуже схожу структуру та ідеологію до партій Північної Америки чи Європи.

З часом партії Третього світу теж перейняли ідеології та структури європейських та американських партій. У цих державах ще продовжують існувати традиційні партії, хоча їх кількість значно зменшилась. Серед них можна назвати традиційні партії Колумбії і деяких центральноамериканських держав, окремих африканських країн (Лесото), країн Південно-Східної Азії (Малайзія). Це досить консервативні партії і рівень участі населення в них є досить низький. Зі зменшенням кількості традиційних консервативних партій спостерігається збільшення кількості авторитарних та масових консервативних партій. Певні приклади появи масових партій можна спостерігати в Мексиці та Туреччині після Першої світової війни. Це згодом поширилось в Африці, на Середньому Сході, в

Латинській Америці та Південно - Східній Азії. Як результат, до кінця 70-х рр. більшість політичних партій Третього світу належали до цього типу, хоча між ними і залишалось багато відмінностей. Ці партії часто очолювались "харизматичними лідерами". В 30-ті рр. деякі з цих партій перетворились на ліберально-демократичні (Замбія). Ця зміна супроводжувалась переходом від одно- до багатопартійної системи.

Зростання кількості партій в сучасному світі є динамічним процесом. Їхні характеристики, цілі, структура є досить різноманітними, що можна пояснити або різними типами суспільств, або різною волею правителів².

Політичні партії Європейського Союзу. Відповідно до ст. 191 Договору про заснування Європейського Союзу: "Політичні партії на європейському рівні є важливим фактором інтеграції в рамках Співтовариства. Вони сприяють формуванню європейської ідентичності та вираженню політичної волі громадян Союзу".

Згідно з затвердженими 19 червня 2003 р. Європарламентом правилами, щоб отримати статус європейської, партія повинна бути представленою щонайменше в одній четвертій держав Союзу (7 з 25) членів, яких обрано або до Європарламенту, або до національних чи регіональних парламентів.

Європейські партії наділені численними прерогативами: власними ресурсами, окремим секретаріатом, володіють правом накладати вето на рішення Європейської Комісії. Розподіл місць у керівних органах Європарламенту здійснюється пропорційно до чисельності її фракції. Чим чисельніша фракція, тим більше представників вона буде мати в Президії Європарламенту. Приналежність до певної держави при цьому до уваги не береться.

Починаючи з червня 2004 року, після чергових виборів, європейські партії отримуватимуть кошти на свою діяльність із загального бюджету Союзу. 15% партійних коштів розподілятимуться порівну, а решта – пропорційно до кількості європейських парламентарів серед партійців. Щодо суми,

² *Lijphart A. Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty One Countries. – New Haven, 1984., Lijphart A. Electoral Systems and Party Systems. A Study of Twenty-Seven Democracies. 1945-1990. Oxford, 1994.*

виділеної на ці потреби, то вона становить 8-10 млн. євро³.

Процес формування Європейського Союзу спричинив виникнення специфічної політичної системи (інституційного укладу), який сформував цілком відмінні політичні умови, ніж ті, в яких звикли функціонувати національні політичні партії. Головними архітекторами цього становища були партійні політики, а не партії як інституції. Політичні партії, входячи на європейський ринок політичної конкуренції, знаходилися в іншій ситуації, ніж на національній арені – переставали бути виключним репрезентантом публічної влади, а ставали одним з багатьох чинників, здатних впливати на зміст політичного рішення. Зумовило це появу кількох рис, як інституційних так і прагматичних, пов'язаних з самою моделлю виникнення інтеграційних процесів. Спробуємо зараз вказати на деякі з них, трактуючи їх насамперед як "параметри" інституційного оточення, які обмежують свободу політичної діяльності партій і ставлять їх у дуже не вигідне становище, відмінне від того, в якому вони звикли знаходитися в рамках національного контексту політичної конкуренції.

По-перше, виразно зазначених джерел – принаймні на першому етапі – явища виключення політичних партій з інтеграційних процесів слід шукати у самій концепції будівництва спільнот. Слід прийняти, що Європейський Союз, і особливо його політика, є результатом специфічного укладу прийняття рішень. Процес цей, який і визначає сутність самого Європейського Союзу, був прийнятий тут ще з середини вісімдесятих років і будувався на тому, що політичні партії повинні бути від нього ізольованими. Кінцева формула формування Європейського Союзу означала формування єдності, яка спиралася на різноманітності, формування спільної думки через процес порозуміння різних, часами протилежних і конфліктних національних інтересів. Структура ЄС і процес прийняття рішень спиралась на постулат "нейтралізації ідеології", а відтак і відсторонення від реалій, в яких відбувалася справжня політична конкуренція на рівні національних політичних систем. Процес "європеїзації" політики означав між іншим надання йому характеру "технічного", специфічної форми, яка б уможливлувала

³ Романюк А., Шведа Ю., Шумельда О. Політико-правові аспекти фінансування політичних партій: світовий досвід та Україна. – Львів, 2003, с. 20.

жонглювання професійними експертизами, економічними, фінансовими параметрами чи бюрократичними висновками. В такому укладі інституційно-функціональних зв'язків не було місця для політичних партій. Виникла специфічна методика формування спільноти (запроваджена римським правом) – специфічний процес прийняття політичних рішень, специфічний поділ влад, який забезпечував її концентрацію. Європейська Комісія володіла монополією на впровадження нормотворчих ініціатив, Рада Міністрів – правом прийняття рішень. Парламент же мав консультативні функції. З'явилась система зв'язків, сформована на ідеї інтеграції, яка формувалась на основі ідеологічного нейтралітету. Акт Європейський не порушував логіки “позапартійного” розвитку інтеграційних процесів. Стратегія “міжурядових” дискусій домінувала в політичній активності (домінування Ради Союзу), хоча й знаходила противагу у стратегіях “наднаціональних” (домінування Комісії). В обох тенденціях (організаційної концепції Союзу) вплив політичних партій не набрав безпосереднього характеру, а проявлявся через діяльність національних урядів. У Парламенті їх вплив був безпосереднім, але політичний та правовий статус цього органу порівняно з Радою Союзу був значно нижчим. Маастріхтський Трактат загалом знищив цей метод формування спільноти, допускаючи до процесу політизації Союзу і до певної міри обмеження її технократичного характеру. Однак загалом, незважаючи на збільшення повноважень Парламенту, процес інтеграції має виразно економічний характер і продовжує своє існування як специфічна сформалізована технократична конструкція, в якій процес прийняття рішень виявився відокремленим від процесу запровадження їх в життя.

По-друге, інституційна структура Європейського Союзу має сильний вплив на функціонування політичних партій. В Союзі існують виконавчі та представницькі підсистеми, але характер стосунків між ними є досить унікальним. Тут значно слабше, ніж, наприклад, у парламентських демократіях виступають форми відповідальності між виконавчою та представницькою владою. Крім того, перша з них не несе жодної відповідальності перед виборцями, а Рада Союзу виконує виконавчі та представницькі функції. Відомо, що це означає для політичних партій. Політичні партії не змагаються за контроль над урядом (Комісією), а їх діяльність обмежується впливом на Парламент. Існує, правда, процедура вотуму недовіри, яку здійснює

Парламент, але важко трактувати її як інвеституру до правління, оскільки вона не повинна мати тривалу більшість в легіслатурі Союзу. Поза тим, може скластися враження, що політичні партії трактують європейську арену як свого роду режим другої категорії. Виникає це, між іншим, з того, що програмна позиція Союзу, а також інституційні реформи є результатом змагання між керівниками крайових виконавчих органів, котрі засідають у Раді, а це означає, що засадничим місцем, де починається процес формування рішення, є арена національна. Рада стає пунктом долучення політичних партій до європейського процесу прийняття рішень, а метод цей є найоптимальнішим способом забезпечення політичних інтересів.

По-третє, Парламент стає загалом єдиною європейською інституцією (можливо, хіба що за винятком Комітету Регіонів, який володіє чисто дорадчими функціями), організація якого спирається на "партійних" (квазі-ідеологічних), а не територіальних (держава-народ) лініях суспільного поділу. Європейські партії з різних причин перенесли політичний і організаційний *modus vivendi* (соціально-політичні поділи як спосіб "організації" політики) з національного на європейський рівень.

Засадничою основою діяльності політичних партій, які змагаються на європейському рівні, є те, що існують вони в парламенті навколо певних легіслативних проектів і лише згодом сприймаються суспільством. Такого типу стратегії не вимагають, однак, застосування цілком конкурентних механізмів хоча б тому, що європартії не змагаються за прихильність якогось сегмента електорату, оскільки не відповідають за організацію європейських виборів. Тут існує абсолютне домінування національних партій. Не означає це, однак, що внутрішня логіка організації європейського процесу прийняття рішень не має впливу на спосіб діяльності партії в парламенті. Це підштовхує до створення ефективно діючих європейських партій. Обов'язкова в ЄС процедура прийняття рішень дає парламентові можливість виступати у ролі партнера Ради і Комісії, але лише тоді, коли європейські партії в стані організувати для конкретного легіслаційного проекту підтримку абсолютної більшості депутатів. Виявляється, що в Парламенті повинен домінувати консенсусний механізм, який приводить до формування картелі політичних партій. У результаті в Парламенті не може сформуватися конкурентний стиль

здійснення політики. З'являється щось на зразок самоорганізації конкурентності. Так з'являються дві найбільші парламентські групи: християнська (Європейська Народна партія) і соціал-демократична (Партія європейських соціалістів), що значно послаблює процес формування сильних партійних організацій з виразною програмно-ідеологічною основою.

Жодна з цих двох груп не володіє абсолютною більшістю. У цій ситуації дві партії вирішують кооперуватися, щоб не допустити блокування діяльності парламенту, що може спричинити сумніви серед інших інституційних партнерів щодо ефективності парламенту в процесі прийняття рішень. Однак, використання європейськими партіями такого типу стратегії забезпечується типом їх організаційної структури. В ситуації можливого "переходу меж", що означає виникнення потенційної загрози для процесу прийняття рішень, національні партії чинять відповідні дії, виступаючи у ролі "зверхника". Формування явища партійності на європейському рівні є обмеженим.

По-четверте, європейські вибори, які визначаються як "вибори другої категорії" (second order elections), розглядаються самими виборцями як менш істотні за національні вибори. Європейські вибори, крім того, не відбуваються навколо так званих європейських проблем. Точаться вони навколо проблем переважно національних і тому європейські вибори можуть трактуватися як певний спосіб апробації ставлення населення до внутрішніх проблем, як ще один спосіб підтримки внутрішніх партій. Видається, що це – результат "системних" властивостей європейських виборів. Мають вони мінімальний вплив на формування програмного порядку дня Союзу, що впливає з переконання електорату про дуже обмежену роль Європейського Парламенту у процесі прийняття рішень. З 1986 р. повноваження Парламенту значно розширилися, але це мало вплинуло на настрої електорату. Не можна також забувати й того факту, що в збірній свідомості електорату "засаднича" нагорода для переможця є право формувати урядовий кабінет (або приймати участь у його формуванні), і є це гарантією застосування виборцями певного впливу на зміст майбутньої політики держави. Така "винагорода" не з'являється під час європейських виборів. Неодноразово самі політичні партії в процесі виборчої кампанії до Європарламенту висловлюються по-різному щодо проблем

європейської інтеграції – її методів, темпів. Зростання ролі європейських проблем могло б спричинити послаблення їх позицій в парламентських виборах (фракціоналізації) чи ускладнити процес проведення урядових переговорів. Варто одночасно звернути увагу на такий чинник, а радше на факт, що поява європейських питань повинна виникнути з появою так званої європейської ідентичності – лише незначна частина електорату декларує свій зв'язок з Європейською спільнотою, а переважна більшість декларує свій зв'язок з проблемами національної держави. Якщо національні партії і питання внутрішньої політики домінують у виборах європейських, то європейські партії і депутати не відповідають перед електоратом за те, що відбувається в Парламенті.

По-п'яте, з'являється проблема т.зв. дефіциту демократичності. Це питання буде цікавити нас настільки, наскільки сформований розмір викликів, що ставить перед політичними партіями необхідність функціонування у відповідній інституційній структурі. Оскільки більшість прийнятих „європейських” рішень прийняті в тиші міністерських кабінетів (феномен, що називається „політикою міністрократії”), то схема ця фактично унеможлиблює громадянам чітке розуміння предметів відповідальності за особливі рішення. В такий спосіб порушується кардинальна засада демократичної легітимації політики. Існує нестача процесуальних механізмів між тими, що керують і тими ким керують, яка трактується як гарантія тривалого процесу взаємних зв'язків, в рамках якого громадянське суспільство здатне здійснювати ефективний контроль над адміністрацією. Даний дефіцит слід трактувати як один з аспектів ширшої проблеми, а саме деполітизації публічної європейської політики. Засадниче джерело демократичної легітимації рішень Євросоюзу знаходиться в Раді Європи, яка репрезентує національні уряди, які знаходять підтримку своїй діяльності у структурі національних парламентів - чого не можна сказати про Європарламент. Якщо до того ж додамо консенсусний і переговорний стиль європейської діяльності, обпертий на процесі інституалізації наднаціональних адміністративних переговорів, то виявиться, що на рівні Союзу наступило значне обмеження практик і процесів типових для політики демократичної репрезентації.

Належить однак зазначити, що якщо національні формули демократичного представництва спираються на динамічному укладі зв'язків між законодавчою та виконавчою владою, то цю

динаміку їй надають політичні партії і партійна система. З природи політичної партії (як вогнища посередництва) ніби випливає, що обмеження практик та процесів типових для політики демократичної репрезентації належить відноситись як до виклику. Союз не є державою, а швидше певним чином узгодженою політичною системою „наднаціонального способу здійснення влади“ (transnational governance), форма управління спільними справами Європи шляхом прийняття визначених рішень і спосіб формування програмних (policies) секційних рішень однак в умовах нестачі політики (politics), принаймні в класичному розумінні цього слова, пов'язаної з партійною політикою (партійним керівництвом).

В Європейському Союзі сформувалося дві окремі організаційні структури політичних партій. Перша – це група партій в Парламенті, які нагадують класичні парламентські фракції, які об'єднують представників певних сімей партій, що здобули мандати в європейських виборах. Друга організація має позапарламентський характер і відома як наднаціональна федерація політичних партій. Почали вони з'являтися у другій половині 70-х рр. як вияв приготувань політичних партій до взяття участі в безпосередніх виборах до Європарламенту. Якщо перший тип організації був тісно пов'язаний з функціонуванням Парламенту, то другий – в ході організаційної еволюції – перестав бути на сучасному етапі форумом наднаціональної кооперації політичних партій з метою координації своїх зусиль на виборах, а ставить перед собою амбітніші плани в т.ч. здійснення впливу на процес формування програмного порядку дня Союзу через вплив на Раду. Обидві організації мають корпоративний характер, що означає, що до їх складу входять автономні політичні партії, які добровільно погодилися на співпрацю. Стосунки між національними партіями та транснаціональною федерацією спираються на схему зверхник-агент. Однак перші не можуть відкидати чи ігнорувати факту, що процес формування так званої європартії, а відтак і формування організаційної моделі, яка спирається не лише на активності внутрішньопарламентські є досить істотним елементом в процесі пошуку через неї системного місця в структурі європейського процесу прийняття рішень. З цим пов'язана певна незалежність національних партій в процесі прийняття рішень, що рано чи пізно може дати ефект при формуванні досить міцних (організаційно та функціонально) інституцій. Зрештою варто звернути увагу на

те, що в процесі формування моделі європартії стратегії, націленої на розширення формальних прав Парламенту вже не достатньо і елементом цього процесу стає позапарламентська діяльність – наприклад формування організаційних структур, які дозволяють впливати на зміст рішень, які готуються Радою (Конференція Лідерів Партій).

Партійні групи в парламенті володіють розбудованою організаційною структурою, власним бюджетом і бюрократичним апаратом. Їх засадничою метою є участь у законотворчому процесі, що має їм гарантувати вплив на зміст пропонованих проектів законів та рішень. Довгий час були вони єдиними структурами, які забезпечували зв'язок транснаціональних федерацій партій з структурами Союзу. Однак оскільки виявилось, що Парламент не становить базової структури в процесі прийняття рішень, а європейські вибори, які відбуваються за національними партійними списками, є лише виборами другого плану, то наднаціональні федерації партій дуже швидко почали перетворюватися у структури більш міцні, зорієнтовані насамперед на формування партійних стратегій стосовно як Комісії так і Ради.⁴

Процес формування європартій розпочався на початку 90-х рр. (у 1992 р. виникла Партія Європейських соціалістів (ПЕС), а в 1993 р. – Європейська Ліберально-Демократична партія Реформ (ЄЛДР). Крім внутрішніх зв'язків з Парламентом через партійні групи, відмітною рисою моделі європартії стало формування „зовнішніх” зв'язків з інститутами Союзу. Як вважають С.Гікс і Ч.Лорд,⁵ виник двонаправлений уклад зв'язків між європартіями і активними інституціями в Союзі через „представництво партійних членів, які виконують відповідні функції в органах Союзу і в керівництві партії, і контроль їх поведінки органами партії”. Європартії не володіють масовим членством, яке спирається на безпосередній причетності індивідуального виборця, а на так званому корпоративному членстві. До їх складу входять визначені в статуті інституції, які мають автономний характер і виступають у ролі зовнішнього спонсора партії. Так, наприклад до складу ПЕС входять як повноправні члени представники партій-держав членів Євросоюзу, а також ті, які намагаються вступити

⁴ Adjusting to Europe. The Impact of the European Union on National Institutions and Policies / Ed. by Y.Meny, P.Muller, J-L.Quermonne.- L.-N.Y., 1996, p.232-235.

⁵ Hix S., Lord Ch. Political Parties in the European Union.- L., 1997, p.178.

до нього, партії, які мають статус спостерігачів, група ПЄС в Парламенті чи Комітеті Регіонів. Є вона загалом організацією нетривкою, яка об'єднана в партію подібними програмними засадами з метою кооперації в рамках структури Європейського Союзу.

Домінуюче становище в європартії належить депутатам, які входять до складу парламентської групи, а також лідерам національних партій, і це надає організації елітарного характеру. Впливає це з того факту, що не здійснюють вони мобілізаційних функцій і що їх метою є не прихід до влади, а лише координація своєї діяльності. Європартії представляють не стільки електорат, скільки національні партії.

Європартії створюють відповідні організаційні структури, хоча між ними існує певна різниця. Наприклад у ПЄС керівництво складається з президента і восьми віцепрезидентів, з'їзду, який формально є найвищим органом партії, та бюро, яке є виконавчим органом. В ЄЛДР статут визначає три органи прийняття рішень – з'їзд, рада і бюро, яке відповідає за поточні справи федерації. На практиці, однак, в європартіях статус домінуючого органу набули конференції (зустрічі) партійних лідерів. Спочатку зустрічі партійних лідерів носили неформальний характер (в ПЄС вони були проходять з 1974 р.) і лише в кінці 70-х рр. набули вони характеру центральних органів прийняття рішень. І лише з 90-х рр. здобули вони статус формально визначений статутами (ПЄС – з 1992 р., ЄЛДР – з 1993 р.). У таких зустрічах приймають участь лідери партій, керівники парламентських груп, комісари, президенти та віце-президенти. Є це формою, що збирає дуже впливових політиків, які виконують важливі функції в структурі ЄС. Зустрічі ці звичайно проходять до і після засідань Ради Союзу. Пояснюється це просто – Рада формує програмний порядок дня Союзу, а тому партійні політики, що репрезентують відповідні сім'ї європейських політичних партій, мають можливість узгодити спільну політичну платформу, яку згодом представники партій в Раді представляють та захищають. Належить також зазначити, що саме в такий спосіб вплив на прийняття рішень отримують також і опозиційні партії (які не приймають участі в здійсненні влади на рівні національних систем), виступаючи співтворцями єдиної політичної платформи євро партії.⁶

⁶ *Herbut R. Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych.- Wroclaw, 2002, s.111-113.*

Очевидно, що європартії належить трактувати як позапарламентські організації в „стані формування”. Хоча прийняті ними стратегії з 90-х рр. виразно націлюють їх до пошуку організаційної самодостатності через формування розвиненого укладу зв'язків між активними структурами як європейського так і національного масштабу, однак мають вони статус агентів національних партій. Проте сама ідея формування такого типу структури(моделі) видається дуже цікавою і свідчить про надзвичайну еластичність партії як організації. Не можна виключати і того факту, що в процесі розвитку європартій щораз більшу роль починають відігравати чинники „внутрішнього” характеру, пов'язані з функціонуванням самого Союзу, що спричиняє до пошуку більшої автономії. Національні партії поставлені перед дилемою. Процес політичної інтеграції може спричинити ефект опартійнення політики Союзу шляхом створення виразних форм представницької демократії. Однак при цьому суттєво повинна змінитись сама модель політичної партії. Якими будуть подальші трансформації моделі політичних партій країн Європейського Союзу – покаже час.

Політичні партії країн Центрально-Східної Європи. З початку 90-х рр. у всьому світі спостерігаються серйозні зміни у політичних системах. Зміни ці зумовлені тим, що реально існуючий соціалізм вичерпав себе і розпався, викликавши основоположні та всебічні зміни, поклав край діючим до цього часу видам влади. Теорії та розроблені наперед програми, проекти суспільства, економіки та політичної системи, позначеної смисловим маніпулюванням соціалістичною ідеєю, зазнали повного краху.

Розвал реально існуючого соціалізму спричинився до прийняття історичних рішень в ідеологічному змаганні між ідеями соціалізму та демократії. Після 1989 р. ідеї демократичної свободи, ринкової економіки, соціальної справедливості, самовизначення та мирного співіснування почали користуватися успіхом в усьому світі. Подібні уявлення панували насамперед у тих державах, яких безпосередньо торкнувся розвал соціалістичних систем. З 1989 р. демократія як форма державного устрою набула бурхливого розвитку, що

суттєво вплинуло на трансформацію існуючих в цих державах політичних партій.⁷

Загалом політичні партії, що виникли в т.зв. посткомуністичних державах Східної та Центральної Європи можна зачислити до категорії транзитних партій.

Поняття "транзитна партія" стосується характеристики політичних партій держав перехідного періоду з ще неусталеною соціальною, політичною, а відтак і партійною системою. В основному до цієї класифікації відносять партії країн, що знаходяться на етапі переходу від різних форм недемократичних режимів до плюралістичної демократії. Цей термін застосовують переважно для визначення політичних партій, які виникли останнім часом на хвилі демократизації в колишніх авторитарних державах Латинської Америки, колишнього Радянського Союзу та Центрально-Східної Європи.

Ці новостворені партії відрізняються від політичних партій країн із тривало існуючою демократією. Мають вони риси "політичних рухів" чи "політичних коаліцій", з одного боку, і риси класичних політичних партій, з іншого. Часто є вони конгломератом різнорідних інтересів та груп, політичних напрямків, які об'єднуються в одне ціле дуже загальною спільною метою (наприклад боротьба за незалежність чи демократію). Між тим, їх зорієнтованість на досягнення влади (чи участь у її здійсненні), наявність відповідної політичної платформи, партійних атрибутів (символів, лозунгів), рекрутування членської бази надає їм ознак класичної політичної партії. Як і класичні партії, вони створюють свої власні організаційні структури, борються за власну партійну ідентичність і сприятливі умови для партійної діяльності (передовсім на законодавчому рівні).

Виділяють три форми транзитних партій. Перша є широким об'єднанням типу "парасолькової структури" чи народного фронту, виникнення якого частіше всього пов'язане із проведенням перших демократичних виборів. Виконують вони завдання максимальної мобілізації підтримки населення на свою користь і протиставлення тим політичним силам, які виступають на підтримку попереднього політичного режиму. Організаційна будова їх є досить нечіткою і слабо розвиненою. Такими були Громадянський Форум в Чехословаччині, Солідарність в Польщі, Саюдіс в Прибалтиці.

⁷ The Future of East-Central Europe. - Lublin, 1996.

Другою формою транзитних партій виступають оновлені правлячі партії попередніх політичних режимів. Зрозумівши безперспективність захисту збанкрутілого режиму, вони часто міняють свої назви, корегують програми і спираючись на все ще вцілілу організаційну структуру та інертність виборців – виступають політичною альтернативою прихильникам радикальних суспільних змін. Такою була, наприклад партія Демократичного соціалізму в Німеччині, Соціал-демократична партія Польщі, Угорська демократична партія, націонал-комуністи прибалтійських республік колишнього СРСР.

Третя форма транзитних партій – це етнічні партії, які захищають інтереси певних етнічних груп, що зазнавали чи можуть зазнавати утисків від етнічної більшості (наприклад Словацька національна партія – партія угорської меншини).

Цей тип партій відносять до виборчих угруповань, хоча чинники, які зумовили їх організаційну еволюцію були дещо іншими ніж для подібних партій у країнах Західної Європи⁸.

Чисельні партії, які виникли в країнах Східної Європи зіштовхуються з проблемою інституалізації. Так, в Польщі на виборах 1989 р. "Солідарність" здобула майже всі місця у парламенті, однак такий успіх був швидше зумовлений антиурядовими настроями виборців, ніж особливими симпатіями до самої "Солідарності". Після жовтневих 1991 р. парламентських виборів в 460-місному польському Сеймі засідали представники близько 30 партій та груп, причому найсильніша з них контролювала лише 62 мандати. Говорячи про нову політичну ситуацію в країні В.Єднака зауважує: "за винятком перейменованих комуністів і декількох груп – ветеранів опозиції, всі партії є абсолютно новими. У них немає традицій, апарату, організаційної історії, загальноприйнятих правил поведінки"⁹.

Надзвичайно істотним "зовнішнім" чинником, який щораз виразніше впливає на розвиток партій в цьому регіоні – стає організаційна та програмна західноєвропейська традиція.

Політичні партії, як ліві так і праві, охоче пов'язуються з транснаціональними угрупованнями, розраховуючи, з однієї сторони, на матеріальну та програмну підтримку даних

⁸ The Future of East-Central Europe.- Lublin, 1996.

⁹ Jednaka W. Proces kształtowania się systemu partyjnego w Polsce po 1989 roku.-Wrocław, Wyd. UWr., Politologia XV, 1995, s. 86.

партійних сімей, а з іншої – на “зовнішню” підтримку своєї діяльності на політичній арені у власній державі.

Спостерігаємо не лише процес долучення партій до організаційних стандартів європейських партій, але також і проголошення чи навіть запозичення частини їхніх лозунгів. В останньому випадку є це симптомом формування широких пан-європейських партійних сімей.

Однак не свідчить це про те, що ми маємо справу з універсальним явищем, хоча стосується воно в основному т.зв. правлячих партій, особливо в тих державах, які розраховують на швидкий вступ в Європейський Союз. У такий спосіб частково оформлюється структуризація політичного конфлікту між угрупованнями однозначно зорієнтованими на інтеграцію з ЄС і тими, які скептично ставляться до євроінтеграції. Можна таким чином припустити, що такий спосіб інституалізації політичних партій сприяє створенню площини порозуміння між конкуруючими політичними партіями, що таїть в собі сильний потенціал поляризації думки електорату, а відтак і щодо формування партійної системи. Поза сумнівом процеси “європеїзації” політичних партій в цьому регіоні є dokonаним фактом.

Оцінюючи зростаючий тиск “зовнішнього” чиннику на зразок моделі політичної партії важко не помітити, що засадничі причини цього явища слід шукати в специфічних умовах розвитку держав цього регіону. У зв’язку із цим напрошується гіпотеза, що політичні партії почали керуватися стратегією “європеїзації” в т.ч. і тому, що зіштовхуючись із несприятливими для процесу інституалізації “внутрішніми” політичними умовами, завдяки цій стратегії знайшли додаткові шанси на стабілізацію своєї позиції у винятково неструктурованому середовищі. Спробуємо детальніше пояснити, що криється за цією тезою.

Маємо в цьому регіоні справу з низьким рівнем партійної ідентифікації електорату. Це означає, що не можна визначити однозначного стосунку партія-виборець в категоріях групової ідентичності, як це мало місце на етапі масової демократії. Фактично процес структуризації політики в Західній Європі опирався на представництво політичними партіями інтересів відповідних груп населення та сегментів електорату. Така можливість існує навіть у випадку нового середнього класу. Коротко кажучи, суспільні поділи, особливо соціально-економічні, уможливили формування тривалої групової

самоідентичності, яка залишилась зорганізованою політичними партіями.

Процес, який відбувається у даній частині Європи можемо швидше порівняти до механізму структуризації електорату, яка застосовується політичними партіями в США (у генетичній фазі). Політичні партії виникли раніше ніж структура групових інтересів (сформувались вони на підставі функціонуючих механізмів економічного ринку), і через те шукали власної виборчої клієнтели, апелюючи фактично до всього суспільства. В державах Східної і Центральної Європи т.зв. "реальний соціалізм" зумовив ефект "сплющеного краєвиду" (flattened landscape). Це означає, що існували "фізичні" суспільні групи, але не диспонували вони власною самоідентичністю на рівні політичної конкуренції і в результаті не було можливості виділення схеми самоідентичності як способу організації електорату. Політичні партії змушені були вибирати іншу, ніж групову політичну стратегію звідки і таку важливу роль в організації електорату відіграв і продовжує відігравати, конфлікт, який стосується минулого (колишні соціально-політичні поділи). Зрештою нікого не повинен особливо дивувати той факт, що процес вирізнення економічних інтересів – у міру впровадження ринкових реформ – лише розпочався, то швидше повинні були б домінувати конфлікти ідеологічні й аксіологічні, ніж прагматичні ¹⁰.

Історичні та аксіологічні конфлікти вплинули на поляризацію думки електорату, створюючи принаймні потенційно схильні до лояльності стосовно певної політичної партії чи програмної позиції. Однак більшість електорату характеризується плинністю політичних і партійних преференцій, через те виборчий ринок залишається швидше відкритим. Історичні чи аксіологічні конфлікти можуть видатися не тривалими, де генеруються реакції швидше фундаментальні ніж прагматичні, однаково як на рівні масового виборця так і на рівні політичної еліти. Таким чином трудно сформувати стабільний механізм функціонування партійної системи. Кращою може виявитися стратегія формування відповідного суспільно-економічного контексту, який би дозволив виокремити інтереси в рамках економічного ринку. Стратегії, які застосовуються політичними партіями на цьому ринку

¹⁰ *Даудерштадт М., Герріте А., Маркус Д.* Драматичний перехід: соціал-демократія у Східній та Центральній Європі.- К., 2000.

(наприклад ринкові реформи, розбудова соціальних функцій держави, охорона зовнішнього сільськогосподарського ринку, обмеження припливу іноземного капіталу), можуть трактуватись як спосіб формування чи утримання потенційної виборчої клієнтелі. Структуризація преференцій електорату використовуючи групові інтереси є можливою, однак досить складною. Наприклад реформа економічної системи прискорює процес формування нового середнього класу, який більшою мірою сприятиме прагматичній орієнтації в політиці. З цієї точки зору процес блокування реструктуризації села і ринкових реформ можна потрактувати як зацікавленість аграрних партій про свою усталену виборчу клієнтелу, оскільки зміни можуть започаткувати процес ерозії її підтримки. Хоча однак мова тут швидше не йде про формування таких соціополітичних поділів на зразок класового.

Якщо йдеться про організаційний розвиток політичних партій і про його характер, то багато дає нам зрозуміти спосіб за допомогою якого вони формувались і виходили на політичну арену. Критичним пунктом тут видається започаткування процесу "парламентаризації" політики і завершення триваючого досить коротко етапу масової політики. Необхідність участі у виборах і отримання першого досвіду, в т.ч. і механізмів формування відповідальних урядів, є чинниками, які прискорили процес формування політичних партій. Широкі соціальні організації-рухи, об'єднуючи навколо себе антикомуністичну опозицію, з виникненням процесу "парламентаризації" почали розпадатися, даючи початок існуванню багатьох політичних партій (винятком тут може бути хіба лише приклад угорських політичних партій). Даний процес, без сумніву мав сильні впливи на стиль активності політичних партій і характер формування їх організаційної структури. У цих угрупованнях переважала тенденція до домінування парламентської еліти. За класифікацією М.Дюверже були це партії "зовнішнього походження", у яких основним організаційним рівнем формування був парламентський. За характером їх формування були вони сформовані "зверху до низу", з тим, однак, застереженням, що найслабшою ланкою залишалась їх членська база.

У відмінний спосіб виникали політичні партії, які продовжували програмно (чи організаційно) правлячі комуністичні партії. Були вони колись угрупованнями "зовнішнього" походження, беручи за новий початок відліку

появу нового політичного режиму і з цього часу для них розпочинається новий етап пристосування до обставин, які змінилися. В деяких державах, вони залишилися при владі, не лише гальмуючи процес трансформаційних змін, але також і не допускаючи будь-яких внутрішньо-організаційних змін. У цьому випадку були це типові владні угруповання. У першій фазі посткомуністичних трансформацій, вийшли вони однак на політичну арену володіючи значним досвідом організаційної роботи і особливо бюрократичним апаратом. Процес "парламентаризації" як специфічний метод інституалізації політичних партій, однак означав у їхньому випадку домінування стратегії зорієнтованої на державні інститути.

Однак, з однієї сторони, характер електорату не сильно схильного до формування тривалих форм партійної ідентичності, досить скептичного та підозрілого щодо політики та політичних партій, а з іншого – процес "парламентаризації" – це дві групи чинників, які зумовили формування існуючого характеру зв'язків між політичними партіями, державою та суспільством. Характер цих зв'язків впливає на спосіб інституалізації політичних партій, які намагаються використовувати оптимальні та можливі в даній ситуації політичні стратегії.

Маємо в цьому регіоні справу з моделлю виборчої партії, якщо мова йде про характер виборчої стратегії. Якщо ж мова йде про організаційну структуру, є вони на загал угрупованнями в яких домінує парламентська партія, яка має підсистему бюрократичну, що складається з бюрократичного апарату та групи професійних працівників, які відповідають за певні сфери діяльності. Загалом спостерігаємо виникнення організаційного укладу стратархічного. Домінує "центр", який створює умови для автономії регіональних організацій, які не приймають участі в поточному процесі прийняття рішень, а розпочинає свою діяльність з початком важливої політичної кампанії чи як спосіб легітимації рішень прийнятих "згори". Партії ці мають сильно виражений елітарний характер, в тому числі й ті, які володіють розвиненою членською базою. Елітарний характер організації посилюється тим фактом, що бюрократичні структури партії не стільки слугують координації діяльності локальних організацій, скільки обслуговують

парламентській фракції. Остання зміцнюючись все більше віддаляється від рядових членів партії.¹¹

З певного погляду політичні партії нагадують модель партії-картелю. Мова йде насамперед про їх виразну стратегічну орієнтацію на державні структури. З однієї сторони досить охоче використовують вони стратегії бюрократичного патронажу, здійснюючи контроль над процесом призначення на відповідні посади в державній адміністрації, а також "політизації" функціонування місцевого самоврядування, з іншої ж – користуючись ресурсами держави в процесі формування політичної і виборчої самоідентичності (наприклад використовуючи засоби масової інформації). Стратегію патронажу можна трактувати як один із способів інституалізації політичних партій. Процес колонізації публічної адміністрації уможлиблює їм наприклад можливість отримання підтримки груп інтересів через ширше відкриття їм доступу до процесу прийняття рішень. Таким способом можна формувати преференції принаймні деяких сегментів електорату, наприклад через запровадження вигідних для них правових норм. Однак слід пам'ятати про те, що особливо в період демократичної трансформації, правлячі партії мають значну свободу при формуванні правил політичної гри, які детермінують сутність політики, а тому краще від самого початку мати вплив на процес інституалізації політичної системи, що гарантує отримання необхідних дивідендів також і в майбутньому. А вони є і будуть потрібні політичним партіям особливо тому, що їх кадровий характер змушує до консолідації партійної еліти.

Однак вихідне становище і соціальне середовище в різних країнах є різним. Країни колишнього Радянського Союзу, Центральної, Східної та Південно-Східної Європи зіткнулися з новою ситуацією. Перетворення зруйнованого соціалізму на систему демократії, ринкової соціально орієнтованої економіки – цьому процесові досі немає і не було аналогів. Йдеться про зміну системи, а не лише про програму реформ. Подібна зміна системи отримала назву „соціальної трансформації”. Трансформація означає масштабну перебудову, перетворення та зміну ідей, цінностей, структур та знарядь влади.

Друга група держав перебуває у становищі, що характеризується поняттями „модернізація” та демократизація.

¹¹ *Даудерштадт М., Герріте А., Маркус Д.* Драматичний перехід: соціал-демократія у Східній та Центральній Європі.- К., 2000.

Модернізація охоплює ті процеси, які позначають прискорені зміни всередині суспільства. Основою цього процесу є поступ суспільства вже „оснащеного” базовими демократичними елементами. Під демократизацією розуміється не програма формування суспільства, а ідея формування відповідної демократичної політичної системи.

Роль та функції, які виконують політичні партії в політичних системах, що перебувають у процесі трансформації, модернізації та демократизації, є різними. Якщо сформулювати проблему конкретніше, то вона полягає в з'ясуванні того, які завдання повинні виконувати політичні партії у системах, в яких самі демократичні структури існують поки що лише частково і консенсус населення за демократію ще слабкий та хиткий? Ці та інші питання, що впливають з обсягу та контексту тематики, знаходяться сьогодні в центрі уваги дослідників політичних партій та партійних систем.¹²

Формування партійних систем в державах Центрально-Східної Європи. Попередні вибори 90-х рр. в країнах Центрально-Східної Європи були здебільшого референдумами за комуністичними правилами. Основною мотивацією більшості виборців була відмова від старого комуністичного режиму. Політичні партії пристосували свої заклики до таких очікувань. Всі партії взяли антикомуністичний курс, але запропонували мало чітких оперативних курсів боротьби з посткомуністичною реальністю. Різниця між партіями виявилась в риторичності передвиборчих промов і публічних дебатів, проте вони залишались надто витонченими і їх правдоподібність важко було оцінити, щоб вплинути на велику кількість виборців. З часом партії побудують образ і надбають репутацію, чіткіше визначену в межах програмних та ідеологічних альтернатив стосовно простору конкуренції, визначеного раніше. Плебісцитарний характер перших виборів є найбільш явним в країнах, де вибори відбулися відразу ж після несподіваного падіння комуністичної влади. В цих країнах кількість людей, що взяли участь у виборах, виявилась надзвичайно великою. В Східній Німеччині на виборах у березні 1990 р. голосувало 93% виборців. В Чехословаччині у виборах в червні 1990 р. взяло участь 96%, в Румунії в травні 1990 р. взяло участь 86%. В порівнянні з тими країнами, де

¹² Democracje Europy Srodkowo-Wschodniej w perspektywie porownawczej.- Wroclaw, 1998.

відбулися затяжні переговори між привілейованою елітою і представниками опозиційних груп перед вільними виборами, кількість виборців, що взяли участь у голосуванні, була меншою. Таким чином, в перших вільних і цілком невимушених президентських виборах в грудні 1990 р. в Польщі взяли участь ледве дві третіх виборців. Те ж відбулось в Угорщині на парламентських виборах в березні-квітні 1990 р.¹³

Партій просто є надто багато, - стверджує М.Макфол, - надмір демократії є згубним для самої ж демократії". Виникнення значної кількості політичних партій, на думку Д.Кетлі, свідчить лише про "поведінковий плюралізм", а "інституційний плюралізм" був відсутній, що не дає підстави говорити про реальну багатопартійність. І така ситуація була типовою для даного етапу формування реальної багатопартійності в цьому регіоні.¹⁴

¹³ *Smith R.* State Government in Transition.- Philadelphia, 1963.

¹⁴ *Джанда К.* Сравнение политических партий: исследования и теория. - В кн.: Современная сравнительная политология: Хрестоматия. - М.,1997, с.95-96.

Сім'ї політичних партій

Суть поняття "сім'я політичних партій". Процес виділення загальних типів політичних партій заснований перш за все на тому, що відрізняються вони між собою визначеною самоідентичністю, яка є результатом певного історичного процесу. Власне історичний контекст процесу формування політичних партій впливає на характер та зміст політичних стратегій, які вона використовує. В політологічній літературі існує так звана концепція сімей (родин) політичних партій, котрі представляють виразну і окрему ідеологічно-програмну самоідентичність.

Концепція ця будується на трьох критеріях: генетичному, матеріальному та організаційному.

а) генетичний критерій – пов'язаний із появою спільних рис між партіями, котрі оформились у результаті однакового процесу інституалізації. Партії виникали та консолідувались в дуже подібних історичних умовах і щораз більше намагалися представляти інтереси визначених суспільних груп, політична еволюція котрих в усіх країнах здійснювалась у подібний спосіб. Центальною віссю конфлікту став поділ на інтереси лівиці та правиці. У результаті оформились дві великі сім'ї: лівих партій (соціал-демократи, соціалісти, комуністи) та правих партій (консерватори, ліберали, християнські демократи). Події 70-х та 80-х рр. вплинули на трансформацію змісту, що криється за звичними категоріями лівих та правих, хоча сама суть конфлікту залишилась і нові типи партій, які виникли пізніше, "підсилили" великі партійні сім'ї (наприклад, ліво-ліберальні партії належать до лівих сімей, нові ж ультраправі партії (популістські) до сім'ї правих партій). Такий поділ на класову лівицю чи правицю (у фазі оформлення і консолідації демократії), а зараз поділ на програмну лівицю чи правицю став домінуючою і універсальною рисою структурних партійних систем і генетичним індикатором самоідентичності сімей політичних партій.

б) матеріальний критерій тісно пов'язаний з генетичним. Політичні партії, які належать до "генетичних" сімей партій, намагаються реалізувати близькі пункти своїх програм. Це означає, що можна визначити, скласти перелік проблемних питань, які характеризують 194 яд - лівий чи правий, а в рамках кожної з тих великих сімей - питання найбільш важливі, які виступають джерелом внутріблокового конфлікту і причиною виокремлення конкретних сімей правих та лівих партій.

в) організаційний критерій пов'язаний із створенням наднаціональних об'єднань, які об'єднують подібні типи партій (наприклад, Соцінтерн, Ліберальний Інтернаціонал). Також в рамках Європарламенту оформились наднаціональні політичні об'єднання, які охоплюють представників партійних сімей, що формуються на підставі генетичних та матеріальних критеріїв. Можемо їх визначити поняттям транснаціональних партій.¹

Представимо зараз найістотніші, з точки зору демократичної еволюції партійних систем Західної Європи, сім'ї політичних партій.

Сім'я комуністичних партій. Комуністичні партії представляють велику групу лівих партій. Найдавніші з тепер існуючих комуністичних партій виникли в I-й половині XX століття. Прикладами тут є голландські та шведські комуністи, котрі виокремились із соціал-демократичних партій в результаті реформістської орієнтації останніх. Однак звичайно комуністичні партії прийнято вважати продуктом російської революції 1917 р. У Фінляндії та Німеччині вони виникли також після російської революції, а у Норвегії, Італії чи Франції - на початку 20-х рр.

У комуністичному русі можна виділити кілька значних фаз його розвитку. В міжвоєнний час та після Другої світової війни комуністичні партії були лояльними виконавцями політики Москви і базувались на визнанні історичного значення Жовтневої соціалістичної революції і необхідності перетворення західних суспільств у відповідності до комуністичного ідеалу. Серед комуністичних партій цього періоду можна виділити ортодоксальні партії, сильно промосковські та антисистемні

¹ Transnational Parties. Organizing the World's Precings / Ed. by R.Goldman.- University Press of America Inc., 1983.

(наприклад, компартії Франції, Португалії, Греції), а також партії більш ліберального, автономного характеру (наприклад, компартії Італії, Іспанії, Швеції, Голландії).

Після періоду т.зв. політики єврокомунізму (70-і рр.), коли багато комуністичних партій отримало перемогу на виборах - наступив період часткової політичної маргіналізації даних угруповань.

Крах у 80-і рр. держав так званого реального соціалізму зумовив дуже неоднозначну реакцію західних комуністичних партій. Перша група партій – це ті, лідери котрих вважають, що крах комунізму в Східній Європі не має жодного впливу на попередню самоідентичність комуністичних партій. Партії, які сповідували ортодоксальну марксистську ідеологію, продовжують сповідувати її і далі. Класичним зразком тут виступає німецька компартія, а на початку 90-х рр. - Португальська та Французька компартії. Друга група охоплює ті комуністичні партії, які підтримують тезу, що наступив крах дегенерованого соціалізму, але не соціалізму загалом. У новій ситуації західні комуністи можуть створити нову версію соціалістичного порядку, який спирається не на вчення Леніна-Сталіна, але на "правдиве" марксистське вчення, застосоване до капіталізму постіндустріальної доби. Такого типу ідеологію сповідують іспанські, грецькі, португальські, французькі та італійські комуністи. Третю групу становлять партії, які вважають, що комунізм закінчився як такий і у зв'язку з цим слід змінити всю комуністичну символіку і комуністичну самоідентичність. Лідери цих партій визначають їх як некомуністичні партії лівиці. Цією дорогою пішла італійська комуністична партія (згодом соціал-демократична), англійська, шведська, фінська та голландська компартії.

У 20-х рр. комуністичні партії здобули представництво в європейських парламентах (наприклад, німецька компартія), а в коаліційних кабінетах вони почали з'являтися після 1945 р. Винятком була іспанська компартія, котра ввійшла до складу Народного фронту в 1936-39 рр. Після 1945 р. дані партії здобували близько 7, 5% голосів виборців (але з 70-х рр. - не більше 5.8%). У 90-х рр. спостерігається ріст виборчої підтримки того типу партій, які називаються некомуністичні ліві - близько 8% виборців. До найбільших з них належить італійська Партія демократичних лівих (20, 4% голосів в 1994

р.), Фінський союз лівих (11, 2% в 1994 р.) та Іспанська комуністична партія (10% в 1993 р.).

Дуже рідко після 1945 р. комуністичні партії брали участь в урядових коаліціях. Найвищий ступінь участі в урядових коаліціях мають фінські комуністи, які брали участь в 11 урядових кабінетах. У 70-х і 90-х рр. комуністи входили до складу двох соціалістичних урядів у Франції (кабінет Маурої 1981-84 рр.) та двох "урядах народного порозуміння" в Греції (1989-90 рр.). У 1974-75 рр. Португальська компартія брала участь в так званих перехідних урядах. Компартії Австрії, Бельгії та Італії брали участь у перших кабінетах, сформованих після Другої світової війни.

Стосовно ж членства, то в 90-х рр. найбільші політичні партії даної сім'ї нараховували до 150 тис. членів. До числа найбільших відносилися італійська Партія демократичних лівих (800 тис.), німецька Партія демократичного соціалізму (242 тис.), французька компартія (200 тис.) та португальська компартія (200 тис.).

Після розпаду Радянського Союзу привабливість комуністичної ідеології та вплив комуністичних партій значно послабились і можна сказати, що вони знаходяться сьогодні в глибокій кризі.²

² Bull M. The West European Communist Movement in the Late Twentieth Century // West European Politics, 1995, vol. 18(1), Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porownawcza / Pod. red. A.Antoszewskiego, R.Herbuta.- Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s.103-105., 1983., Granat M. Likwidacja monopolistycznej pozycji partii komunistycznych.- Lublin, 1992., Gross F. The revolutionary party. Essays in the Sociology of Politics.- Greenwood Press, 1974., Kitschelt H. The Transformation of European Social Democracy.- Cambridge, 1994., Sztompka P. Partia w leninowskim modelu społeczeństwa socjalistycznego // Studia Socjologiczne, 1970, № 4., Wiatr J. The Hegemonic Party System in Poland.- In: Studies in Polish Political System.- Warszawa, 1967., World Encyclopedia of Political Systems and Parties.- N.Y., Алтухов В.Т. Обновление программы СДПГ // Социально-политические науки, 1992, № 5., Ильинский И.П. Партийная система ФРГ.- М., 1983., Политические партии и демократия в постсоветской России / Под. ред. Б.Орлова.- М., 1998., "Манифест" шведських соціал-демократів // За рубежом, 1989, № 37., Орлов Б. Социал-демократия Запада: ценности и ориентиры // Диалог, 1990, № 12. Рассен Б. Практика и теория большевизма. - М., 1991., Шевцова Л.Ф. Социализм между прошлым и будущим.- М.,1989.

Сім'я соціал-демократичних партій. Більшість соціал-демократичних партій виникло в II-й половині XIX - поч. XX ст. У 60-х рр. минулого століття виникли Соціал-демократична партія Німеччини (1863 р.) та голландська Партія праці (1868 р.). У наступному десятилітті виникли датська соціал-демократична партія (1871р.) та португальська соціал-демократична партія (1873 р.). Остання з великих соціал-демократичних партій виникла в Греції (ПАСОК - загальногрецький соціалістичний рух). Значна частина партій цього типу зазнала програмних змін після Другої світової війни, а французька та італійська - в 60-х рр.

Сім'я цих партій характеризується такими рисами:

а) вони є парламентськими партіями. Поширення виборчого права означало їх вихід на парламентську арену як представників робітничого класу і участь у виборчій конкуренції як способу опозиції до буржуазної влади. Здійснили вони на принциповій парламентській основі конфронтацію політичних інтересів, а парламентарно-урядовий механізм став методом реалізації власної програмної стратегії.

б) вони є системними партіями. Дуже швидко вони залишили стратегію революційного перетворення суспільства і з часу вступу до парламентів, як представників робітничого класу, прийняли демократичні правила політичної гри. Взяли також на себе відповідальність за формування в багатьох країнах урядів (уряд Мак Дональда в Великобританії чи В.Брандта в Швеції), що додатково вплинуло на зміцнення просистемної орієнтації і формування прагматичного електорату.

в) є вони, як правило, великими партіями як в сенсі підтримки виборців, так і в сенсі членства.

г) є вони часто коаліційними партіями, які самостійно формують уряд або ініціюють створення коаліційного уряду. Соціал-демократичні партії переважно входили до складу коаліційних кабінетів більшості (66%), в котрих мали статус ініціативного угруповання. Найчастіше їх коаліційними партнерами виступали християнсько-демократичні партії (в Австрії, Бельгії, Голландії) чи ліберальні угруповання (в Данії, Німеччині, Швеції). Однак в кількох державах соціал-демократичні партії не мали статусу домінуючого угруповання (наприклад, в Голландії, Фінляндії, Італії). У 75 випадках соціал-демократичні партії творили однопартійні кабінети, з

тим, що близько 50% з них мали статус однопартійних кабінетів меншості (в Данії, Норвегії, Швеції). Серед загальної кількості кабінетів лише 4% становили коаліції меншості (Данія, Норвегія, Австрія).

д) у 70-х та 90-х рр. соціал-демократичні партії були найсильнішими представниками лівої орієнтації.³

Сім'я ліберальних партій. Більшість партій, які належать до цієї сім'ї, виникли на переломі XIX - XX ст. Бельгійська ліберальна партія виникає вже в 1846 р. Організації, що з'явилися пізніше, а особливо після Другої світової війни, як правило, формуються в результаті від'єднання груп лідерів та прихильників від інших партій. Час їх найбільшого піднесення - перша половина XX ст., коли вони домінували як в парламентах, так і в урядах.

На початку XX ст. вони відіграли істотну роль в поширенні демократичних засад політичної системи і власне на хвилі цього процесу здобували статус правлячих партій. Через певний час формували демократичну "політичну" (але не соціальну) опозицію до консервативних партій. Після запровадження загального виборчого права жодна з ліберальних партій не спромоглася стати масовою. Власне з цього часу триває повільний процес політичної маргіналізації цих угруповань. Їх витіснили соціал-демократичні партії, котрі сформулювали чіткішу альтернативу правим консерваторам.

Після 1945 р. серед ліберальних партій з'явилося дві основні тенденції, які стосуються визначення програмної самоідентичності:

1) правий лібералізм - акцентує увагу на проголошенні проринкової стратегії розвитку та зменшенні до мінімуму

³ *Antoczewski A., Herbut R. Socjaldemokracja w Europie Zachodniej. Studium porownawcze. Politologija XVI.- Wroclaw, 1995., Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porownawcza / Pod. red. A.Antoszewskiego, R.Herbuta.- Wroclaw: Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego, s.105-108., World Encyclopedia of Political Systems and Parties.- N.Y.,1983., Актуальные проблемы социал-демократии.- М., ИНИОН, 1991., Бунин И.М. Социалисты и общественно-политическая борьба во Франции в 80-е годы.-М., 1984., Даудерштадт М., Герроте А., Маркус Д. Драматичний перехід: соціал-демократія у Східній та Центральній Європі.- К., 2000., Європейська соціал-демократія. Трансформація у прогресі / Ред: Р.Куперус, Й.Кендел.- К., 2001., Миллер С., Потхофф Х. Краткая история СДПГ. 1848-1990.- К., 1990., Новоженова И.С. Французская социалистическая партия в 70-е гг.: Внутрипартийные течения / Отв. Ред. Г.Дилигенский, М., 1989., Рыжиков В.А. Британские лейбористы: Теория и практика.- М., 1984., Якушик В.М. Социал-реформизм в современном мире: идеология и практика.- К.,1990.*

втручання держави в економіку. У програмних документах цих партій вперше зроблені акценти на питаннях ринкової ортодоксії та підприємництва. Вже традиційно у сфері політичних гасел домінували положення, що стосувались гарантій індивідуальних прав і свобод громадян. Лідери акцентували на демократичному соціальному консенсусі, однак відкидали колективну опіку. Партії цього типу з'явилися головним чином в Австрії (австрійська Партія свободи), Бельгії (валонська Реформаційно-ліберальна партія, фламандська Партія свободи і прогресу), Голландії (Народна партія за свободу і демократію), Німеччині (Партія вільних демократів), а також в Італії (Ліберальна партія). З цього випливає, що тенденція правого лібералізму розвинулась насамперед в тих державах, де існували сильні християнсько-демократичні партії, але немає консервативних партій. Ліберальні партії взяли на себе їх функції, зберігаючи при цьому сильний антиклерикалізм як антитезу християнським демократам. Правий лібералізм залишається типовим для тих держав, в яких релігійний соціополітичний поділ знайшов значну підтримку.

2) лівоцентристський лібералізм - характеризується наголосом на соціальній політичній орієнтації, яка базується на ідеї соціальної справедливості та егалітаризму. До цієї групи партій належать "старі" ліберальні партії, такі як Народно-ліберальна партія Фінляндії, Ліберальна партія Норвегії, Народна партія Швеції, Ліберальна партія Великобританії, а також "молоді" партії, як, наприклад, Демократи-66 в Голландії, Радикальні ліберали в Данії, Італійська республіканська партія. У програмах цих партій можна також знайти багато положень, характерних для т.зв. "нової політики". Лівоцентристський лібералізм з'являється в основному в тих державах, де існують відносно сильні консервативні партії (або інші праві), які патронують ринкові стратегії. Через це рух управо виявився ускладненим, а центр навпаки - відкритим (через відсутність християнських демократів). Виборча підтримка для сім'ї цих партій характеризується поміркованою тенденцією з 10% в 50-х рр. до 12, 6% в 90-х рр. Належить їх, однак, відносити до малих партій, хіба лише з певними винятками (Швейцарія, Голландія, Бельгія). Як на партійну сім'ю, яка користується відносно низьким ступенем виборчої підтримки, вони володіють значним потенціалом керівництва, що стосується особливо тих держав, в яких існує модифікована двопартійність та багатопартійна форма політичної системи. Партії мають лише доповнюючий характер в урядових коаліціях. Партія вільних

демократів у Німеччині належить до категорії неосновних, "третіх" партій, що впливає на їх потенціал управління. Такого характеру не мають датські ліберали, де в центрі партійної системи фактично існують три угруповання, які належать до цієї сім'ї. Як правило, ліберали пересуваються направо і входять до коаліції з консерваторами, радикальні ж ліберали - наліво, що в цілому слід вважати заграванням із соціалістами. Вказує це на "рухливий" характер даних партій.

Ліберальні партії можуть похвалитись відносно високим відсотком індексу участі в керівництві (0.42), що означає, що вони брали участь в роботі половини коаліційних кабінетів, які формувалися в 12 державах Західної Європи. Величина цього індексу була найвищою в Швейцарії (1.0), Німеччині (0.88), Голландії (0.7) та Італії (0.6). Величина ж індексу відповідальності була, однак, весь час на дуже низькому рівні - середня 0.05 (хоча Швейцарія та Данія становили винятки). Серед 120 кабінетів з участю ліберальних партій (включаючи швейцарські коаліції) лише 3 мали однопартійний характер, характер меншості - 2 в Данії та 1 в Швеції. У решті держав стабілізувалися певні коаліційні схеми за участю ліберальних партій. У Бельгії ліберальні партії входять у коаліції з християнськими демократами (10 з 14) або з соціал-демократами (5). У Данії домінує коаліція, яка спирається на співпрацю лібералів з консерваторами (9 з 15) чи соціал-демократами (6). У тому першому випадку доповнюючим угрупованням виступає, як правило, Ліберальна партія, в другому ж - Валонський Союз. У Фінляндії Ліберальна народна партія брала участь в лівоцентристських коаліціях (8 з 16), центристських (5) чи правоцентристських (3). У Голландії домінує одна з двох коаліційних систем: з християнськими партіями (9 з 15) чи велика коаліція, що охоплює цілий простір конкуренції (5). У Норвегії та Швеції ліберали, як правило, беруть участь у правоцентристських коаліціях (6 з 9). В Італії 20 коаліційних кабінетів за участю Італійської ліберальної партії мали статус лівоцентристських (т.зв. pentapartita), а 12 - правоцентристських. Вісью кожної коаліції була християнська партія.

У Німеччині невелика ліберальна партія Вільних демократів фактично була весь час при владі, окрім періоду 1957-1961 рр. (коли блок ХДС/ХСС мав абсолютну більшість) та періоду 1966-1969 рр. (коли була створена велика коаліція християнських демократів та соціал-демократів). Завдяки специфічному механізму виборчої системи ПВД прагне утримувати баланс сил у німецькій політиці.

Щодо Італії, то внаслідок фашизму та Другої світової війни ліберали не зуміли знайти середини між лівими (соціалістами і комуністами) та християнськими демократами. Обставини, за яких почали створюватись політичні партії в Італії (особливо наказ Папи про відлучення від церкви тих католиків, які брали на себе політичні зобов'язання), запобігли появі великих ліберальних та консервативних партій, що могли представляти інтереси буржуазії.

Ліберали в Італії розбиті на дві партії, жодна з яких не має особливої ваги, – так звана Ліберальна партія та Республіканська партія. Не зумівши перейняти контроль над центральною владою, Ліберальна партія змушена була поступитися християнським-демократам на півдні. Опісля вона намагалася перехопити виборців на півночі та в центральній частині Італії, зближуючись з економічними колами та посилюючи зв'язки з бізнесменами. Отже, відносини з християно-демократами були нелегкими, хоча з 1948 р. вони часто опинялися разом в коаліційному уряді.

Республіканська партія відстоювала республіканізм та відданість світським цінностям освіченої буржуазії і відкидала філософію обох партій – соціалістичної та християнсько-демократичної, навіть якщо доводилося поділяти владу в коаліції з однією з них. Республіканці, які мають тісні зв'язки з бізнесом і в цей же час є твердими захисниками ліберальної та світської Республіки, приваблюють лише 3-4% виборців. Їх твердинею є Ломбардія з Міланом.

У Франції Ліберальна партія була також розпорошена між кількома виборчими об'єднаннями та парламентськими угрупованнями, характерними для III Республіки. Після перемоги на президентських виборах В.-Ж. Дестена у 1974 р. він почав висловлюватись за ліберальне суспільство, разом з тим намагаючись закріпитися в політичному центрі та поширюючи державне втручання у відповідь на економічну кризу. Сьогодні найбільше лібералів можна знайти в Республіканській партії та Об'єднанні за Демократичну Францію.

Британські ліберали на початковому етапі були найбільш впливовими, але зараз є найбільш обділеними серед головних європейських ліберальних партій. Ліберали правили країною тривалий час упродовж XIX ст. та в 1905-1915 рр. Більше як половину періоду з 1915 по 1945 рр. вони перебували в уряді лише в коаліціях (останній ліберальний прем'єр-міністр Давід Ллойд-Джордж залишив посаду в жовтні 1922 р.).

Партія була практично зруйнована розширенням виборчих прав у 1918 р., посиленням класової політики, що привело до виникнення лейбористів як головної опозиції до консерваторів. У 1935-1959 рр. ліберали не набирали більше 9% голосів на виборах. З 60-х рр. партія піднімається з такого низького рівня і в 1964 р. отримує 11,2% голосів, 19,3% в 1974 р., в коаліції з соціал-демократами отримують 25,4% в 1983 р. І, нарешті, британська виборча система унеможливила лібералам парламентське представництво, на яке партія з такою підтримкою могла сподіватися в більшості континентальних країн.

У 80-х рр. ліберали почали покладати великі надії на прорив у парламент. Посилилось загальне невдоволення провалом двох головних партій, що обіцяли економічний достаток; все більше розширювалась ідеологічна прогалина між консерваторами і лейбористами, що звільняло місце в політичному центрі. Але жодна з цих причин не була достатньо ваговою, щоб принести третину голосів, необхідну для отримання значної кількості парламентських місць. Приписуючи жалюгідний результат 1987 р. своєму поділу, дві партії (ліберали та соціал-демократи) злилися і стали ліберал-демократами.

Ліберали, а потім і ліберал-демократи мали класичну проблему, характерну для центристських партій, – як запропонувати програму, яка б відрізнялася від програм своїх могутніх конкурентів. Такі їх спроби вилилися у чотири наступні положення. У першу чергу британські ліберали намагалися зменшити концентрацію влади на всіх рівнях. У 70-х рр. це означало прихід до влади ліберальних політиків на місцевому рівні. Партія твердо відстоює федеральну структуру для Великобританії. По-друге, ліберали підтримують “справедливе голосування” – тобто зміну у виборчій системі на пропорційне представництво. Саме вони заявили, що раз і назавжди покладуть край “конфронтаційним політикам”, яких вони вважають головною причиною занепаду, починаючи з 1945 р. По-третє, вони проводять кампанію із закликом бути більш відкритими для світу. Саме ліберали надавали найбільшу підтримку проекту розширення співробітництва з ООН. І, нарешті, ліберали, як партія меншості, можуть собі дозволити робити досить непопулярні кроки – наприклад, вимагати впровадження строгого контролю за екологією або збільшення податків для фінансування системи державної освіти.

Незважаючи на існуючу різноманітність інтересів, європейські ліберальні партії мають ряд спільних рис: відданість індивідуальним свободам та приватній власності, недовіра до держави та її втручання, схильність до відкритих стосунків з рештою світу, особливо з європейськими партнерами.

Незважаючи на те, що лібералам так і не вдалося утвердитись як партії більшості, їх політичний вплив у парламентах та в опозиції європейських політичних систем є доволі значним.⁴

Сім'я ліво-лібертальних партій. Сім'я цих партій об'єднує три відмінні між собою категорії політичних угруповань. Найбільшу групу серед них представляють екологічні партії (партії зелених). Виникають вони на переломі 70-80-х рр. і вносять до західноєвропейської політики новий перелік проблемних питань (т.зв. "нова політика"). Уто час нові масові рухи мобілізували значну частину західних суспільств навколо проблеми охорони навколишнього середовища та проблем, які стосуються якості життя. Разом з іншими новими партіями вони зніціювали вони процес поширення змісту міжпартійної конкуренції на нові програмні положення, які часто характеризуються категорією лівого ліберталізму.

На процес виникнення і розвитку екологічних партій впливає багато чинників, як соціальних, так інституційних:

- тип виборчої системи: у пропорційних виборчих системах часто вони беруть участь в процесі прийняття рішень на парламентському рівні (наприклад, у Голландії, Данії чи Норвегії). Очевидно, що тоді виникає питання стосовно власної політичної позиції. У мажоритарних системах вони мають менші шанси входження до парламенту.

- характер партійної системи : у двопартійних чи двоблокових системах екологічні партії з'являються насамперед тому, що правлячі партії не реагували на "екологічні" потреби

⁴ Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porownawcza / Pod. red. A.Antoszewskiego, R.Herbuta.- Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s.114-117, World Encyclopedia of Political Systems and Parties.- N.Y., 1983., Городецкая И.Е. Великобритания: избиратели, выборы, партии. 1945-1970.- М., 1974., Чалікова В. Ліберали, ліберальне, лібералізм // Сучасність, 1993, № 3., Чичерин Б. Различные виды либерализма // Общественные науки и современность, 1993, № 2., Шапиро И. Введение в типологию либерализма // Полис, 1994, № 3.

електорату ("зелені" в Німеччині, Великобританії чи Бельгії). У багатопартійних системах менші партії піднімали нові питання і тому не виникало необхідності створення окремої екологічної партії (хоча в Швеції та Данії ця реакція виявилася недостатньою, що зумовило виникнення цих партій).

- роль профспілок: як правило, вони сповідують економічні цінності. Соціал-демократичні (соціалістичні) партії, залежні від їх фінансової та виборчої підтримки, не толерували екологічні проблеми у своїх програмах. Так було в Англії, Франції і ФРН. У Норвегії та Голландії профспілки слабше економічно зорієнтовані, і тому соціал-демократичні партії, і ще меншою мірою соціалістичні були більш відкритими до сприйняття нових проблем (тому формування окремих екологічних партій довгий час тут не мало сенсу).

- значення екологічних справ для суспільства : соціологічні дослідження 70-х рр. показали, що ця проблема мала надзвичайно важливе значення для скандинавських країн та Голландії і власне там спостерігається розвиток партій цього типу. У другій половині 70-х рр. подібне явище мало місце в Швейцарії, Австрії та Німеччині, де також з'явилися екологічні угруповання.

У 70-90-х рр. екологічні партії здобували близько 2-3% голосів виборців. Однак їх слід віднести до категорії малих партій. Можна серед них відшукати потенційно сильні угруповання, які здатні конкурувати на виборах чи навіть мають потенціал керівництва. У 90-х рр. обидві екологічні партії Бельгії здобули 10% голосів виборців, фінські "зелені" – 6,7%, австрійські та німецькі – 6%, швейцарські - понад 5.5%. Фінська партія "зелених" перша з цієї сім'ї взяла участь у формуванні урядової коаліції (кабінет Ліппонена сформований в 1995 р.), німецькі "зелені" ввійшли до складу правлячої коаліції з соціал-демократами за підсумками останніх виборів.

У 70-х рр. з'явилися малі ліві партії, які отримали назву ліво-соціалістичних. У переважній більшості були це партії, що вийшли зі складу соціал-демократичних (наприклад, Союз лівих соціал-демократів у Фінляндії, Італійська соціал-демократична партія, соціалістична партія Норвегії) чи комуністичних (наприклад, Соціалістична народна партія Данії) або мали змішаний родовід (наприклад, Об'єднана соціалістична партія Франції). Загалом даний тип партій вважається скандинавським феноменом, хоча партії цього типу існують також у Франції та Італії. Однак лише в скандинавських державах вони досягли політичної самостійності.

Початково творці цих партій трактували їх як виборчу альтернативу сильним партіям соціал-демократичного типу і особливо в скандинавських державах здобули чималий успіх в перетягуванні на свій бік робітничого електорату. Рівень підтримки виборців цими партіями становив приблизно 3% і лише деяким партіям вдавалося перейти 10% поріг (наприклад, датська Соціалістична народна партія в 1981 р. та 1984 р. чи норвезька Соціалістична ліберальна партія в 1973 р. і 7,8% в 1989 р.). У 70-х рр. кілька з них зникло з виборчої арени (Італійська соціалістична партія об'єднаного пролетаріату, Фінський союз лівих соціал-демократів). У 70-х рр. в їх програмах почали з'являтися постматеріальні гасла, наприклад, положення про громадський контроль над політичним процесом, участь суспільства в індустріальній політиці, розбудова соціальних програм, вихід з НАТО, охорона довкілля.

Програмна еволюція багатьох малих партій з сім'ї комуністичних, особливо в 90-х рр., дозволяє зачислити їх також до категорії ліво-лібертальних (т.зв. некомуністичні ліві партії), як, наприклад, Шведська партія лівиці, голландська компартія.⁵

Сім'я християнсько-демократичних партій. Дана сім'я політичних партій є найсильнішою серед партій правоцентристської орієнтації в Західній Європі. За винятком

⁵ Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porownawcza / Pod. red. A.Antoszewskiego, R.Herbuta.- Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s.108-111, Harmel R., Robertson J. Formation and Success of New Parties: A Cross-National Analysis // International Political Science Review, 1985, vol. 6(4)., Ignazi P. The Crisis of Parties and the Rise of New Political Parties // Party Politics, 1996a, vol.2(4)., Small Parties in Western Europe. Comparative and National Perspectives.- L., 1999., Taagart P. New Populist Parties in Western Europe // West European Politics, 1995, vol.18(1). World Encyclopedia of Political Systems and Parties.- N.Y., 1983., Лафонтен О. Социализм и новые социальные движения // Рабочий класс и современный мир, 1990, № 4, Литвин В. Новітні політичні партії і робітничий рух // Політика і час, 1991, № 3., Массовые демократические движения: Истоки и политическая роль / Отв. ред. Г.Дилигенский.- М., 1988, Фомичев С. Мыслить глобально, действовать локально. Интервью с председателем Лиги зеленых партий // Общественные науки сегодня, 1993, № 2., Цыганкова Э.Н. Демократические движения современности: Содержание, многообразие, тенденции развития.- М., 1983., Шведа Ю. Фемінізм як течія політичної думки і суспільно-політичний рух // Perpetuum Studiens, 2002, № 2., Юрген М. Зеленые в европейском ландшафте // Международная жизнь, 1990, № 10.

Великобританії та Ірландії, християнські демократи домінують у всіх державах цього регіону. Найдавніші з них виникли під кінець XIX ст. Вони пройшли значну ідеологічну трансформацію після Другої світової війни, і тому сьогодні можна говорити про нові християнсько-демократичні партії, які значно відрізняються від попередніх.

Релігійні партії були представлені в національних парламентах вже у 20-х рр., а їх участь в коаліційних урядах розпочалася в 30-х рр. Однак лише після 1945 р. християнсько-демократичні партії стали значною політичною силою в Західній Європі (ХДС/ХСС в Німеччині, християнсько-демократичні партії Італії, Австрії). У сім'ї християнсько-демократичних партій можна виділити три категорії угруповань:

а) партії католицького походження. До їх числа належать австрійська, італійська, бельгійська (валонська та фламандська) християнсько-демократичні партії, а також "Об'єднана Ірландія".

б) партії, що представляють інтереси католицької громади та протестантів. Це суспільний феномен. До їх числа відносять коаліцію ХДС/ХСС в Німеччині, голландську християнсько-демократичну партію, яка виникла в 1980 р. в результаті об'єднання трьох малих релігійних партій (двох протестантських - Християнсько-Історичний Союз, Антиреволюційна партія (кальвіністська) та Католицької народної партії).

в) малі християнські партії протестантського чи католицького походження. До них відносять протестантську Християнську народну партію в Данії, Християнський союз Фінляндії, Християнську народну партію Норвегії, Християнсько-демократичну партію Швеції, католицьку - Радикальна партія Голландії.

Дані угруповання знаходяться поза головною течією політичної конкуренції, навіть якщо релігійний соціально-політичний поділ визначає одну з головних осей політичного конфлікту в країні (наприклад, у Голландії). У післявоєнний період вони мали більше ніж 24% підтримки електорату, хоча в 70-х і 90-х рр. ця тенденція пішла на спад. Як правило, рекордну виборчу підтримку дані партії отримали в 50-60-х рр., а в наступних десятиріччях спостерігається виразне падіння рівня їх виборчої підтримки (в 90-х рр. - винятково низький рівень виборчої підтримки).

Християнсько-демократичні партії (за винятком тих, котрі належать до 3 категорії) можуть похвалитися високим рівнем урядової участі та відповідальності. Пояснюється це насамперед центристським положенням партії в рамках конкурентного простору і здатністю входити до партійних коаліцій як з лівими партіями (соціал-демократичними), так і правими (особливо ліберальними). Така позиція християнсько-демократичних партій в рамках конкурентного політичного простору виходить насамперед зі змісту їх програм. Як правило, це партії, які тяжіють до лівизни, коли мова йде про соціальну політику, та до правих в економічній сфері (держава повинна контролювати ринок, якщо його функціонування унеможлиблює досягнення важливих соціальних цілей).

З поміж 200 кабінетів, у котрих брали участь християнсько-демократичні партії, аж 168 (80,8%) мали характер коаліцій більшості, в 111 випадках виникали надлишкові коаліції (з одним чи кількома партнерами, присутність котрих не була продиктована сенсом побудови коаліції). Серед 168 коаліційних кабінетів 10 мали статус так званої тимчасової адміністрації. Характер коаліційних кабінетів меншості мало 20 урядів (10%), головним чином в Італії та Норвегії. Така сама кількість однопартійних кабінетів, причому 15 з них були кабінетами меншості (всі в Італії). Однопартійні кабінети більшості були створені лише в Бельгії та Австрії (в Австрії до 1966р.). У Бельгії, Голландії, Ірландії, Німеччині та Італії християнські партії мали (чи мають) характер ініціативних угруповань, у скандинавських державах - доповнюючий характер.

Виключаючи з досліджень Швейцарію (всі кабінети тут мали статус надлишкових і були створені на підставі так званої магічної формули) більша частина урядових коаліцій спиралася на одну з чотирьох формул добору і політичної співпраці:

1) коаліції християнських демократів з ліберальними чи центристськими угрупованнями (33% випадків). Найчастіше схема працювала в Німеччині (12 з 13 коаліцій), Голландії (9 з 20), Бельгії (11 з 30), а також в Італії (14 з 53).

2) коаліції з соціал-демократичними партіями (30,7%). Такий уклад домінував в Ірландії (всі коаліції), Австрії (12 з 14) та Бельгії (15 з 30).

3) коаліції однаково як із соціал-демократичними, так і ліберальними (центристськими) партіями (22%). Найчастіше дана формула проявлялася в Італії (22 коаліції) та Голландії (5 коаліцій).

4) коаліції з консервативними чи (або) ліберальними (центристськими) партіями - 9%. Такий уклад характерний насамперед для скандинавських держав.

Аналізуючи цикли розвитку партій в Голландії, П.Лукард'є зауважує, що релігійні партії стають, як правило, стабільним та стійким елементом політичного життя в той час, коли інші або швидко зникають з політичної арени, або змушені боротися за свої позиції в парламенті. Кальвіністська Католицька Народна партія ніколи не перейшла порога у 2,5% виборчих голосів, однак має дуже стабільну і розбудовану базу підтримки. Подібною є ситуація з Реформістським Політичним Союзом.⁶

Сім'я консервативних партій. Більшість консервативних партій з'являються на переломі XIX і XX ст. Виняток становлять консерватори Франції. Відома голлістська партія є унікальним феноменом, який виник у 50-і рр. Консервативні партії були тісно пов'язані з національними парламентами і часто саме парламентські групи ініціювали створення територіальних структур партій. Використовуючи класифікацію М.Дюверже, вважаємо їх партіями внутрішнього походження, а процес їхньої внутрішньої інституалізації досить виразно випередив фазу поширення виборчого права. Серед інших партій консервативні першими здобули парламентське представництво та ввійшли до складу урядів.

Починаючи з 30-х рр., вони опанували процес політичної конкуренції, а найбільших успіхів досягли в міжвоєнні часи. Серед консервативних партій виділяють два типи угруповань:

по-перше, загальнонаціональні партії, котрі намагаються відмовитись від класового звернення до виборців і замінити його універсальною ідеологією "понад поділами". Так себе поводи́ла з моменту виникнення ірландська консервативна партія "Солдат Ірландії", лідери котрої часто користуються

⁶ Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porownawcza / Pod. red. A.Antoszewskiego, R.Herbuta.- Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s.111-114, Christian Democracy in Europe. A Comparative Perspective / Ed. by D. Hanley.- L., 1994., Kersbergen K. van Social Capitalism. A Study of Christian Democracy and the Welfare State.- L.-N.Y., 1995., The European Center-Right at the End of the Century / Ed. by F.Wilson.- L., 1998., World Encyclopedia of Political Systems and Parties.- N.Y., 1983., *Адамо Г.* ХДС/ХСС сутність и політика.- М., 1978., *Ильинский И.П.* Партийная система ФРГ.- М., 1983., *Романюк А.* Християнська демократія: стан та розвиток у XX столітті // Вісник Львівського університету, Вип. 5, Філософські науки, с. 324-334.

націоналістичними гаслами і в результаті переконують значну частину виборців, що репрезентують інтереси всіх ірландців. Починаючи з середини 70-х рр., цю стратегію почала реалізовувати Британська консервативна партія, хоча в даному випадку політичний заклик до виборців становить поєднання економічних (ринкова ортодоксія) та аксіологічних постулатів (новий моральний уклад, який засновується на індивідуалізмі та підприємстві) і має виразний характер правої орієнтації. Генерація голлістських партій у Франції (Об'єднання в підтримку Нової Республіки, Демократичне Об'єднання в підтримку Нової Республіки, Об'єднання в підтримку Французької Демократії) досить виразно визначає організаційний та ідеологічний імідж партії виборчого типу (catch-all).

По-друге, загальнонародні партії популістської виборчої підтримки. Їх сутність характеризується наявністю сильних національних акцентів у виборчих програмах. Угрупування такого типу з'явилися у 70-х рр., особливо в середземноморських демократіях, котрі порвали з авторитарним минулим (Греція, Іспанія і Португалія). Дуже схожа до них за характером діяльності італійська "Вперед, Італія!" С. Берлусконі. Інший тип консервативних партій знаходимо в скандинавських державах. Вони повинні були прийняти консенсусні засади політичного змагання, які виникали насамперед з переважання в цьому регіоні соціоекономічних конфліктів. Соціал-демократичний консенсус, що склався в основному з 1945 р., стосувався також концепції активної держави і свідчив про очевидні речі, які були в політиці цих держав тоді, коли до влади приходили коаліції, очолені консервативними партіями.

Консервативні партії формують сильнішу виборчу коаліцію, ніж їх безпосередній сусід у політичній конкуренції - християнсько-демократичні партії. У післявоєнний період вони здобували третину голосів виборців і тенденція до росту виборчої підтримки цих партій зберігається (в деяких державах, таких як Норвегія та Великобританія, мало місце явище "консервативного перелому"). Приріст виборчої підтримки був значним у 70-і рр. І сьогодні партії даної сім'ї продовжують залишатися партіями з найсильнішою виборчою підтримкою в Західній Європі. Консервативні партії володіють також значним потенціалом керівництва.

У рамках політичного спектру консервативні партії розташовані справа від християнських демократів. Обидві сім'ї політичних партій можна потрактувати як функціональний відповідник, якщо мова йде про стиль їх політичної конкуренції та програмну самоідентичність. Обидві представляють єдину політичну альтернативу лівим (соціал-демократичним) партіям. Представники двох політичних сімей рідко з'являються одночасно в тій самій партійній системі.

Їх місце у просторі політичного змагання та зміст виборчої програми детермінують відповідний характер урядових коаліцій. Серед 86 кабінетів, в яких брали участь консервативні партії, лише 33 мали однопартійний характер. У Великобританії для всіх був спільний статус однопартійних кабінетів більшості. В Іспанії уряди, що формувалися консервативним Союзом демократичного центру в 1977-82 рр., мали статус коаліцій меншості. У Португалії виникли три однопартійні кабінети, а в Греції – 2. В Ірландії консервативна партія "Солдат Ірландії" сформувала 11 однопартійних урядів, з тим, що 7 з них мали характер більшості. У Франції права сторона політичного спектру була представлена голлістськими угрупованнями, однак формували вони уряди більшості, і то багаторазово з більшістю мандатів у парламенті. У Данії, Норвегії і Швеції виникали правоцентристські коаліції за участю ліберальних, центристських та християнсько-демократичних партій. Лише раз у цих державах виник чисто однопартійний консервативний уряд меншості в Норвегії у 1981-83 рр. У Фінляндії консервативна партія брала участь, як правило, в надлишкових коаліціях, які об'єднували всіх – від лівих до правих. Консервативні партії, як правило, мають характер ініціативних угруповань, а винятком тут є лише фінські та шведські консерватори ⁷.

⁷ *Bardi L. Anti-party Sentiment and Party System Change in Italy // European Journal of Political Research, 1996, vol.29., Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porownawcza / Pod. red. A.Antoszewskiego, R.Herbuta.- Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s.117-120, Seisselberg J. Conditions of Success and Political Problems of a Media-Mediated Personality-Party: The Case of Forza Italia // West European Politics, 1996, vol.19(4)., World Encyclopedia of Political Systems and Parties.- N.Y., 1983., Ковлер А.И. Франция: партии и избиратели.-М., 1984., Новиков Г.Н. Де Голль, голлисты и голлизм // Новая и новейшая история, 1990, № 3., Френкин А.А. Западногерманские консерваторы: кто они? - М., 1990., Чернега В.Н. Буржуазные партии в политической системе Франции. Третья-Пятая Республики.- М.,1987.*

Сім'я праворадикальних партій. Само визначення показує, що маємо справу з угрупованнями, які в політичному просторі є найбільш віддаленими справа. У багатьох випадках ці партії можна було б віднести до числа консервативних. Це особливо стосується відносно молодих угруповань, які почали виникати в 70-і рр. Стабільні консервативні партії, як правило, виключають можливість співпраці з ними, головним чином через їхню антиконсервативну стратегію впливу на виборців. У рамках політичної боротьби виникає те, що партії ці є ізольованими, як невігідні союзники, що не заважає багатьом консервативним партіям запозичувати до своїх виборчих програм нові проблемні питання, які спочатку висуваються ультраправими.

Серед даної сім'ї політичних партій належить відокремити дві наступні групи партій:

1) праворадикальні партії старого типу, які належать до авторитарної, навіть фашистської традиції. Їх можна визначити, використовуючи насамперед матеріальний критерій (зміст політичних лозунгів). У програмних закликах цих партій з'являються політичні питання, схожі до тих, що характерні для європейської традиції фашистських чи напівфашистських рухів. Вони порушують, як правило, легітимність існуючої політичної системи, відкидають демократичні основи політичної гри та попередній політичний консенсус. У їх програмних вимогах дуже сильним є акцент на антипарламентаризмі, антиплюралізмі чи антипартійності. Можна виділити кілька характерних вимог програм цих партій:

- відстоюють антидемократичну і антигегемонну концепцію політичного режиму, відкидають ліберально-демократичний стиль керівництва державою разом з притаманними йому інститутами;

- проводять ідею "природної спільноти" як вираз єдності держави та суспільства, а також гарантії реалізації людської волі. З'являється концепція ідеї, якій мають бути підпорядковані індивідуальні та групові інтереси ,

- етноцентризм та націоналізм, які поєднуються з ворожістю до представників інших національних спільнот і держав.

Така програмна сутність цих партій відділяє їх від стабільних консервативних. Можливо, більш логічно було б

розглядати існування ультраправих партій в рамках цілком окремого виміру конкуренції, пов'язаного з легітимністю політичної системи (легітимність проти нелегітимності). З огляду на це партії цієї сім'ї не слід трактувати як праві чи навіть ультраправі, бо вони набувають рис зовсім відірваних (антисистемних) угруповань. Антисистемність переносить їх у зовсім інший уклад політичної боротьби. До цієї групи партій слід віднести Народний Фронт у Бельгії, Народний Союз Німеччини, Національний Альянс в Італії, Центристських демократів в Голландії, Народну дію в Швейцарії чи Народну партію в Великобританії.

2) праворадикальні партії нового типу. Не мають безпосереднього організаційного чи ідеологічного зв'язку з фашистськими партіями і важко їх трактувати як звичайне їх продовження. Виникли як результат неоконсервативної реакції на кризу держави, яка спиралась на соціал-демократичні ідеї, концепції держави добробуту, корпоративізм чи кейнсіанство. Виходять з тієї ж філософії і способу розуміння еволюції капіталістичної держави, що і партії нових лівих. Криза політичної системи, на думку лідерів цих угруповань, зумовила необхідність пошуку нового суспільного консенсусу як антитези соціал-демократичній та опікунській свідомості. П.Таггарт говорить про нові популістські партії, а П.Ігназі – про партії нових правих. Ці партії, очевидно, пішли в іншому напрямку, ніж ліберальні, і бачать сенс в наданні політичній системі життєвості та ефективності в інший спосіб. Партії нових правих мають виразну неоліберальну економічну орієнтацію і хоча б з огляду на це залишаються правими. Їх лідери є переконаними в тому, що неефективна та громіздка держава втратила здатність ефективно розв'язувати політичні та соціальні проблеми. Належить повернутися до старої ліберальної ідеї, що держава не може обмежувати підприємливості одиниці, а принциповою функцією держави повинна стати гарантія свободи як етичної категорії, яка трактується дуже індивідуалістично та негативно. Партії, які належать до цієї категорії, не вважають парламент основною метою своєї політичної боротьби. Їм притаманна ідеологія "хлопців в чоботях", які намагаються здобути вулиці. Ці партії є загалом антиконсенсусними угрупованнями, партіями протесту, а не антисистемними. До цієї групи партій можна зачислити, наприклад, Прогресивну партію Данії та Норвегії, Народний Фронт у Франції, Республіканську партію Німеччини, Лігу

Півночі Італії, Лігу Тіціно в Швейцарії. Що стосується виборчої підтримки, то вони належать до категорії малих партій, які не перевищують рівня 10% виборчих голосів. Німецьким республіканцям ніколи не вдавалося перевищити 5%. Винятком є лише обидві Прогресивні партії та Національний Фронт у Франції. Епізодичний успіх мав італійський Національний Альянс, котрий на виборах 1994р. отримав 13,5% голосів і 105 мандатів в 630-місному парламенті. У результаті в 1994-96 рр. партія стала членом правлячої коаліції С. Берлусконі. Це був єдиний випадок в повоєнній історії Західної Європи. А на виборах 1996 р. італійський Національний Альянс здобув 15,7% голосів виборців.⁸

Сім'ї політичних партій країн Євросоюзу. Формування сімей політичних партій можна прослідкувати на основі політичного структурування Європейського парламенту. Наочно це можна зобразити так:

1953 р. – існувало три організованих групи політичних партій – група християнсько-демократичних партій, група європейських соціалістичних партій та група ліберальних партій;

1965 р. – французькі голлісти об'єднуються з лібералами і формують Союз європейських демократів;

1973 р. – британська консервативна партія започатковує формування Європейської консервативної групи. Члени Ірландської партії "Солдат Свободи" об'єднуються з Союзом європейських демократів під назвою "Європейські прогресивні демократи". Тоді ж формується Комуністична група;

1976 р. - Ліберальна група міняє свою назву на Групу лібералів та демократів;

⁸ Brug W., Fennema M., Tillie J. Anti-immigrant parties in Europe: Ideological or protest vote? // European Journal of Political Research, 2000, № 37(1), Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porownawcza / Pod. red. A.Antoszewskiego, R.Herbuta.- Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s.120-124, Ignazi P. The Intellectual Basis of Right-Wing anti-Partyism // European Journal of Political Research, 1996b, vol. 29, World Encyclopedia of Political Systems and Parties.- N.Y., 1983., Галкин А. Фашизм – его сущность, корни, признаки и формы проявления // Полис, 1995, № 2., Тихомиров В.И. Партия апартеида: социально-политическая революция националистической партии ЮАР.- М., 1987., Улманд А. Сравнительный анализ новых крайне правых групп на Западе (По поводу книги М.Микинберга) // Полис, 2001, № 3.

1979 р. – відбуваються перші прямі вибори до Європейського парламенту. Християнські демократи змінюють свою назву на Європейську Народну партію. Європейська консервативна група трансформується у Європейську демократичну групу, яка пізніше об'єднується з Народною партією. Тоді ж формується група Технічної координації та захисту незалежних груп і членів;

1984 р. – на базі французького Національного фронту та Італійського соціального руху формується група Європейських правих. "Зелені" та ліві об'єднуються з незалежними і формують так звану групу "Райдуга". Група лібералів та демократів перейменовується у Групу лібералів, демократів та реформістів. Після приєднання до Європейських прогресивних демократів Португальських соціал-демократів вона починає функціонувати під назвою "Європейський демократичний альянс";

1989 р. – з групи "Райдуга" виділяється окрема Група "зелених", формується Група об'єднаних лівих, відновлюють свою діяльність комуністичний та лівий альянси;

1994 р. – на базі італійської партії "Вперед, Італія!" формується група "Вперед, Європа!". Європейські праві міняють свою назву на Європейський радикальний альянс. Група об'єднаних лівих бере собі назву – Європейські об'єднані ліві. Формується група – Європа націй, а також формується група 27 неприєднаних членів.

1995 р. – Об'єднана Європа та Європейський демократичний альянс створюють разом групу – "Об'єднання для Європи".

1999 р. – Європейська Народна партія міняє свою назву на Європейська Народна партія (християнські демократи) та європейські демократи. Формується група Європейських демократів за різноманітність.

У Європарламенті, сформованому 1994 р., існувало 9 т.зв. "партійних клубів", однак лише 3 з них функціонували як позапарламентські міжнародні організації, що користувалися спільними фінансами, бюрократичним апаратом, спільними виборчими стратегіями. Йдеться про партії європейських соціалістів, об'єднання ліберальних партій та так звану Європейську Народну партію – організаційне об'єднання християнсько-демократичних партій.

Сьогодні в Європарламенті засідає 626 депутатів. За результатами виборів 1999 р., вони об'єдналися у наступні

політичні групи: Європейську народну партію (об'єднання консервативних партій) – 224, Партію європейських соціалістів – 180, Європейську ліберальну, демократичну і реформістську партію – 43, Союз за Європу – 17, Європейський радикальний альянс – 13.⁹

⁹ *Herbut R.* Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych.- Wroclaw, 2002, s.111-122. *Hix S.* Elections, Parties and Institutional Design: A Comparative Perspective on European Union Democracy // *West European Politics*, 1998, vol.21(3)., *Hix S.* The Political System of the European Union.- L., 1999., *Hix S., Lord Ch.* Political Parties in the European Union.- L., 1997., *Taagart P.* A Touchstone of Dissent: Euroscepticism in Contemporary Western European Party System // *European Journal of Political Research*, 1998, vol.33(2)., *Transnational Parties in the European Union / Ed. by D. Bell, Ch.Lord.- 1998, Aldershot.*

8

Політичні партії та партійна система України

Формування багатопартійності в Україні. Джерела формування політичних партій України сягають початку ХІХ століття. Першою політичною партією європейського зразка на українських землях прийнято вважати Руську українську радикальну партію, яку наприкінці 1890 р. організували відомі українські письменники, вчені та громадські діячі М.Павлик, І.Франко, Є.Левицький, Т.Окуневський, В.Охримович. Соціальною опорою партії визнавали селянство. Її програма містила мінімальні та максимальні вимоги. У 1899 р. з неї виділилося дві партії – Українська соціал-демократична та Національно-демократична. Якщо перша ставила собі за мету боротьбу за втілення ідей соціалізму, то друга добивалася об'єднання всього українського народу в єдиний національний організм на засадах політичної та культурної самостійності.

На східноукраїнських землях про партійне життя можна говорити з часу створення Революційної української партії (РУП), установчий з'їзд якої відбувся 11 лютого 1900 р. у Харкові. В 1902 р. з неї вийшла група націонал-радикалів, які утворили Українську народну партію на чолі з М.Міхновським. Він розробив "Десять заповідей для УНП" (одна, єдина, неподільна, самостійна, вільна Україна, Україна для українців, усюди і завжди вживай української мови та інші). Тоді ж від РУП відокремилися народники (М.Шаповал, М.Залізник), які примкнули до партії есерів. У 1903 р. від РУП відкололася Українська соціалістична партія на чолі з Б.Ярошевським. У 1900 р. була створена Українська соціалістична партія, яка виступала за "Українську республіку". Після вступу до неї у 1903 р. частини РУП це була єдина з соціалістичних партій Росії, яка наголошувала на важливості національного питання й визнавала права українського народу.

Восени 1904 р. була створена Українська Демократична партія. Її програма містила як політичні (парламентський лад, автономія), так і економічні вимоги (8-годинний робочий день, державна пенсія німецьким тощо). Згодом з її лав вийшли представники радикального крила, які утворили Українську Радикальну партію, головою якої став Б.Грінченко.

Восени 1905 р. УДП та УРП провели об'єднавчий з'їзд і утворили Українську Демократичну Радикальну партію, яка згуртувала значну частину національно свідомих людей. У грудні 1904 р. утворилася Українська Соціал-Демократична Спілка. Вона вийшла з РУП під проводом М.Меленевського та Лесі Українки, а в 1905 р. ввійшла до складу РСДРП на основі окремого статуту. Під час виборів до I Державної Думи (1906 р.) вона проявила себе як русифікаторська організація.

У 1906 р. зі складу УНП виходить група автономістів, які заснували Українську демократичну партію, що проіснувала всього кілька місяців. У лютому 1907 р. свою програму прийняли українські соціал-революціонери. Вони вимагали скликання Українських Установчих Зборів. У цей час в Україні також діяли і терористичні революційні організації. Це "Оборона України", "Українська Народна Оборона". Існувало також декілька груп анархістів, активними на території України були і загальноросійські політичні партії. Влітку 1917 р. в Україні нараховувалося понад 30 політичних партій різних напрямів. До української Центральної Ради увійшли українські есери, соціал-демократи, соціал-федералісти, соціалісти-самостійники, українська демократично-хліборобська партія, які представляли всі частини політичного спектру. Перемога більшовизму в жовтні 1917 р. поклала край розвитку в Україні як парламентаризму, так і багатопартійності.¹

На західноукраїнських землях напередодні проголошення ЗУНР найбільш впливовими були три партії – Українська національно-демократична партія, Українська соціал-національна партія і Українська радикальна партія. На противагу партіям Центральної Ради, галицькі партії були партіями парламентського типу. В лютому 1919 р. була створена комуністична партія Східної Галичини, хоча ідеологія більшовизму не мала тут широкого поширення.

Отже, вже на початку ХХ ст. в українському політичному русі намітилося дві тенденції – перша, спрямована на захист

¹ Голобуцький О., Кулик В. Історія українського політичного руху (II пол.ХІХ – 1917 р.) // Академія, 1995.

національних інтересів, друга – на захист соціальних. Перша розвивалась переважно в Галичині, друга – в Наддніпрянській Україні.

Поразка національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. зумовила значні зміни в партійному житті, в першу чергу на східноукраїнських землях, окупованих більшовиками. На західноукраїнських землях, де панувала Польща, ситуація була дещо іншою, але теж несприятливою для діяльності українських політичних партій.

У 1920 р. для боротьби з окупаційним режимом виникає Українська військова організація, яка стала засновником Української партії національної революції, котра пізніше об'єдналась з Українським національно-демократичним об'єднанням.

28 січня – 3 лютого 1929 р. відбувся I Конгрес українських націоналістів. У ньому взяли участь 28 представників всіх націоналістичних організацій. Конгрес схвалив політичну програму українського націоналізму і утворив ОУН. ОУН виходила з того, що лише суверенна держава може забезпечити всебічні інтереси нації. Її основними засадами були "всеукраїнство, надпартійність і монократизм".

У 1926 р. після об'єднання галицьких радикалів із волинськими соціал-революціонерами утворилася Українська соціалістична радикальна партія, яка ставила собі за мету боротися за самостійну Трудову Республіку. На виборах до парламенту в 1928 р. вона здобула 8 посольських мандатів, що дало їй можливість сформуванню партійну фракцію.

У 1925 р. було створене Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), яке відстоювало соборність та державність України. Перехідним етапом на шляху до досягнення кінцевої мети визнавалася Радянська Україна. Однак колективізація, голодомор і репресії в східній Україні змусили її відмовитися від радянофільства і перейти на пропольські позиції. У 1938 р. УНДО виступило за автономію Західної України в складі Польської держави.

Українська соціал-демократична партія не мала помітного впливу. Після переходу керівництва партії на комуністичні позиції її діяльність була заборонена польським урядом. Частина її симпатиків перейшла до Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), а інша відновилися як соціал-демократична партія, увійшовши до складу Соціалістичного Інтернаціоналу. У 1938 р. КПЗУ була розпущена рішенням III Інтернаціоналу.

Після окупації Західної України більшовиками діяльність українських політичних партій фактично припиняється і відроджується лише на початку 90-х рр. у період так званої "перебудови".²

Головними гаслами "перебудови" стали гласність і плюралізм, що в трактуванні Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) означало дозвіл на певну свободу інакомислення в рамках соціалістичного ідейного вибору. Незважаючи на обмеженість гасел перебудови, навіть цього виявилось достатньо, аби розбудити пригнічену суспільну активність громадян. Політична енергія мас, досі не задіяна в системі політичних інституцій СРСР, почала оформлятися організаційно. Спочатку дозована гласність і плюралізм у засобах масової інформації, потім створення політичних клубів і неформальних об'єднань, згодом – народних фронтів, а далі партій. Таким був шлях становлення багатопартійності в Україні.

Показово, що в період з 1987 р. по 1989 р. в Україні утворилося понад 125 громадсько-політичних клубів, груп та об'єднань.³

Шукаючи відповіді на питання, чому в цей період активність громадян не вписалася в традиційні для радянської системи форми громадської діяльності, можемо виділити наступну систему детермінант:

- неможливість представництва групових специфічних інтересів в тодішній системі суспільних об'єднань, в якій інтереси розглядались на рівні великих соціальних груп, а їх природна різноманітність ігнорувалась;

- загальна криза політичної системи, яка знаходила свій прояв у кризі легітимності її політичних та державних інститутів, традиційної системи вартостей і особливо у кризі участі, оскільки зростаюча активність населення, його прагнення впливати на суспільно-політичне життя, на процеси прийняття політичних рішень не могли бути реалізовані в рамках традиційних громадських організацій. Нетрадиційні суспільні організації стали формою прояву зростаючої політичної та громадянської активності населення;

- зростаюча незадоволеність людей власним становищем у суспільстві, можливостями самореалізації та впливу на

² Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX -XX ст.).- Львів, 1998

³ Білоус А. Політичні об'єднання України. - К., 1993.

суспільні процеси сприяли популярності нових суспільних утворень, які були закладені в механізмі їх функціонування, - вільний вхід та вихід, вільне обговорення будь-яких проблем, самостійність первинних організацій;

- можливість реалізації в нових суспільних утвореннях потреби у спілкуванні на основі спільних інтересів.

Не в останню чергу ріст числа політичних об'єднань був зумовлений надмірною бюрократизацією держави, розчаруванням широких верств населення в офіційних владних структурах, які виявились нездатними до ефективної управлінської діяльності. Багато з тих, хто розчарувались, шукали нових форм захисту своїх прав та інтересів, а це зумовлювало процес утворення нових секторів політичного життя.

Суттєвим фактором розвитку політичної самодіяльності мас були суперечності перебудовних процесів, які вели до поглиблення кризи влади та економіки, росту злочинності, загострення міжнаціональних, релігійних, мовних та інших стосунків. Все це викликало політизацію мас, збурювало опозиційну активність, яка зростає особливо стрімко в кризові періоди.

Надзвичайно великий політизуючий вплив на населення України мали вибори до Верховної Ради СРСР, які відбувалися в березні 1989 року. Це проявилось у бурхливих кампаніях по висуненню кандидатів у депутати, повній та прямій трансляції по телебаченню найбільш відкритого і суперечливого за останні 75 років офіційного зібрання, утворення нового органу законодавчої влади, який оголосив своєю прерогативою контроль за державними органами (в т.ч. і КДБ).

"Групами тиску", які вели себе, по суті, як самостійні партії, були парламентські групи у складі Верховної Ради СРСР, сформовані за ідейною (Міжрегіональна депутатська група, група "Союз"), професійною (аграрники) або іншими ознаками (молодіжна група "Смена"). "Партійність" їх діяльності проявилася в підкреслено демонстративній конфронтації за ознаками "ми - вони", "наші - чужі"⁴. Величезний політизуючий вплив на населення України справила діяльність Народної Ради - першої легальної опозиції в українському парламенті. Вона об'єднала близько 125 народних депутатів - представників

⁴ Холмская М.Р. О многопартийности в странах СНГ // Государство и право, 1992, № 9.

депутатських груп "Відродження", "Вільні демократи", "За права людини", "Незалежність", "Демократична платформа КПУ", які протистояли комуністичній більшості парламенту (т.зв. "групі 239").

До зазначених причин слід додати й зовнішні чинники. Це насамперед значне відставання України від перебудовних процесів, що проходили в центральних регіонах країни, республіках Прибалтики, повна дискредитація діяльності республіканського керівництва КПУ.

Після усунення в 1972 р. першого секретаря компартії України П.Шелеста, якого запідозрили в націоналізмі, його наступник В.Щербицький доклав значних зусиль, щоб в апараті компартії України не було й сліду інакомислення й непокори. Тому за часів "перебудови" серед українських керівників компартії не виявилось жодного реформатора на зразок Б.Єльцина чи О.Яковлева в Росії.

Установчі з'їзди народних фронтів Естонії, Латвії, Литви, які відбулися в жовтні 1988 р., дали значний імпульс політичній активності населення України, стали свого роду зразками опозиційної поведінки.

Поява багатопартійності у 80-х рр. на Західній Україні була явищем цілком природним, оскільки ця частина України впродовж ХІХ та першої половини ХХ ст. пройшла типовий для усієї Центральної Європи процес формування і розвитку "третього стану", а разом з ним і громадянського суспільства. Історична пам'ять без особливих труднощів відновила тут традиційні інститути та цінності.

Історія Лівобережжя, а значною мірою і центральної України розвивалась у зовсім іншій системі координат. Практично аж до 1917 р. говорити про скільки-небудь серйозний розвиток тут громадянського суспільства не доводиться. Усі ті інститути та цінності, які в Галичині були природними, тут починали творитися практично з нуля.

Таким чином, дві частини України підійшли до утворення багатопартійності з цілком різним історичним минулим. Різна історична традиція багатопартійності наклала, безперечно, свій відбиток на формування багатопартійності в сучасних умовах, відвівши Галичині (на перших етапах її становлення) роль "політичного П'ємонту". Саме з посилань на історичний досвід

багатопартійності в Україні початку ХХ ст. розпочався процес відновлення української багатопартійності в сучасну добу.⁵

Протягом останнього століття в українській політичній думці домінували різні напрямки. Панування соціалістичних ідей після розгрому УНР змінилось надією, що українську державність зможуть вибороти націонал-комуністи. Після їхнього знищення прапор визвольної боротьби на тривалий час підхопили інтегральні націоналісти, які згуртувались в ОУН і створили УПА. У 60-х рр. цей напрям реалізовував так званий Український національний фронт. Хрущовська відлига привела до переважання загальнодемократичної, ліберальної тенденції, пов'язаної з діяльністю журналу "Український вісник" і Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГС).

Окремої уваги заслуговує питання про безпосередній вплив українського дисидентського руху 60-70-х рр. на процес формування партійної системи в Україні. Відзначимо два основних моменти у розвитку українського дисидентського руху, які мали визначальний вплив на формування специфіки системи політичної багатопартійності в Україні:

1. І. Лисяк-Рудницький та Б.Кравченко, незалежно один від одного, підкреслювали монолітність українського дисидентського руху, в основу якого було покладено національний патріотизм. Повз їх увагу не пройшла непоміченою важлива тенденція: в 60-70-х рр. направленість векторів національного і демократичного протесту в рамках українського дисидентського руху співпадали. Ця одно векторність виявилася принципово важливою напередодні створення політичних партій в Україні, а також на першому етапі розвитку багатопартійності. Завдяки їй розбудова системи багатопартійності в Україні почалася із створення партій націонал-демократичного і націонал-патріотичного спрямування.

Дисидентський правозахисний рух ідейно підготував та обгрунтував необхідність зламу радянського ладу і досягнення Україною незалежності. Представники дисидентського руху висунули як завдання політичного розвитку основні ознаки демократичного суспільства: ринок, плюралізм, демократія. Завдяки дисидентському рухові боротьба за демократичні

⁵ Вільсон Е., Якушик В. Політичні організації в Україні (Деякі проблеми становлення і розвитку) // Сучасність, 1992, № 5.

цінності була перенесена безпосередньо на український ґрунт у другій половині 80-х - на початку 90-х рр. Однак, на жаль, ці положення мали швидше характер побажань і висувалися від протилежного.

2. Дисидентський рух мав також значний вплив на розвиток процесу розбудови багатопартійності в Україні. Мається на увазі те, що з його рядів вийшла плеяда політичних діячів, які безпосередньо взяли участь у створенні політичних партій і принесли тим самим у партійний рух традиції та досвід дисидентів і правозахисної діяльності. Кілька із дисидентів організували та очолили політичні партії. У числі перших політичних партій, які виникли в Україні, лідерами п'яти були колишні дисиденти. А загальний тюремний стаж 12 народних депутатів Верховної Ради України XII скликання складав майже 100 років.⁶

Таким чином, поява перших елементів багатопартійності в Україні на рубежі 80-90-х рр. була детермінована передусім соціально-економічними та політичними умовами, які склалися в Україні. Йдеться про кризовий стан суспільства, неспроможність влади відшукати шляхи виходу з кризи, а відтак усвідомлення необхідності її заміни. Тому немає нічого дивного, що найбільш суттєвий вплив на виникнення партій мав процес виборів до Верховної Ради України 1990 року. Партії повинні були б виявитися більш придатними виконувати функцію боротьби за владу, оскільки, порівняно з рухами, мали ряд переваг. Можливість реалізації власних політичних програм через владні структури зумовлювала потребу чіткої організації, яка була властива не об'єднанням і рухам, а партіям. Вони були організованими та структурованими, мали чітко окреслену ідеологічну орієнтацію, якісно однорідний склад учасників, а також конкретно визначені функції та завдання. З іншого боку, виникнення українських політичних партій було детерміноване внутрішньою логікою розвитку неформальних суспільно-політичних організацій. Це підтверджує закономірний характер процесу партійного будівництва в Україні.

Аналізуючи історію виникнення системи багатопартійності в Україні, можна помітити, що поява політичних клубів, спілок, товариств та рухів хронологічно передувала появі політичних партій. Так, восени 1987 р. у Львові виникає молодіжне

⁶ Литвин В. Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи. - В кн.: Невичерпність демократії.- К., 1994.

об'єднання "Товариство Лева", у Києві при Будинку вчених АН УРСР створюється українознавчий клуб "Спадщина", в Київському університеті - студентське об'єднання "Громада", в серпні 1987 р. в Києві виникає Український культурологічний клуб (УКК). Діяльність всіх цих організацій з самого початку набирає політичного характеру.

Значну політичну роботу проводить у цей час і Спілка письменників України, яка, по суті, разом із своїм друкованим органом – газетою "Літературна Україна" – перетворюється у штаб демократично настроєних сил.

11-12 лютого 1989 р. за активної участі українських письменників відбулася установча конференція Товариства української мови (ТУМ). 4 березня 1989 р. проходить установча конференція Українського добровільного історико-просвітницького товариства "Меморіал". 29 грудня 1989 р. відбувся I з'їзд Асоціації "Зелений Світ".

Виникнення ТУМу, "Меморіалу", "Зеленого Світу" свідчило про значну політизацію суспільства, його потенційну готовність до створення всеукраїнського політичного об'єднання. У цей час відбувається організаційне оформлення й інших форм соціальної самодіяльності населення. Ця обставина і зумовила розбіжності в означенні початку багатопартійності в Україні. Частина дослідників датують початки багатопартійності в Україні осінню 1989 р., інші – весною 1990 року.

Розбіжності в хронологічному визначенні початків багатопартійності не є принциповими. Проте належить зауважити, що другий підхід більш адекватно відображає реалії, передусім з формальної точки зору. Адже саме навесні 1990 р. в Україні на регіональному рівні почалася реєстрація політичних утворень, які декларували себе в якості політичних партій. У цей час виникають Українська національна партія (УНП) на чолі з Г.Приходьком, Всеукраїнське політичне об'єднання "Державна Самостійність України" (ДСУ) на чолі з І.Кандибою, Українська християнсько-демократична партія (УХДП - В.Січко), Українська народно-демократична партія (УНДП - Є. Чернишов, А. Киреєв), а 1 липня 1990 року - відбувся установчий з'їзд Української Міжпартійної Асамблеї (згодом Українська Національна Асамблея (УНА) - Ю.Шухевич). Всього в Україні за відносно короткий час виникає 20 партій і об'єднань загальною чисельністю біля 30 тис. членів. Однак, незважаючи на велику кількість різних угруповань, жодне з них не стало достатньо впливовим навіть у західних областях України.

Проте якщо брати до уваги сутнісний зміст процесу творення багатопартійності в Україні, то більш раціональним видається перший підхід. Саме восени 1989 р. в Україні було вперше задекларовано намір створення політичної партії – партії “зелених” України (ПЗУ).⁷

Той факт, що вперше в Україні про намір створити політичну партію заявили учасники екологічного руху – “зелені” – є зовсім не випадковим. Чорнобильська атомна катастрофа, що сталася у квітні 1986 року, не знає аналогів в історії людства. Найтрагічнішим було те, що в сукупності з іншими регіональними екологічними катастрофами (Донбас, Чернівці, Південь України) Чорнобиль створив реальну загрозу знищення традиційного для українського етносу географічного середовища, що дорівнювало би самогубству української нації.

Пасивність і безвідповідальність компартійних функціонерів на тлі абсолютної незахищеності пересічних громадян від наслідків екологічних потрясінь сприяли політизації світогляду учасників екологічного руху. Невідкладність у вирішенні комплексу екологічних проблем диктувала швидку радикалізацію їх політичних позицій. Слід взяти також до уваги, що екологічний рух довго вважався компартійними чиновниками значно “безпечнішим”, ніж національно-визвольний або демократичний. Однак попри декларацію намірів, екологічний рух в Україні так і не зумів організаційно оформити утворення першої в сучасній українській історії політичної партії (Партія “зелених” була створена лише восени 1990 р.).

Даній обставині сприяло те, що, по-перше, цілі екологічного руху об'єктивно підпорядковувалися завданням національно-визвольної боротьби. По-друге, національно-визвольний рух наприкінці 80-х рр. в Україні перетворився на основну опозиційну до КПРС силу, а гасло національного відродження в поєднанні з демократичними ідеалами згуртувало широкі верстви населення України.⁸

Легалізацію політичного плюралізму в Україні більшість дослідників пов'язують з утворенням Народного Руху України. До його організаційного оформлення в різних регіонах України виникають об'єднання, які ставлять собі за мету створення

⁷ Томенко М. Становлення багатопартійності // Політична думка, 1994, № 1.

⁸ Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф.М. Рудича. - К., 2002.

широкого загальнодемократичного руху (Демократичний фронт у Львові, "Народна спілка сприяння перебудові" у Києві, "Народний фронт України сприяння перебудові" на Вінниччині та Хмельниччині). Активну діяльність в цьому напрямку ведуть УГС та Українська демократична спілка (до складу якої увійшло багато членів Українського культурологічного клубу). 16 лютого 1989 р. ініціативна група, до складу якої увійшли представники Київського відділення Спілки письменників України та Інституту літератури АН УРСР, в газеті "Літературна Україна" опублікувала проект програми Руху. Організаційне оформлення НРУ завершилось установчим з'їздом, який відбувся 8-10 вересня 1989 року. 1109 делегатів з'їзду репрезентували близько 300 тис. активних учасників цієї масової організації. Головою Руху було обрано І.Драча, а головою секретаріату - М.Гориня.

На першому етапі Руху вдалося об'єднати людей найрізноманітніших політичних поглядів – від комуністів-реформаторів до членів УГС. Це був час консолідації суспільно-політичних організацій, груп і окремих людей на ґрунті необхідності боротьби за національне, духовне, економічне і політичне відродження України. Участь письменників, літераторів, відомих всій Україні (таких як філософ М.Попович) надали ідеї Руху своєї "легітимності", дозволили залучити до Руху більшу кількість людей, ніж ту, яку могли на той час повести за собою дисиденти-правозахисники. Поява і діяльність Руху засвідчили, що монополія КПРС в політичній сфері прийшов кінець. Разом з тим, з початку створення Руху в ньому існували різні політичні напрями, об'єднані ідеєю національного відродження та антикомунізму, що закладали підвалини для створення нових партій на базі Руху.

Згодом, коли почалася кампанія по виборах до Верховної Ради УРСР, за ініціативою НРУ, УГС, "Меморіалу", Товариства української мови ім. Т. Шевченка, асоціації "Зелений Світ" і багатьох інших організацій для координації дій було створено виборчий Демократичний блок України. У листопаді 1989 р. його програма була опублікована в газеті "Віче" - органі Львівської крайової організації НРУ.⁹

Слід, однак, зауважити, що серед демократичних сил України на той час єдності ще не було. Зокрема, Українська національно-демократична ліга (УНДЛ), Союз незалежної української молоді (СНУМ) та деякі інші радикали виступали на

⁹ Ковтун В. Історія Народного Руху України. - К., 1995

виборах з гаслом: "Ради без комуністів", а Українська національна партія (УНП), Державна самостійність України (ДСУ) закликали бойкотувати вибори. Усвідомлення того, що головною перешкодою на шляху до виходу з кризи є існуюча система влади, неможливість в подальшому впливати на дії владних структур з метою їх гуманізації, підштовхувала реформаторів до висновку про необхідність боротьби за політичну владу. Перебрати політичну владу в свої руки - ось єдине повноцінне рішення, яке могло задовольнити прихильників радикальних реформ тоталітарного суспільства.

Визначення головної мети передбачало напрям пошуку способів її реалізації. У пригоді тут став світовий досвід, який переконував, що найбільш придатною структурою для боротьби за владу виступає політична партія.

Включення лідерів та учасників українського національно-демократичного руху у систему політичної боротьби за владу в державі шляхом участі у виборчому процесі підштовхнуло цих діячів до усвідомлення необхідності створення власних політичних структур.

8 березня 1990 р. в "Літературній Україні" було надруковано заяву "До членів Руху та до всіх громадян України" (відому як "звернення 23-х"). У ній містився заклик "негайно провести позачерговий з'їзд НРУ, на якому виробити концепцію Руху та його діяльності як політичної партії". Однак IV сесія Великої Ради Руху, яка відбулася наприкінці березня в м. Хуст, не підтримала цієї ідеї. Дискусія про майбутнє НРУ як політичної партії була відкладена.

Таким чином, будівництво націонал-демократичних партійних структур в Україні пішло дещо іншим шляхом. Трансформації НРУ в політичну партію навесні 1990 р. перешкодило, з одного боку, бажання учасників національно-демократичного руху зберегти цю структуру як гарант або, точніше, символ єдності боротьби всіх націонал-демократичних сил проти радянського тоталітаризму. З іншого ж боку, перетворенню НРУ в партію заважала значна диференціація різних угруповань всередині самого Руху. "Рух" занадто широкий і різномасний, занадто різnorідний, щоб бути прообразом нової політичної партії," – зазначав тодішній лідер Руху І.Драч.

Нарешті, слід погодитись, що початок 1990 р. для структурної перебудови НРУ не був вдалим моментом з огляду ще й на те, що передвиборна боротьба за місця у Верховній

Раді України була у самому розпалі. Це вимагало максимальної концентрації та віддачі сил від її учасників.¹⁰

Виходячи з вищенаведених міркувань, націонал-демократи повели процес партбудівництва під егідою НРУ. Базою нових партійних структур виступили політичні організації, які знаходилися в сфері впливу Руху.

Так, на початку березня 1989 р. в "Літературній Україні" було опубліковано звернення і проект Статуту Української селянської демократичної партії, серед засновників якої був відомий діяч НРУ академік Ігор Юхновський. Наприкінці того ж місяця на сесії Великої Ради Руху в Хусті І. Драч і Д. Павличко заявили про намір створити Демократичну партію. Провідним теоретиком нової партії став відомий правозахисник, літературознавець Юрій Бадзьо, який ще навесні 1989 р. склав проект програми "Української партії демократичного соціалізму та державної незалежності". Наприкінці травня 1990 р. було опубліковано Маніфест Демократичної партії України (ДемПУ). А 22 вересня 1990 р. в м. Терехів на спільному засіданні підготовчого комітету, уповноважених в областях і терехівської районної організації ДемПУ був затверджений Статут партії. Цей день і був проголошений днем заснування ДемПУ. Установчий же з'їзд партії відбувся в Києві 15-16 грудня 1990 року.

У листопаді 1989 р. відбулася гостра дискусія в керівництві УГС щодо реорганізації її в політичну партію. Однак лише після виборів до Верховної Ради України у квітні 1990 р. відбувся установчий з'їзд Української республіканської партії (УРП).

У лютому 1990 р. відбувається організаційне оформлення плуралізму в лавах компартії України. Услід за Москвою, напередодні XXVIII з'їзду КПРС в Україні виникають осередки Демократичної платформи. Перша республіканська конференція партклубів Демплатформи відбулась 29 березня 1990 р. у м. Харкові. На ній були присутні 109 делегатів з 21 області України. Конференція прийняла "Звернення до комуністів України". В українському парламенті 37 народних депутатів підтримали ідеї Демократичної платформи і об'єдналися у депутатську групу "Демократична платформа КПУ", яка ввійшла до складу опозиційної Народної Ради.

¹⁰ *Гарань О.* Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. - К., 1993.

Початковою метою Демократичної платформи була демократизація КПУ зсередини, однак хід і підсумки останніх партійних з'їздів розвіяли всі надії на можливість докорінної демократизації компартії. Саме після цього остаточно визріває рішення про створення нової партії парламентського типу. 1-2 грудня 1990 р. в Києві відбувається установчий з'їзд Партії демократичного відродження України (в підготовчих документах - Українська партія демократичної згоди).

У жовтні 1990 р. II Всеукраїнські збори Руху вносять принципову зміну у свою програму. Мета Руху: повна незалежність України. Зникли згадки про "соціалізм", заборонена участь в Русі членам партій, керівні органи яких знаходяться поза межами України. І хоча Рух цього періоду за сукупністю ознак не можна вважати політичною партією, однак не слід ігнорувати той факт, що ця політична організація вже тоді у своїй діяльності виконувала ряд функцій, притаманних якраз політичним партіям (наприклад, участь у боротьбі за політичну владу).¹¹

Формування партійних об'єднань на основі колись єдиного громадсько-політичного руху виглядає на загальну закономірність партійного будівництва посттоталітарних держав. Така система формування партійних об'єднань була характерною для більшості держав Східної Європи. Новий Форум у Східній Німеччині, Громадянський Форум та Громадськість проти Насильства в Чехословаччині сформувались як масові рухи. "Солідарність" у Польщі виникла як масовий рух на основі профспілок. Опозиційні партії в Угорщині співробітничали між собою аж до завершення "круглого столу". А Об'єднаний Демократичний фронт у Болгарії вів на виборах 1996 р. кампанію проти Болгарської соціалістичної партії. Лише в Румунії через низький розвиток опозиційних організацій Фронт національного порятунку представляв собою компартію без Н. Чаушеску.

Таким чином, досвід формування багатопартійності в Україні ще раз підтвердив обґрунтованість двоетапної схеми переходу від тоталітаризму до демократії, де на I етапі відбувається об'єднання всіх значних опозиційних груп для боротьби з комуністами, а на II етапі – диференціація руху на

¹¹ *Гарань О.* Від створення Руху до багатопартійності.- К., 1992.

різні політичні сили і справжня політична дискусія, притаманна плюралістичній системі.¹²

Навесні 1990 року, поряд з націонал-демократичною, почала поступово заповнюватися решта проміжків політичного спектру в Україні: від лівих до правих. Від 1989 р. в Україні заявило про себе 20 партій загальноукраїнського масштабу та біля 10 осередків та організацій партій з керівними центрами за її межами. Це анархо-синдикалісти, кадети, представники Демократичного союзу, Марксистсько-робітничої партії - партії диктатури пролетаріату та інших. З'явилися також і первинні організації різного роду екзотичних партій (наприклад, міжнародної партії друзів пива, партії нормалістів тощо). Станом на 1.01.1992 р. офіційний статус (без КПУ, яка була зареєстрована 22 липня 1991 р. й заборонена після серпневого заколоту) мали 11 партій, а також 189 громадських організацій. Така часова прив'язка процесу утворення партії до терміну виборів свідчить про прагматизм українських політиків: у партіях вони вбачали передусім найбільш придатний інструмент у боротьбі за політичну владу.

Становлення багатопартійності в Україні відбувалось в складних умовах боротьби з тоталітарними традиціями й політичними силами, що їх відстоювали¹³. Це протистояння було особливо гострим навколо питання про механізми формування інститутів влади. Закон про вибори, на основі якого повинен був формуватись вищий законодавчий орган держави - Верховна Рада, був складений у такий спосіб, що надавав переваги контрольованій комуністами владі і створював численні перешкоди для участі у виборах демократичній опозиції. У спеціально прийнятій резолюції установчого з'їзду НРУ "Про майбутні вибори в республіці" зазначалося, що у відповідності із прийнятим законом "право на місце в органах влади України має лише той, хто присягає на вірність ідеалам застою".

У Законі, зокрема, фіксувалися такі норми, як надання окружним комісіям права на добір кола кандидатів шляхом оцінки їхніх платформ, обмеження права установ на висунення

¹² *Томенко М.* Державна партійна політика України в інтер'єрі світових та історичних традицій.- В кн.: Самоозначення України: від історії до політики.- К., 1998.

¹³ *Базів В.* Інструмент влади: Порівняльний аналіз походження і функціонування політичних партій у тоталітарній та демократичній політичних системах. - Львів, 1999.

кандидатів в залежності від їх кількісного складу, обмеження форм агітації та фінансування виборчої кампанії та інші.

У контексті боротьби з зазначеними умовами ведення виборчої кампанії Рух та Український депутатський клуб розробили альтернативний проект Закону про вибори, який, зрозуміло, не був прийнятий. Закріпивши юридично для себе переваги у виборчій кампанії, "партія влади" не могла не розраховувати на успіх. До серпневого заколоту ніде в Україні, крім Галичини, позиції партноменклатури не були серйозно розхитані, а суверен-комунізм, який проявився в останні місяці існування СРСР, був лише захисною реакцією на загрози для партократії процеси розкладу комуністичної системи в центрі.¹⁴

Результати парламентських та перших в історії України загальнонародних президентських виборів дозволяють повною мірою з'ясувати місце партій у тодішньому політичному житті України. Усі кандидати від партій набрали менше 10% голосів (4.5% - В.Гриньов від ПДВУ, КДПУ, ЛДПУ, 3.6% - Л.Лук'яненко від УРП, 1.7% - Л.Табурянський від НПУ), а разом з В.Чорноволом, який представляв Рух - 26.6%, що майже на 16% менше, ніж набрав "безпартійний" Л.Кравчук (54%). Відкинувши ідею об'єднання всіх демократів навколо однієї програми і єдиного кандидата, українські партії розпорошили свої сили і вибори програли.¹⁵

Проголошення в Україні державної незалежності внесло якісні зміни в умови та детермінанти подальшого формування системи української багатопартійності. З одного боку, революційний стрибок, який на деякий час перервав еволюційний поступ, допоміг опозиційним політичним об'єднанням достроково виконати свою програму дій, яка передбачала демонтаж СРСР і ліквідацію монополії компартії на владу. З іншого боку, втративши на деякий час звичний образ зовнішнього та внутрішнього ворога, політичні партії і рухи після переможної ейфорії перших післясерпневих днів опинилися в стані розгубленості, яка невдовзі перейшла в кризу.

Проголошення в Україні незалежності стало формальною межею, за якою залишилась епоха тоталітаризму. Однак ця межа швидше символізує бажання суспільства позбутися

¹⁴ *Панкевич Р.* Вплив виборчої системи на стабілізацію та розвиток політичної системи в Україні // Молода нація, 1997, № 7.

¹⁵ *Рябчук М.* Демократія та "партія влади" в Україні // Політична думка, 1994, № 3.

тоталітарного минулого, ніж реально відділяє нас від нього. Як свідчить історичний досвід, суспільству потрібен певний відрізок часу для звільнення від стереотипів минулого. Протягом цього часу остаточно зникатимуть старі ідеологічні догми, будуть відходити у минуле тоталітарні інституції, притаманна радянському суспільству стратифікація та структуризація. Паралельно формуватимуться нові суспільні стереотипи політичної поведінки, ідеали та політичні інститути, які згодом стануть традиційними для українських громадян.

Серед вітчизняних дослідників сьогодні відсутня єдність щодо поглядів на процес формування політичних партій в Україні. Частина з них схильна розглядати партійне будівництво в Україні за "лінійною" схемою, згідно з якою появи партій передувало створення політичних клубів, товариств, що згодом реформуються у більш численні та зорганізовані утворення – рухи, фронти. На базі ж останніх пізніше формуються власне політичні партії. Такий підхід до аналізу процесу виникнення багатопартійності в Україні зустрічаємо, зокрема, в роботах А.Білоуса, О.Гараня та інших. В основу цього підходу покладено аналогію до класичної схеми поетапного розвитку партій.

Іншу точку зору на ґенезу багатопартійності в Україні представляє М.Томенко. Згідно з поданою дослідником схемою, виникнення сучасних політичних партій в Україні безпосередньо не пов'язується з існуванням "протопартій" – клубів, товариств, спілок та інше. Політичні партії трактуються вченим як самодостатні утворення, які фактом своєї появи заперечили політичну практику трансформації у політичні партії поодиноких, погано організованих, безперспективних політичних організацій. Початки "партійної ери" М.Томенко виводить з моменту організаційного утворення Народного Руху України (вересень 1989 р.), визначаючи тим самим характер даної політичної організації як партії.

Е.Вільсон та В.Якушик звертають увагу на те, що в Україні функції політичних партій протягом певного часу виконували організації, які не визнавали себе політичними партіями. Це дає авторам підстави або заперечити існування політичних партій в їх класичному розумінні в Україні взагалі, або зараховувати до їх числа більшість існуючих політичних об'єднань.

Значні розбіжності існують і в поглядах політологів щодо періодизації процесу виникнення та розбудови багатопартійності в Україні. Практично кожен з дослідників, який займається дослідженням феномену багатопартійності в

Україні, представляє свій погляд на етапи її формування. Проте, якщо не брати до уваги певні хронологічні розбіжності, їх можна звести у дві основні групи.

До першої можна віднести спроби періодизації, запропоновані прихильниками т.зв. "лінійного" підходу. Як правило, всі вони обов'язково визначають етапи: допартійний, початкової багатопартійності та посткомуністичний. Другий варіант підходу полягає в тому, що історія сучасного українського партбудівництва поділяється на два основних етапи, вододілом між якими служить акт визнання національно-державного суверенітету України.

У період з квітня 1985 р. по 1 грудня 1991 р. політичні партії, що виникли на хвилі перебудови, творили елементи, яким не знайшлося місця у радянській політичній системі та які мали альтернативний або антисистемний характер щодо неї. Проголошення незалежності України передбачало створення політичної системи незалежної демократичної держави, відповідно, ці партії органічно були включені у політичну систему української держави. Тому дана періодизація є базовою, хоча і потребує деталізації.

З урахуванням сказаного, можна виділити чотири основних етапи формування політичних партій в Україні:

I етап (1990-1991) – період жорсткого протистояння легальних демократичних організацій України з КПУ, формування перших національних рухів і політичних партій;

II етап (1992-1994) – період формування сучасної партійної системи, основних політичних партій різної політичної спрямованості;

III етап (1994-1998) – період подальшого розвитку багатопартійності, ідейного та організаційного самовизначення політичних партій;

IV етап (після парламентських виборів 1998 р.) – період консолідації політичних партій і формування блоків політичних партій.¹⁶

Після Всеукраїнського референдуму та виборів Президента України виявилось, що цільові установки, на основі яких блокувались провідні політичні сили і політика Президента, співпадають. Значна частина партійних структур і

¹⁶ Радченко О. Політичні партії у виборчому процесі .- В кн.: Сучасний виборчий PR / Керівник авт. кол. В.В.Лісничий .- К., 2004.

громадських організацій, які під час виборів Президента були в опозиції до нього, підтримали Президента. Почався процес "оксамитового" одержавлення партій.

Демократи один за одним з'являються в уряді, закордонних посольствах, серед оточення Президента, хоча контрольний пакет акцій фактично в усіх ланках державної влади продовжувала утримувати так звана "партія влади". Таким чином, в Україні зародилася нова державно-політична еліта як результат компромісу частини старої управлінсько-партійної верстви й національно-демократичної опозиції. За таких обставин роль опозиції була трактована не як інструмент впливу і контролю за прийняттям державного рішення, а як механізм, що руйнує державу. Тож у так званий період "розбудови держави" було сформульовано принцип "опозиція в українській державі - опозиція українській державі". Окремі політичні лідери взагалі заперечували необхідність опозиції, стверджуючи: "Спочатку - держава, потім - демократія". Таку позицію займало, зокрема, керівництво УРП, яке 2 серпня 1992 р. організувало Конгрес Національно-Демократичних сил (КНДС), який претендував на роль "партії Президента". Крім того, далася взнаки відсутність чіткої політичної лінії НРУ та об'єднання "Нова Україна", котрі періодично заявляли про співпрацю з Президентом або ставали до нього в опозицію. Тому так гостро постала проблема ідентифікації української контреліти на рівні певних партійних структур.

Проголошення та утвердження державної незалежності України зумовило життєву потребу в надійних підвалинах у вигляді повноцінної політичної структури суспільства як системи взаємодії держави, партій та громадських організацій, що виражають політичну волю мас. Це зрозуміло й закономірно, оскільки структура нормально розвиненого суспільства передбачає боротьбу політичних сил за право визначати методи й тактику державного будівництва, напрямки розвитку державності.

Після проголошення державної незалежності України серед існуючих політичних об'єднань чітко вирізнялися такі, що йдуть новим маршрутом конструктивної партійної програми, пошуку майбутньої соціальної бази, і такі, які за інерцією рухаються звичним шляхом пошуку зовнішнього чи внутрішнього ворога. Перед усіма політичними партіями, громадськими організаціями, політичними лідерами та державними діячами постало завдання переосмислення своєї ролі та місця в суспільстві, стратегії та тактики подальшої

діяльності. Адже державність несе в собі не лише самостійну цінність, а й потребує реального її наповнення.

Становлення системи багатопартійності в нових історичних умовах передбачало легітимізацію тих її елементів, формування яких розпочалося ще на попередньому етапі, в умовах домінування радянської політичної системи. Однак перехідний стан суспільства зумовив неповноцінність партій як елементів цієї системи. Політичні партії, як виявилось, позбавлені широкої соціальної бази, їх ідеологія та програми неадекватно відбивають поточну ситуацію і не відповідають завданням розвитку суспільства, партії не мають у своєму розпорядженні механізмів реалізації притаманних їм функцій та завдань.

Такий стан речей, по-перше, детермінував процес політичної боротьби за створення демократичних умов, необхідних для повноцінного розвитку системи багатопартійності, а по-друге, стимулював появу значної кількості нових партій, їх "надвиробництво". Українське суспільство виявилось неконсолідованим у ставленні до багатьох принципових питань свого власного буття. Особливо дошкульними виявилися національні та релігійні відмінності. Державні органи України еkleктично поєднали ознаки президентсько-парламентської, президентської та радянської форм правління. Така різноманітність при слабкій судовій системі зводить практично нанівець спроби владних структур ефективно впливати на перебіг суспільних процесів.

Після усунення в серпні 1991 р. з політичної арени України спільного противника всіх демократичних сил - КПУ - почали виявлятися незгоди у стані демократів. Для частини політичних організацій та політиків антикомунізм був своєрідним цілющим середовищем, певною соціальною базою. Багато партій, рухів, інших політичних формувань народжувались як анти-КПРС, як альтернатива, опозиція їй. А деякі визначали усунення КПРС з арени політичної діяльності як свою головну мету. Допоки існувала компартія, новітні партії були єдині у боротьбі з нею. Тільки-но супротивника було усунуто, розпочався розлад. Особливість моменту полягала в тому, щоб знайти найоптимальніший варіант розвитку суспільства, а для партій - визначити своє місце у суспільних процесах, щоби впливати на них, закладати підвалини майбутньої діяльності.

В Україні мала місце глибока криза стратегії державотворення. Хоча ця стратегія і була запропонована частково націонал-демократами, але прийнята державною

владною елітою у власній інтерпретації. Етатизм, взятий за основу створення системи нових суспільно-економічних і політичних відносин в Україні, характеризувався тим, що стратегічною метою назвав "розбудову держави" як головний визначальний чинник подальших реформ. Таке розуміння процесу державотворення (як механічне становлення інститутів державності) мало негативний вплив на формування політичної системи. Цьому сприяв і той факт, що після здобуття державної незалежності національно-демократичні партії все більше стали висувати на перший план своєї діяльності інтереси держави, проблеми історії та культури корінної нації.

Не заперечуючи важливості цих проблем, належить відзначити, що відповідно менше національно-демократичні партії приділяли уваги проблемам соціально-економічних перетворень, реалізації прав особи та іншим так званим "універсальним ліберальним цінностям". Саме ця обставина, разом із неготовністю багатьох мешканців сходу та півдня України адаптуватися до нових національних реалій, привела до появи у 1991-1993 рр. ряду партій східно- та південноукраїнського походження (ЛПУ, ГКУ, ППУ, ПЕВК та інших), що мали відмінну політичну спрямованість. Визнаючи незалежність України, вони і сьогодні виступають за збереження тісних зв'язків з Росією, надання російській мові статусу державної або офіційної, відстоюють права регіонів. У своїй діяльності вони передусім акцентують увагу на проблемах соціально-економічного розвитку України.

Важливою умовою розвитку системи багатопартійності в Україні виступає динаміка соціальних змін. Процес формування нових суспільних верств залежить від темпів економічного реформування, а також розвитку науково-технічного прогресу. Існує цілком певна відповідність між економічним та політичним плюралізмом. Доки панує господарська система, в якій домінує державна форма власності й економічні суб'єкти не мають свободи та самостійності, повноцінна багатопартійна система є неможливою. При цьому слід зауважити, що політичний плюралізм у західноєвропейських країнах, як зазначає Р.Даль, виростав з того капіталізму, який ми називаємо домонополістичним, з вільних ринкових відносин. Економічний прогрес йшов тут випереджаючими темпами. Особливість перебігу політичних процесів у посттоталітарних країнах полягає в тому, що економічні умови є в цілому несприятливими для формування інститутів демократії.

Становлення політичних партій і громадських рухів в Україні відбувалося в "екстремальних" умовах. Поглиблення економічної кризи, соціальна напруженість і зневіра у можливості демократичних структур ефективно розв'язувати гострі соціальні проблеми, крах суспільних ідеалів – все це негативно позначається на реальному статусі та впливовості політичних партій.

Більшість політичних партій поки що не стали міцними організаціями, здатними відобразити корінні інтереси різних верств і прошарків суспільства. Вони неспроможні вести за собою маси, визначити соціальну базу й зробити свою діяльність соціально адресною.

У результаті економічної кризи значна частина населення України опиняється за межею бідності. Фактично відбувається процес формування декласованого прошарку, що веде до різкого звуження соціальної бази багатопартійності. У цьому процесі "жертвами" стають передусім політичні партії центристської орієнтації, які розраховують на середні верстви суспільства. Політичні партії, які висловлюють інтереси робітників та селян, дедалі більшою мірою змушені враховувати радикалізацію настроїв своєї соціальної бази, відповідно радикалізувати свої політичні вимоги, особливо у питаннях соціального захисту населення. Перехідний етап економічних відносин лише посилює неструктурованість українського суспільства, надає йому рис маргінальності та нестабільності. Звідси випливає і та внутрішня нестійкість, залежність від різних фракцій та груп всередині партії, що призводить до численних розколів. Доки в Україні буде зберігатися така ситуація, більшість з українських партій, що ідеологічно орієнтовані на інтереси усталених соціальних верств, притаманних суспільству з ринковою економікою, приречені на роль лоцманів від політики, що закладають політичні орієнтири майбутнього.

Негативні наслідки для всієї партійної системи України мало протистояння законодавчої та виконавчої гілок влади. Політичні партії, які безпосередньо пов'язані з парламентською діяльністю, не могли залишатися осторонь боротьби різних гілок влади. Дискредитація Верховної Ради України, яка значно посилена напередодні виборів, суттєво знижувала й без того невисокий авторитет політичних партій.

Не сприяв становленню багатопартійної системи й рівень політичної культури та свідомості населення. Переважна

більшість суспільства сприймає політичні партії України як об'єднання людей, які прагнуть влади, вважають, що діяльність партій дестабілізує становище у державі. Звідси й пояснення повільності темпів становлення багатопартійності в Україні, орієнтації на "персоналії" при формуванні політичних об'єднань.

Головними факторами утворення політичних партій виступили: боротьба проти КПРС та за досягнення незалежності України; прагнення інституалізації, яке виражали політично активні громадяни, в першу чергу колишні дисиденти; впровадження орієнтирів громадянського суспільства.

Головними шляхами утворення політичних партій України були: організаційна трансформація неформальних суспільних організацій (наприклад, УГС в УРП) або на базі певних суспільних рухів з подальшим їх окремим функціонуванням (ПЗУ, ПДВУ); за ініціативою групи осіб, які декларують створення партії та визначають її програмні цілі (УНП, ДСУ, ПРП); шляхом поділу або об'єднання партійних структур (НДП, УКРП, СДПУ(о), УРП-Собор).

Важливою внутрішньосистемною детермінантою розвитку багатопартійності в Україні на сучасному етапі виступає необхідність структурно-організаційної розбудови та перебудови українських політичних партій. Її метою є повноцінне включення українських партій у політичну систему української держави та виконання ними усього спектру функціональних обов'язків, що притаманні цим політичним інститутам у суспільствах з усталеною системою демократії. У зв'язку з цим особливого значення набуває проблема витворення українською державою політико-правових та соціально-економічних умов, які сприяють завершенню міжсистемних трансформаційних процесів у суспільстві, а відтак створюють реальний ґрунт для діяльності політичних партій. Прийняття нового виборчого та партійного законодавства заклало передумови для якісно нових політико-юридичних та соціально-економічних засад партійного будівництва в Україні.¹⁷

¹⁷ Кузьо Т. Багатопартійна система України: проблеми і конфлікти // Політологічні читання, 1993, № 1., Русначенко А. Як Україна здобувала незалежність і що з того виходить // Сучасність, 1995, № 3-4.

Правова інституалізація політичних партій України.

На початку 90-х рр. в Україні сформувалися політичні та правові передумови для легалізації та інституалізації діяльності політичних партій. До числа таких умов слід віднести:

1. Скасування ст.6. Конституції СРСР про монополію КПРС на партійно-політичну діяльність, яке відбулося на підставі результатів березневого загальносоюзного референдуму 1990 року. 17 жовтня 1990 року під тиском демократичних сил на II сесії Верховної Ради УРСР було прийняте рішення про ліквідацію ст.6. Конституції УРСР. Таким чином було здійснено перший крок для юридичного узаконення багатопартійності в Україні.

2. Перемога націонал-демократичних сил під час виборів до місцевих органів влади в західному регіоні України, які відбувалися паралельно з виборами народних депутатів до Верховної Ради України навесні 1990 року, обласні Ради Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей нового скликання, беручи до уваги відсутність в Україні закону про громадські організації і виходячи із власних повноважень, прийняли тимчасові положення, за якими відбувалася реєстрація нових політичних партій на регіональному рівні. Так, в Україні вперше були офіційно зареєстровані політичні партії, альтернативні КПРС-КПУ.

3. Прийняття 14 листопада 1990 року у зв'язку з різким загостренням політичної ситуації в державі Постанови Президії Верховної Ради України "Про порядок реєстрації громадських організацій" у доповненому варіанті, що значно полегшувало порядок легалізації політичних та громадських об'єднань. Цим було закладено основи діяльності різних політичних партій на загальноукраїнському рівні.¹⁸

Недосконалість юридичної бази гальмує розвиток сучасної багатопартійності. Ця обставина стимулює боротьбу українських політичних партій за реформування партійного та виборчого законодавства. Ця боротьба була тісно пов'язана з діяльністю щодо завершення конституційного процесу в Україні.

Політико-правовою основою функціонування політичних партій в Україні виступають Конституція України і Закон України "Про об'єднання громадян", прийнятий Верховною

¹⁸ *Томенко М.* Партійна політика в Україні. - В кн.: Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії. - К., 1995.

Радою України в червні 1992 року. Конституція закріплює лише загальні засади функціонування політичних об'єднань в Україні, проголошуючи право громадян України на об'єднання у політичні партії.¹⁹

Закон "Про об'єднання громадян" подає дефініцію політичної партії, формулює ознаки, за якими вона відрізняється від громадської організації; закон регламентує порядок утворення, діяльності та ліквідації партій як важливих елементів політичної системи суспільства.²⁰

Законом, який безпосередньо регулює діяльність політичних партій, є Закон України "Про політичні партії в Україні", нова редакція якого прийнята в квітні 2001 року.²¹

Він гарантує громадянам право об'єднання в політичні партії. "Право громадян на свободу об'єднання у політичні партії для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів визначається і гарантується Конституцією України. Ніхто не може бути примушений до вступу в політичну партію або обмежений у праві добровільного виходу з політичної партії. Належність чи неналежність до політичної партії не може бути підставою для обмеження прав і свобод або для надання будь-яких пільг і переваг. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюється виключно Конституцією та законами України".

Закон містить правове визначення поняття політичної партії. "Політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах". Закон зазначає, що поняття "політичної партії" поширюється лише на організації, які мають загальнодержавний статус.

Стаття 4 даного Закону визначає гарантії діяльності політичних партій, встановлює їх рівність перед законом. "Органам державної влади, органам місцевого самоврядування, їх посадовим особам, - говориться у ній, - заборонено

¹⁹ Конституція України. - К., 2002, ст.36.

²⁰ Закон України "Про об'єднання громадян" // Відомості Верховної Ради України, 1992, № 34, ст. 504.

²¹ Закон України "Про політичні партії в Україні" // Відомості Верховної Ради України, 2001, № 23, ст. 118.

виокремлювати у своєму ставленні певні політичні партії чи надавати їм привілеї, а також сприяти політичним партіям”.

Закон також визначає випадки, коли створення чи діяльність політичних партій підлягають забороні. До їх числа належать дії чи програми, які спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності України, підлив безпеки держави, незаконне захоплення державної влади, пропаганда війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, посягання на здоров'я людини. Політичні партіям забороняється також створювати воєнізовані формування. Рішення про заборону діяльності політичних партій розглядається і приймається лише Верховним Судом України.

Закон регулює порядок членства в політичній партії та його обмеження. Членом партії може бути лише громадянин України, який відповідно до Конституції має право голосу. Громадянин України може перебувати одночасно лише в одній політичній партії. Закон забороняє членство в партії для наступних категорій громадян: суддям, працівникам прокуратури, органів внутрішніх справ, Служби безпеки України, військовослужбовцям. На час перебування на зазначених посадах або службі членство в партії зупиняється. Не допускається створення і діяльність осередків партії в органах виконавчої влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових частинах, на державних підприємствах і установах, у навчальних закладах. Членство в партії є фіксованим. Обов'язковою умовою фіксації членства в партії є наявність заяви громадянина поданої до статутного органу партії про бажання стати членом цієї партії. Форма фіксації членства в партії визначається її статутом.

Закон передбачає наявність у політичній партії власної програми, статуту, назви та партійної символіки. Партійна програма представляє собою виклад основних цілей та завдань партії та шляхів їх досягнення. Статут політичної партії повинен містити відомості про назву політичної партії, перелік статутних органів партії, порядок їх утворення, їхні повноваження і термін цих повноважень, порядок вступу до політичної партії, зупинення та припинення членства в ній, права та обов'язки членів політичної партії, порядок створення та загальну структуру, повноваження організацій партії та її первинних осередків, порядок внесення змін та доповнень до статуту і

програми партії, порядок скликання та проведення партійних з'їздів, конференцій, зборів та інших представницьких органів політичної партії, джерела матеріальних та фінансових надходжень та порядок здійснення витрат, порядок ліквідації (саморозпуску), реорганізації політичних партій.

Рішення про створення політичної партії приймається на її установчому з'їзді й повинно бути підтримане підписами не менше ніж 10 тисяч громадян України, зібраними не менш як у двох третинах областей України. Діяльність незареєстрованих партій законом забороняється.

Реєстрацію політичних партій здійснює Міністерство юстиції України. Після реєстрації політична партія отримує реєстраційне свідоцтво й набуває статусу юридичної особи. Рішення про реєстрацію або відмову у ній приймається протягом 30 днів з часу поступлення всіх документів. Цей строк може бути продовжений, але не більше ніж на 15 днів. У випадку якщо документи політичної партії не відповідають Конституції та чинному законодавству, у реєстрації політичної партії може бути відмовлено. Політична партія щорічно інформує Міністерство юстиції України про обласні, міські, районні організації партії або інші структурні утворення. Міністерство юстиції щорічно оприлюднює список зареєстрованих політичних партій та їхні юридичні адреси. Рішення щодо відмови у реєстрації політичної партії повинно бути вмотивоване й викладене письмово. Воно може бути оскаржене в судовому порядку. Відмова у реєстрації не є перешкодою у повторному зверненні про реєстрацію.

Політичним партіям гарантується право на вільне здійснення своєї діяльності у передбачених Конституцією та іншими нормативними актами межах, приймати участь у виборах Президента України, Верховної Ради України, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у визначеному законом порядку, використовувати державні засоби масової інформації, а також засновувати власні засоби масової інформації, підтримувати міжнародні зв'язки з політичними партіями, громадськими організаціями інших держав, міжурядовими організаціями, засновувати (вступати) у міжнародні спілки, ідейно, організаційно та матеріально підтримувати молодіжні, жіночі та інші об'єднання громадян, надавати допомогу у їх створенні. Політичним партіям також гарантується даним законом свобода опозиційної діяльності.

Держава гарантує політичним партіям право на кошти та інше майно для здійснення своїх статутних завдань. Політичні партії є неприбутковими організаціями. Закон передбачає певні обмеження фінансової діяльності політичних партій. Не допускається фінансування політичних партій органами державної влади та місцевого самоврядування, державними та комунальними підприємствами, іноземним державам та їх громадянам, підприємствам, установам, організаціям, благодійним та релігійним об'єднанням, анонімним особам, іншими політичними партіями, які не входять до виборчого блоку. Політична партія зобов'язана щорічно публікувати в загальнодержавному засобі масової інформації фінансовий звіт, а також звіт про майно політичної партії.

Державний контроль за діяльністю політичних партій здійснюють Міністерство юстиції України, Центральна та окружні виборчі комісії.

У разі порушення політичними партіями чинного законодавства до них можуть бути вжиті такі заходи, як попередження про недопущення незаконної діяльності та заборона політичної партії. У разі виявлення протягом трьох років з дня реєстрації недостовірних відомостей у поданих на реєстрацію політичної партії документах та невисунення політичною партією протягом десяти років своїх кандидатів на виборах, орган, який зареєстрував партію, має звернутися до Верховного Суду України з поданням про анулювання реєстраційного свідоцтва, що тягне за собою припинення діяльності політичної партії.

Значний вплив на формування умов та особливостей розвитку системи багатопартійності в Україні також мали закони про вибори народних депутатів України і вибори до місцевих Рад народних депутатів.

Прийнята у вересні 1997 р. нова редакція Закону України "Про вибори народних депутатів України"²² встановила змішану пропорційно-мажоритарну систему виборів. Згідно з прийнятим законом, половина депутатів Верховної Ради України (225 чол.) обирається в одномандатних виборчих округах на основі відносної більшості, а друга половина – за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій у

²² Закон України "Про вибори народних депутатів України" // Відомості Верховної Ради України, 1997, _____

багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва.

Поряд із зборами громадян та трудовими колективами, політичні партії та виборчі блоки партій отримали право висунення кандидатів у народні депутати України. Виборчі блоки партій, згідно з діючим законом, можуть утворюватися лише з числа зареєстрованих політичних партій.

Політичні партії та виборчі блоки висувають кандидатів у депутати єдиним списком для участі у виборах по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу. Кількість кандидатів від політичної партії чи виборчого блоку, внесених до єдиного списку кандидатів, не може перевищувати половини встановленого Конституцією України конституційного складу Верховної Ради України. Політична партія, виборчий блок партій можуть висувати лише один список кандидатів у депутати. Одна і та ж особа може бути включена лише до одного списку кандидатів від політичної партії, виборчого блоку партій і не може бути висунута одночасно кандидатом в депутати по одномандатному виборчому округу. Політична партія, яка входить до виборчого блоку партій, який висунув свій список кандидатів у депутати, не може висувати окремий список кандидатів в депутати та входити до складу іншого виборчого блоку партій.

Формування списків кандидатів у депутати від політичної партії, виборчого блоку партій здійснюється вищим представницьким керівним органом політичної партії, виборчого блоку партій у визначений ними спосіб.

До списку кандидатів у депутати від політичної партії, виборчого блоку партій включаються члени відповідної партії, члени партій, що входять до виборчого блоку партій, або безпартійні громадяни у послідовності, визначеній політичною партією, виборчим блоком партій. Включення до цього списку членів інших партій не допускається. Черговість розташування кандидатів у депутати у списку визначає відповідно політична партія або виборчий блок партій. Ця черговість не може бути змінена після реєстрації списку Центральною виборчою комісією.

Представники політичних партій, виборчих блоків партій подають до Центральної виборчої комісії витяг з протоколу вищого представницького органу політичної партії, виборчого блоку партій про формування списку кандидатів у депутати від політичної партії, виборчого блоку партій, а також список кандидатів у депутати від політичної партії, виборчого блоку,

підписаний представником партії чи виборчого блоку. Після цього Центральна виборча комісія протягом доби видає представникам політичної партії чи виборчого блоку партій необхідну кількість підписних листів встановленої форми.

Для реєстрації списку кандидатів у депутати в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі політична партія, виборчий блок партій повинен представити Центральній виборчій комісії заяву з проханням зареєструвати список кандидатів у депутати, список кандидатів, біографічні відомості кандидатів у депутати, заяви кандидатів у депутати про згоду балотуватися по цьому списку із зобов'язанням припинити, в разі обрання їх депутатами, діяльність, несумісну з депутатським мандатом, особисте зобов'язання про складання повноважень депутата іншого представницького органу в разі обрання його народним депутатом, передвиборчу програму політичної партії, виборчого блоку партій, декларацію про доходи кожного кандидата у депутати за попередній рік, грошову заставу, підписні листи з підписами не менше 200 тисяч виборців, у тому числі не менше ніж по десять підписів виборців у кожній з чотирнадцяти областей України, які підтримують політичну партію, виборчий блок партій, копію статуту політичної партії (партій), угоду про створення виборчого блоку. Центральна виборча комісія не пізніше як на п'ятий день після подачі документів приймає рішення щодо реєстрації списку кандидатів у депутати від політичної партії, виборчого блоку партій, публікує відповідне рішення та список кандидатів у депутати з відомостями про них. Даний список і рішення розсилається окружним виборчим комісіям.

Після реєстрації політичної партії чи виборчого блоку партій його інтереси перед виборчими комісіями, органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, виборцями представляють уповноважені політичною партією (блоком) особи. Представники зареєстрованих політичних партій виборчих блоків партій мають право делегувати одного свого представника, який не є кандидатом в депутати, для участі в роботі Центральної виборчої комісії, а також включати своїх представників у дільничні виборчі комісії. Голова, заступник голови та секретар дільничної виборчої комісії не можуть бути представниками однієї політичної партії, блоку виборчих партій.

Закон регламентує порядок передвиборчої агітації, використання засобів масової інформації, порядок фінансування виборчої кампанії.

На підставі протоколів окружних виборчих комісій Центральна виборча комісія підводить підсумки голосування по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу і встановлює результати виборів. Списки кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків політичних партій, що отримали менше чотирьох відсотків голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, не отримують право на участь у розподілі депутатських мандатів.

Депутатські мандати між політичними партіями, виборчими блоками політичних партій, які отримали чотири або більше чотирьох відсотків голосів виборців, розподіляються в залежності від встановленої виборчої квоти. Виборча квота – кількість голосів виборців, необхідних для отримання одного мандата - вираховується шляхом ділення кількості голосів виборців у багатомандатному виборчому окрузі, які подані за списки кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій, що отримали чотири або більше чотирьох відсотків голосів, на число мандатів у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі. Кількість голосів, поданих за даний список кандидатів від кожної політичної партії, виборчого блоку партій, ділиться на цю квоту. Отримане ціле число є кількість мандатів цієї партії, виборчого блоку партій. Кандидати від політичної партії чи виборчого блоку партій вважаються обраними в порядку їх черговості у списку. Рішення щодо результатів виборів у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі протягом десяти днів з дня їх опублікування ЦВК можуть бути оскаржені в суді.

Політичні партії та блоки партій є також суб'єктами виборчого процесу на виборах Президента України. Порядок реалізації цього права визначається Законом України "Про вибори Президента України".²³

Діяльність партійних фракцій у парламенті визначається Регламентом Верховної Ради України. У ньому сказано, що депутатська фракція – це об'єднання, яке нараховує не менше ніж 14 депутатів. Депутат не може входити до складу більш ніж однієї парламентської фракції.

Кожна депутатська група (фракція) повинна бути зареєстрована в Секретаріаті Верховної Ради України. Умовою її реєстрації є надходження до Секретаріату Верховної Ради підписаного персонально депутатами письмового повідомлення

²³ Закон України "Про вибори народних депутатів України" // Відомості Верховної Ради України, 1997, №43, с.280

про сформування депутатської групи (фракції) з зазначенням її назви, мети чи завдань, персонального складу та партійної належності членів групи (фракції), а також депутатів, які уповноважені представляти фракцію. Повна та скорочена назва депутатської фракції повинна збігатися з назвою відповідної партії. У разі, коли депутатська фракція об'єднує депутатів з декількох партій, її назва повинна включати назви цих партій. Про формування депутатських груп та фракцій, а також про зміни у їх складі Секретаріат Верховної Ради інформує депутатів. Якщо склад депутатської групи чи фракції стає меншим від встановленої норми, вона протягом 15 днів оголошується розпущеною.

Депутатські групи (фракції) мають право на пропорційне представництво в усіх органах Верховної Ради та офіційних парламентських делегаціях. На основі принципу пропорційності формується склад постійних комісій Верховної Ради.

Кожна депутатська група (фракція) має гарантоване право на виступ свого представника з усіх питань порядку денного. Жодна депутатська фракція не має права виступати від імені народу України, Верховної Ради України. Депутати можуть об'єднуватися між собою у депутатські об'єднання та групи, які не підлягають реєстрації і не користуються правами депутатських груп (фракцій).

Депутатські групи та фракції здійснюють свою діяльність у формі засідань, які можуть бути як відкритими, так і закритими. Депутатські групи та фракції формують Погоджувальну раду, до складу якої входять керівники чи уповноважені з числа всіх фракцій парламенту та Голова Верховної Ради України.

Депутатська група (фракція) забезпечується приміщенням, необхідним обладнанням, адміністративно-технічним персоналом. За зверненням уповноваженого представника депутатської групи (фракції) Секретаріат Верховної Ради поширює серед депутатів парламенту підготовлені нею матеріали як офіційні від депутатської групи (фракції).²⁴

Наявність парламентських фракцій надала можливість політичним партіям реально виконувати функцію здійснення влади у вищому законодавчому органі держави. Разом з тим діяльність політичних фракцій в українському парламенті

²⁴ Регламент Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради України, 1994, № 35.

служить не тільки механізмом реалізації партійних функцій, але й здійснює зворотній вплив на розвиток багатопартійності в Україні.

27 листопада 2003 р. Верховна Рада України прийняла закон "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні",²⁵ який запроваджує систему фінансування діяльності політичних партій з державного бюджету.

У відповідності до цього закону політична партія має право на отримання державного фінансування її статутної діяльності, якщо на останніх чергових виборах народних депутатів України виборчий список кандидатів у депутати від якого отримали чотири й більше відсотків голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, а також якщо вона входила до списку виборчого блоку політичних партій, виборчий список кандидатів у депутати від якого отримав чотири й більше відсотків голосів виборців.

Щорічний обсяг фінансування статутної діяльності політичних партій (партій, що входили до виборчих блоків політичних партій) з державного бюджету України становить 0.01 розміру мінімальної заробітної плати, що встановлено на 1 січня року, який передуює року виділення коштів, помноженого на кількість голосів громадян, включених до списку виборців на останніх чергових виборах народних депутатів України.

Порядок розподілу коштів на фінансування статутної діяльності політичних партій, між політичними партіями, які входили до складу виборчого блоку політичних партій, визначається з'їздом таких політичних партій, який проводиться не пізніше 7 днів з моменту офіційного оприлюднення результатів виборів, про що не пізніше 3 днів з дня прийняття відповідного рішення офіційно повідомляється Міністерство юстиції України. Якщо у зазначений термін відповідне рішення не прийняте, то рішення про розподіл коштів приймається Міністерством юстиції України у шістдесятиденний строк з моменту офіційного оприлюднення результатів виборів народних депутатів України пропорційно до

²⁵ Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні" // Відомості Верховної Ради України, 2003, № 29.

кількості народних депутатів України від кожної з політичних партій, що входили до списку блоку.

Політичні партії отримують право на фінансування державою своєї статутної діяльності з дня набуття повноважень Верховною Радою України відповідного скликання і припиняється у день набуття повноважень Верховної Ради нового скликання. Визначені кошти перераховуються на рахунки політичних партій Міністерством юстиції України авансом на початку кожного кварталу.

Партії, виборчі блоки політичних партій, виборчі списки яких отримали чотири й більше відсотків виборців, які взяли участь у голосуванні, отримують також право на відшкодування за рахунок Державного бюджету України витрат, пов'язаних з фінансуванням своєї передвиборної агітації, у розмірі фактично здійснених витрат, але в межах граничної суми витрат виборчого фонду партії (блоку). Кошти, призначені на відшкодування виборчим блокам політичних партій витрат, пов'язаних з фінансуванням їхньої передвиборчої агітації, розподіляються Центральною виборчою комісією між партіями, що входять до складу блоку, пропорційно до внесків цих партій до виборчого фонду блоку не пізніше як на 10 день з дня офіційного оприлюднення результатів виборів.

У законі містяться також норми, які регулюють порядок звітності політичних партій за використання виділених державою коштів, підстави для відмови у державному фінансуванні політичних партій, порядок їх оскарження.

Політичний спектр України. Принципове значення для типології сучасних партій має їх класифікація за ідеологічними пріоритетами та політичними платформами. Проте за нинішніх політичних реалій, коли ціннісні орієнтації багатьох партій є достатньо невиразними, така класифікація повинна сприйматись з певними застереженнями.

Достатньо поширеним явищем в українському політикумі є неспівпадіння назви, проголошених цілей та реально здійснюваного курсу партії. Ця обставина нерідко є причиною суперечок щодо визнання місця й ролі політичних партій у політичному спектрі. Неможливість повноцінної класифікації політичних партій України пояснюється також відсутністю впродовж тривалого часу традицій політичного плюралізму, чіткої соціальної диференціації суспільства, несформованістю

самої багатопартійної системи, штучністю процесу творення багатьох нових партій.

При визначенні приналежності конкретної партії до тієї чи іншої частини політичного спектру часто головним критерієм виступає її ставлення до існуючого суспільно-політичного ладу. Однак, застосовуючи цей критерій в наших умовах, ми отримуємо діаметрально протилежну картину порівняно з традиційною схемою. Так, комуністи, соціалісти, які традиційно виступають за радикальні революційні зміни суспільного устрою, в українських реаліях посідають чітку "праву" позицію, а українські республіканці, народні демократи, обстоюючи ідею радикального реформування нинішнього державної системи, таким чином переходять у табір "лівих".

Однією з базових характеристик класифікації сучасних політичних партій в Україні виступає їх ставлення до демократичної організації суспільного життя. Тою мірою, якою захисники авторитарних моделей суспільного устрою втрачають свій політичний вплив, а політичні партії, орієнтовані на стандарти демократії, його здобувають, можна визнати правомірним застосування до нашої дійсності західних критеріїв розмежування політичних сил на ліві, праві та центристські.²⁶

Наявність політичних партій різного ідеологічного спрямування, які на основі прийнятих в суспільстві правових норм борються між собою за владу, є однією з сутнісних ознак багатопартійності, а відтак і демократії. Демократія без партій, як зазначав відомий дослідник М.Дюверже, не є демократією.

Українські "ліві". В Україні, як і в інших посткомуністичних державах, особливе місце в політичній системі належить лівим політичним партіям – у першу чергу комуністам. Інші партії сформувались або формуються у протиборстві з ними. Тому загальна характеристика розстановки сил і політичної ситуації багато в чому залежить саме від оцінки позиції комуністів. В той час, коли в західних політичних системах комуністи класифікуються як крайні "ліві", маргінальні чи антисистемні партії, у нас комуністи представляють достатньо чисельне і добре організоване політичне об'єднання.

В Компартії України позиції консерваторів були традиційно сильнішими, ніж, скажімо, в Москві чи Прибалтиці. Однак

²⁶ Колодій А. Політичний спектр: про деякі критерії "лівих" і "правих" політичних рухів у посттоталітарних суспільствах // Філософська і соціологічна думка, 1995, № 9.

розгортання національно-визвольного руху на Україні змушує українських комуністів маневрувати. Багато положень з програми Руху, які раніше піддавалися нищівній критиці з боку комуністів, "перекочували" в документи КПУ (наприклад, про республіканську власність на землю та її надра, пріоритет республіканських законів над загальносоюзними, самостійність у визначенні інститутів і символів державності, становлення України як реального суб'єкта міжнародного права).

Налякані подіями, пов'язаними з серпневим заколотом, комуністична більшість українського парламенту "За суверенну Радянську Україну" (так звана "група 239") проголосувала за підтримку Акту про державну незалежність України. 30 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради України, звинувативши комуністів в участі у антидержавному заколоті, заборонила діяльність КПУ. На деякий час в Україні фактично не було політичних організацій лівого спрямування. Встановилося домінування партій націонал-демократичного характеру. Однак і цю заборону комуністам вдалося використати у своїх тактичних цілях.

14 травня 1993 р. на основі рішення Конституційного Суду Президія Верховної Ради України відмінила свою постанову про заборону КПУ. А вже в червні 1993 р. в Донецьку відбувся I (XXIX) з'їзд Компартії України, який обрав П.Симоненка головою партії, а 5 жовтня 1993 р. КПУ була зареєстрована офіційно.

У економічній сфері комуністи виступають за регульований (соціальний) ринок, пріоритет суспільної форми власності, за розширення стосунків у межах СНД. Вони майже єдині серед політичних сил, які намагаються акцентувати на наступництві України з її радянським минулим (члени фракції відмовились приймати присягу на вірність Україні). Зайняті вони переважно не інноваційною, а охоронною діяльністю. Їхні головні лозунги – це народовладдя та соціальна справедливість.

Комуністична партія України сьогодні налічує у своїх рядах 140 тисяч членів. Має обласні комітети по всій Україні, а також 624 комітети в містах та районах, 5172 первинні партійні організації. Центральний друкований орган партії -- газета "Комуніст" – має тижневий тираж 140 тисяч. КПУ відзначається жорсткою ієрархічною будовою. Дискусійні питання назовні здебільшого не виносяться.

Основу комуністичного електорату традиційно становлять представники Сходу та Півдня України, переважно люди похилого віку. Водночас, як зазначає ряд дослідників, значна

частина голосів комуністів – це так званий “протестний електорат”, тобто люди, які голосують не за комуністичну ідеологію, а з почуття протесту до зміни суспільно-політичної системи, в якій вони були соціально більш захищеними. На тлі глибокої кризи, у якій перебувала країна, аргументи комуністів на користь системи влади Рад, соціалістичного вибору, союзу з Росією схвально сприймалися значною частиною населення. Комуністи й надалі будуть трактуватися частиною населення України як реальна альтернатива певним колам представників націонал-радикального і націонал-демократичного напрямку в їх намаганнях підкорити соціально-економічне життя спрощено-ідеалістичній схемі розбудови незалежної української держави.

Комуністи-депутати Верховної Ради України сформували у 1994 році найбільшу депутатську фракцію (близько 90 чоловік). На парламентських виборах 1998 р., які проводилися за змішаною виборчою системою, за комуністів голосувало 24,68% виборців, що дало їм можливість отримати 84 мандати по багатомандатному загальнодержавному округу і 39 мандатів у одномандатних округах. У нинішньому парламенті фракція комуністів нараховує до 60 чоловік, вони контролюють ряд комітетів, а також посаду віце-спікера парламенту (А.Мартинюк).

Незважаючи на те, що комуністи декларують свою радикальну опозиційність до існуючого політичного режиму, реально їх діяльність спрямована на боротьбу з націонал-демократами та соціалістами. На президентських виборах 1994 року комуністи підтримували Л.Кучму, про що згодом жалкували. На президентських виборах 1999 року лідер комуністів П.Симоненко набрав 37,8% голосів виборців і це був найбільший політичний успіх українських комуністів.

Вагоме місце серед “лівих” партій України займає Соціалістична партія України (СПУ), яка була створена восени 1991 р. після заборони діяльності КПУ О.Морозом. Зареєстрована Міністерством юстиції України 25 листопада 1991 р., вона налічує понад 35 тисяч членів. Центральним друкованим органом партії є газета “Товариш” та журнал “Вибір”.

Формування соцпартії відбувалося у складній внутрішньополітичній ситуації. Фактично СПУ виникла на хвилі протесту проти заборони КПУ. Цей протест для певної частини колишніх комуністів впливав із свідомої потреби відстоювати своє бачення розвитку суспільства й вступали вони в СПУ

тимчасово для того, щоб у її лавах вести боротьбу за відродження забороненої компартії. Проте й після відродження КПУ партія соціалістів зберегла свою політичну вагу і вплив.

Аналіз програмних документів і поточних заяв СПУ показують, що її не можна відносити до репрезентантів комуністичної ідеології, що інколи має місце серед дослідників. Визначаючи різницю між ортодоксальними комуністами та СПУ, лідер соціалістів О.Мороз зазначав: "Ортодоксальні комуністи наполягають на поверненні старих форм державності і централізованого управління. Соціалісти проти такого утопічного підходу, вони виходять з реальної ситуації і у відповідності з нею діють. Крім того, СПУ не заперечує проти функціонування приватної власності".

Однак позиції СПУ серйозно відрізняються і від класичних принципів "демократичного соціалізму", що не дає підстави відносити її і до соціал-демократичного напрямку. Розбіжності між СПУ та Соцінтерном викликані різним розумінням приватної власності, насамперед на землю. СПУ вважає, що "демократичний соціалізм" – це суспільство, постійний розвиток гуманістичних цінностей якого здійснюється на основі провідної ролі суспільної власності в різноманітних її формах у системі багатуокладної економіки.

Нова Програма СПУ, прийнята на VIII з'їзді партії 20 травня 2000 р., передбачає на першому етапі усунення конституційним шляхом від влади кримінально-олігархічних структур і встановлення разом з іншими силами народно-демократичної системи влади як основі прогресивних соціальних перетворень (програма-мінімум). Наступний етап (програма - максимум) полягає у поступовому переході до суспільства демократичного соціалізму.

На виборах до Верховної Ради 1994 р. СПУ отримала 15 депутатських мандатів і була четвертою партією після КПУ, НРУ й СелПУ за кількістю депутатів-партійців. Політичним тріумфом СПУ було обрання О.Мороза Головою Верховної Ради України. Водночас в СПУ намітилися серйозні ідеологічні суперечки. Частина інтелектуальної верхівки СПУ намагалася модернізувати партійну ідеологію в дусі класичних ідей Соцінтерну, в той час як інша частина (так звана "більшовицька платформа в СПУ") вважала, що СПУ повинна зробити стрибок ліворуч і обійти інертну КПУ. Ці внутрішньопартійні суперечки, які посилювались тиском на партію ззовні, привели до виходу з партії частини її членів на чолі з Н.Вітренко та О.Марченком, які в 1996 р. створили

Прогресивно-соціалістичну партію (ПСПУ), інша ж частина колишніх членів СПУ на чолі з І.Чижем утворили партію Всеукраїнське об'єднання лівих "Справедливість".

Втративши частину депутатських мандатів, фракція СПУ була доукомплектована комуністами. Таким чином СПУ опинилася в залежності від більш сильної КПУ. Факт роздільного їх існування пояснюється небажанням комуністів ділитися своїми впливами та владою, їхнім скептичним ставленням до соціалістів (як до таких, що не витримали випробування заборонаю на політичну діяльність), а також тактичними міркуваннями. Соціалісти традиційно користуються підтримкою міської інтелігенції центральної, частково східної України. Великим позитивом партії є постать лідера СПУ О.Мороза.

На парламентських виборах 1998 р. СПУ сформувала єдиний виборчий блок з Селянською партією України (СелПУ) "За правду, за народ, за Україну!", який здобув підтримку 8,56% виборців, що забезпечило їй 29 депутатських мандатів. Ще 6 чоловік було обрано народними депутатами в одномандатних округах. На парламентських виборах 2002 р. партія здобула 6, 87% і сформувала свою фракцію чисельністю 22 депутати.

На президентських виборах 1999 р. лідер партії О.Мороз здобув 11,29% і посів третє місце серед 13 претендентів, на виборах 2004 р. він набрав 5,82% і обійшов лідера комуністів П.Симоненка (4, 97%). Під час другого туру СПУ приєдналась до коаліції "Сила народу" і підтримала В.Ющенка. Після перемоги останнього представники СПУ взяли участь у формуванні "уряду народної довіри" Ю.Тимошенко.

Селянська партія України (СелПУ) є третьою найбільшою складовою лівого руху. Вона була заснована у січні 1992 р. в Херсоні. Навесні того ж року зареєстрована Міністерством юстиції України. Виникла вона на базі Селянської спілки України -- організації, яка була створена з тим, щоб відстоювати інтереси колгоспно-радгоспної системи. Основною фігурою у створенні партії де-факто був колишній міністр сільського господарства України, кандидат у Президенти України на виборах 1991 р. О.Ткаченко. Головою партії з березня 1992 р. є директор радгоспу "Космос" з Херсонщини, депутат Верховної Ради України С.Довгань. О.Ткаченко став його заступником.

Вплив партії на сільських мешканців був дуже сильним. У 1992 р. у ній формально налічувалося 65 тис. членів. На

сьогодні СелПУ в своїх рядах нараховує понад 100 тисяч членів, 17 обласних і понад 350 районних організацій. СелПУ найменш відома представникам політичної науки й політичним оглядачам, бо всі свої з'їзди проводить за зачиненими дверима, тісно спілкується з КПУ і СПУ, але має свої чіткі погляди на внутрішньополітичні проблеми держави. СелПУ вважається "найправішою" серед "лівих" партій України.

Ставай на бій за землю в наші лави!

Нас тисячі! І ти вже не один.

Бо на Землі немає вище слави,

Як зватись гордим словом – СЕЛЯНИН!

Так сказано у гімні Селянської партії України. Мета діяльності СелПУ -- сприяння політиці, спрямованій на розбудову агропромислового комплексу України як основи державного відродження суверенної України. СелПУ прагне до вироблення нового курсу аграрних реформ, суть яких зводиться передовсім до того, щоб посилити увагу до сільського господарства та інших галузей АПК, до проблем і запитів селян і села.

На виборах до Верховної Ради України у 1994 р. ця партія здобула 21 депутатський мандат, поступившись лише КПУ і Руху. До недавнього часу СелПУ належало провідне політичне становище серед українського селянства, але наприкінці 1996 р. створення пропрезидентської центристськи орієнтованої Аграрної партії України (АПУ) скоротило вплив на селян лівої СелПУ. У результаті СелПУ змушена була зближуватися з СПУ, стаючи її "молодшим партнером". На виборах у 1998 р. СелПУ йшла разом з СПУ у блоці "За правду, за народ, за Україну!". Блок здобув 29 депутатських мандатів (з них членів СелПУ – 11), але їм вдалося провести свого лідера О.Ткаченка на посаду спікера парламенту.

Найлівішою серед "лівих" партій є Прогресивно-соціалістична партія України (ПСПУ), очолювана колишньою соціалісткою Н.Вітренко. Основним об'єктом її критики був "диктат МВФ", а також колеги по лівому табору (особливо О.Мороз). ПСПУ тісно співпрацює з Конфедерацією праці України і з Всеукраїнською суспільною жіночою організацією "Дар життя". На парламентських виборах 1998 р. ПСПУ несподівано для багатьох подолала 4% бар'єр і сформувала свою парламентську фракцію у складі 17 депутатів. Однак у результаті виходу з неї кількох парламентарів фракція невдовзі припинила своє існування. На парламентських виборах 2002 р. "Блок Наталії Вітренко" отримує 3,22% голосів виборців і не

проходить до парламенту. Численні спроби лідера прогресивних соціалістів повернутися у "велику політику" зазнавали постійних невдач. На виборах Президента України 1999 р. за Н.Вітренко проголосувало 11% виборців, в 2004 р. – 1,53%. У другому турі президентських виборів 2004 р. ПСПУ активно підтримувала В.Януковича.

Ще меншою підтримкою населення України користуються ліворадикальні політичні об'єднання, такі як Комуністична партія (трудящих), Комуністична партія України (оновлена), Партія комуністів (більшовиків) України, Комуністична партія робітників і селян (її лідер О.Яковенко на президентських виборах 2004 р. заручився підтримкою 0,78% виборців) та інші.²⁷

Українські "праві". Після здобуття незалежності у 1991-1992 рр. здавалося, що політичне панування перейде до правих політичних сил, діяльність яких стала особливо помітною після поразки серпневого заколоту 1991 року. Представники політичних партій цього спрямування з мітингів та демонстрацій поступово "перебралися" до владних кабінетів.

У виборах до Верховної Ради України 1994 року представники правих партій здобули 47 депутатських мандатів. З них: 22 – обрано від Руху, 11 – від УРП, 5 – від КУН, по 3 – від ДемПУ та УНА, 2 – від ХДПУ і 1 – від УКРП. Депутати від Руху організували в парламенті свою фракцію "Народний Рух України". Інші депутати від правих партій входили до фракцій "Державність", "Реформи". Представники цих партій повністю контролюють місцеву владу в більшості областей західного регіону, мають певну перевагу в місцевих структурах влади Києва. Але політичний вплив цих партій фактично відсутній у промислових центрах і регіонах сходу республіки, досить незначний на півдні й більшості центральних областей України.

²⁷ Болтарович Є. Соціалістична партія України: ідеологія, політика, перспектива // Розбудова держави, 1992, № 4; Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок ХХ сторіччя) // Політологічні читання, 1992, № 2; Литвин В. Ліві, праві, центр // Політика і час, 1991, № 3.; Малецький В. Дещо про правих і лівих в політиці // Вісті Комбатанта, 1996, ч. І.; Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією / За ред. О.Гараня, О.Майбороди. - К., 2000., Пашков М. Праві, ліві і псевдонезалежні // Віче, 1994, № 2.; Політичні партії лівого спрямування. - В кн.: Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. - К., 2002, с.146-151; Трубайчук А. Ліва, права, де сторона // Нова Політика, 1997, № 1; Українські "ліві".- В кн.: Шведа Ю. Партії та партійна система України. - Львів, 2001, с. 24-27.

Вибори до Верховної Ради України 1998 р. засвідчили помітне падіння авторитету більшості правих партій. Серед них лише НРУ зумів подолати 4% бар'єр, провівши до парламенту 32 своїх представники. Ще 19 мандатів народних депутатів України представники правих партій завоювали у мажоритарних округах. За партійною ознакою ці депутатські місця розподілилися таким чином: НРУ – 10, КУН – 3, УРП – 2, по 1 - від ХНС, УХДП, СНПУ і ДемПУ. Значно поступилися кількістю депутатських місць у парламенті УРП і КУН, а УНА зовсім позбулася своєї присутності у Верховній Раді. Зазнали поразки на виборах 1998 р. й такі відомі діячі правого політичного руху, як Л.Лук'яненко, брати Горині, М.Поровський, С.Хмара, О.Вітович, Д.Корчинський, В.Яворівський та інші. Помітно скоротилася географія народних депутатів від правих партій.

Певною специфікою відзначається й ідеологія українських "правих". Ряд політичних партій або назвою, або змістом програм декларують свою причетність до ідеології консерватизму. Однак цілком очевидно, що у своїй масі українські партії, які заявили про приналежність до консервативної ідеології, на практиці ще не досягнули її в повному обсязі.

Найбільш наближеною до ідеології неоконсерватизму була УРП. Створена з надр Української Гельсінської Спілки (УГС) у квітні 1990 року, вона швидко набирала популярності завдяки солідній групі лідерів, активних борців проти радянського тоталітаризму. Визначаючи ідейне обличчя, її ідеологи зазначали, що вона є партією "правого центру, носієм традиційних консервативно-ліберальних і християнських цінностей". Зразком для себе партія вважає сучасний американський неоконсерватизм, який характеризується курсом на відстоювання таких цінностей, як широкі індивідуальні права і свободи, приватна власність та лібералізація економіки, ідейний плюралізм.

Однак економічна платформа УРП була далекою від принципів консерватизму. Так, з точки "правого консерватизму", економічні проблеми окремої людини -- це її власні проблеми, а не проблеми держави. Втриматися на ідейно-політичних позиціях традиційного західного консерватизму (крім його традиціоналістських аспектів, які стосуються швидше культури та моралі) в Україні нелегко, бо для цього ще не визріли необхідні передумови.

Під час виборів президента УРП підтримувала Л.Кравчука. Однак після перемоги Л.Кучми у 1995 р. підтримала Конституційний Договір, провела корекцію політичного курсу. Однак невдовзі партія була втягнута у численні внутріпартійні чвари та розколи. Спочатку з партії вийшов С.Хмара, який натомість заснував Українську консервативно-республіканську партію (УКРП), а після обрання головою партії Б.Ярошинського з неї вийшли Л.Лук'яненко, М.Поровський, брати Горині, які заснували Християнсько-республіканську партію (ХРПУ). Згодом УРП об'єдналась з Українською народною партією "Собор". Об'єднану УРП-Собор очолив А.Матвієнко, а колишній лідер УРП Л.Лук'яненко став її почесним головою. На минулих парламентських виборах УРП-Собор входила до блоку Юлії Тимошенко (БЮТ).

Найчисленнішою політичною партією правої орієнтації, яка налічувала в своїх рядах 55 тисяч членів, численні первинні осередки, районні та крайові організації, центральні органи, був Народний Рух України (НРУ). Як політична партія НРУ сформувалась у 1992 році. Зареєстрована Міністерством юстиції України у 1993 році. Своім корінням вона виходить з суспільно-політичної організації "Рух", яка виникла у 1989 році. Шлях НРУ від громадського об'єднання до політичної партії пов'язаний з бажанням групи лідерів підвищити свою роль у боротьбі за владу. Напередодні парламентських виборів 1998 року НРУ вдалося об'єднати навколо себе Конгрес української інтелігенції, Товариство "Просвіта" і Всеукраїнське об'єднання ветеранів. Завдяки цьому Рух здобув підтримку 8,5% українських виборців, що дало йому можливість сформувати другу за чисельністю (після КПУ) депутатську фракцію.

Однак на початку 1999 року в результаті внутрішніх суперечок і зовнішніх впливів на базі єдиної фракції утворилося дві фракції, а згодом (після трагічної смерті лідера Руху, багатолітнього політичного борця з радянським тоталітаризмом В.Чорновола) сформувалося й дві партії – Народний Рух України (НРУ), очолюваний колишнім міністром закордонних справ Г.Удовенком, та Український народний рух (УНР) під керівництвом колишнього міністра екології Ю.Костенка. Цей розкол серйозно послабив позиції правого центру в Україні. В доктринальному відношенні обидві партії мало чим відрізняються між собою. На парламентських виборах 2002 року вони ввійшли до складу блоку партій "Наша Україна" й підтримали на президентських виборах 2004 р. В.Ющенка. Лідер НРУ Б.Тарасюк став міністром закордонних справ

України, а народний депутат-рухівець Р.Зварич -- міністром юстиції України.

Конгрес Українських Націоналістів (КУН) займає найбільш праву позицію серед правоцентристських політичних партій України. Як політична партія, КУН розпочинає свою діяльність з 1992 року, коли було перенесено в Україну діяльність Організації Українських націоналістів (С.Бандери). Установчий з'їзд партії відбувся в Києві в жовтні 1992 року. Лідером КУН стала дружина відомого діяча національно-визвольного руху України 50-х рр., президент Антибільшовицького блоку народів Слава Стецько. Діяльність КУН ґрунтується на ідеології українського націоналізму. Програма КУН стверджує, що основним завданням партії є боротьба за розбудову національної унітарної правової Української держави. Друкованим органом партії є газета "Шлях перемоги", яка виходить у Львові.

У 1994 р. на виборах до Верховної Ради України від КУНУ було обрано 5 депутатів (всі обрані в Галичині), які ввійшли до складу депутатської фракції "Державність". За С.Стецько проголосувало 86,5% виборців Надвірнянського округу на Івано-Франківщині. На парламентських виборах 1998 р. КУН, УРП та УКРП сформували виборчий блок партій "Національний фронт", який набрав всього 2,7% голосів виборців. На парламентських виборах 2002 р. КУН - учасник блоку Віктора Ющенка "Наша Україна".

Серед націонал-радикального крила політичних партій правого напрямку найчисельнішою й досить відомою в Україні є Українська Національна Асамблея - Українська народна самооборона (УНА-УНСО). Партія сформувалась на базі Української міжпартійної асамблеї (УМА), до складу якої входило кілька невеликих політичних організацій. УМА претендувала скласти "альтернативу окупаційно-угодовській Верховній Раді" та ставила собі за мету об'єднати всі національно свідомі сили у боротьбі за державну незалежність України. УМА проводила кампанію реєстрації "громадян УНР" (ї збрала 3 млн. підписів). У серпні 1991 р. під час антидержавного заколоту були створені загони УНСО. Згодом УМА трансформується у політичну партію - УНА на чолі з Р.Шухевичем і об'єднується з УНСО в єдину політичну організацію. У грудні 1994 р. УНА-УНСО була зареєстрована Міністерством юстиції України як політична партія. У той час до складу УНА-УНСО входило близько 10 тисяч членів. Члени УНСО брали участь у бойових діях у Придністров'ї, Абхазії,

Чечні. На виборах до парламенту 1994 р. від партії було обрано 3 депутатів, що розцінювалося як успіх новоствореної партії.

У вересні 1995 р. за участь партії в інцидентах під час похорону в Києві патріарха УАПЦ Володимира було відмінено реєстрацію партії. Але наприкінці 1997 р. партію знову було зареєстровано і вона отримала легальний статус. Однак на виборах до Верховної Ради України в 1998 р. партія набрала лише 0,39% голосів виборців. Партія була активним учасником акцій протесту "Україна без Кучми". Нинішній лідер партії А.Шкіль став народним депутатом України у мажоритарному окрузі на Львівщині та входить у парламенті до фракції БЮТ.

Ще одна праворадикальна партія України - Соціал-національна партія України (СНПУ) (з 2004 р. - Всеукраїнське об'єднання "Свобода"). Виникла в результаті об'єднання найрадикальніших елементів національного руху Львівщини - Львівської варти руху та Організації української молоді "Спадщина". Установчий з'їзд партії відбувся у Львові в грудні 1991 року. Партійне гасло - "Ідея нації", партійна символіка подібна до свастики. Зареєстрована у 1993 році, СНПУ брала участь у парламентських виборах 1998 р. у складі виборчого блоку "Менше слів", за який віддали свої голоси 0,16% виборців. Лідер партії О.Тягнибок, обраний народним депутатом України по мажоритарному округу на Львівщині, член фракції "Наша Україна", з якої був виключений за нібито антисемітські висловлювання.

До інших менш впливових праворадикальних партій України відносять Народний рух України за єдність (Рух за єдність - її лідер Б.Бойко на президентських виборах 2004 р. здобув підтримку 0,04% виборців), Всеукраїнське політичне об'єднання "Державна самостійність України" (ДСУ), Організацію українських націоналістів в Україні (ОУНвУ) (на президентських виборах від неї кандидувало одночасно два кандидати - А.Чорновіл (0,12%) та Р.Козак (0,02%), Всеукраїнська партія "Братство" (її лідер Д.Корчинський на президентських виборах 2004 р. здобув 0,17%), Народний союз "Українці".

Однак праворадикальні партії не популярні сьогодні в українському суспільстві. Про це переконливо свідчать результати виборів. Україна є поліетнічною державою, і тому інтегральний націоналізм, який є ідеологічною основою цих

партій, не тільки не сприймається, але і засуджується більшістю населення України.²⁸

Українські "центристи". Однією з характерних особливостей політичного життя України є слабкість і несформованість політичних організацій центристського спрямування. Між тим, дослідження стану громадської думки в Україні показують чітку тенденцію до підтримки населенням саме "центристських" політичних об'єднань. Однак стабільність політичних оцінок центристських сил України свідчить радше не про свідому підтримку програмних цілей центристських угруповань, а про намагання значної частини населення дистанціюватися від політичних крайнощів. Адже сьогодні центристів цінують як стабілізуючу помірковану силу, здатну об'єднати суспільство, відвернути конфронтацію і громадянське протистояння, забезпечити суспільний мир та злагоду.

²⁸ *Баган О.* Націоналізм і націоналістичний рух. - Дрогобич, 1994; *Батенко Т.* УРП: Боротьба протилежностей // Українські варіанти, 1997, № 2; *Бова А.* Лібералізм і консерватизм як основні політичні ідеології посттоталітарного суспільства // Молода нація, 1997, № 6; *Болтарович Є.* Республіканізм і світогляд українського неоконсерватизму // Республіканець, 1992, № 3; *Болтарович Є.* Українська республіканська партія // Політологічні читання, 1992, № 4; *Бондаренко К.* Фашизм в Україні. До історії проблеми // Українські варіанти, 1997, № 2; *Вітковський В.* Націоналізм для України // Українські варіанти, 1998, № 1; *Гелей С.* Консерватизм у політичній практиці сучасної України // Українські варіанти, 1998, № 1; *Голобуцький О., Кулик В.* Консерватизм – ідеологія порядку, стабільності і добробуту.- К., 1995; Діяльність УРП в нових умовах.- К., 1994; *Досужа Н.* Чи корисним для нас є досвід неоконсерватизму США? // Політика плюс... 1995, ч.І; *Ейсмонт В.* Українська Республіканська партія 1990-1994: дати, події, факти. - К., 1994; *Зайцев О.* Український націоналізм і фашизм (1920-1930-ті рр.) // Українські варіанти, 1998, № 1; *Киричук Ю.* Нарис історії УГС-УРП // Республіканець, 1992, № 3; *Ключковський Ю., Цимбалюк В.* Ідеологічні засади Народного Руху України // Вісник Руху, 1995, № 5; *Книш З.* Становлення ОУН.- К., 1994; *Литвин В.* Ліві, праві, центр // Політика і час, 1991, № 3.; *Малецький В.* Дещо про правих і лівих в політиці // Вісті Комбатанта, 1996, ч. І.; *Пашков М.* Праві, ліві і псевдонезалежні // Віче, 1994, № 2.; Політичні партії правого спрямування. - В кн.: Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. - К., 2002, с.151-154; *Свідзинський А.* Мета і цінності сучасної ОУН // Розбудова держави, 1996, № 1; *Сікора І.* Неоконсервативна ідеологія і практика реформ та проблеми її легітимації в Україні // Молода нація, 1997, № 6; *Томенко М.* Головні чинники українського консерватизму на тлі європейських традицій // Політика плюс...1995, № 1; *Трубайчук А.* Ліва, права, де сторона // Нова Політика, 1997, № 1. Українські "праві".- В кн.: *Шведа Ю.* Партії та партійна система України. - Львів, 2001, с. 27-30.

Політологічна наука розглядає центризм як зміну конфронтаційного мислення та дій на стиль партнерства, консенсусу, компромісу. Завдання сучасного центризму полягає в тому, щоб, крім розробки філософії центризму (взаємодоповнення), соціології центризму (соціальне партнерство), виробити й політичну програму центризму, яка повинна стати програмою боротьби за цивілізований демократичний устрій суспільства, нову політичну систему. Це тим більш важливо, що сьогодні атмосфера неузгодженості, різких заяв, конфронтаційності панує на всіх рівнях законодавчої та виконавчої влади. Центризм міг би стати політичним барометром рівноваги. Але при цьому слід розрізняти: центризм як ідейно-політичну течію; як певну політичну позицію (установку); інструмент у політичній діяльності.

Партійні системи більшості держав Заходу сформували основні напрями політичного центризму. Це -- лібералізм, соціал-демократизм та християнський демократизм.

В Україні на сьогодні більшою мірою розвинуті два перших напрями політичного центризму. Однак не слід вважати, що ці центристські течії вже цілком сформувались та програмно визначились. У програмах і діяльності багатьох партій знаходимо ознаки соціал-демократизму і консерватизму і навпаки. Більшість центристських партій України ще не відрізняються чіткою ідеологічно-організаційною структурованістю, не мають своїх осередків на місцях, фактично не зв'язані з основними соціальними верствами.

Проте поширення ідей центризму в Україні дало свої позитивні плоди. У виборах до Верховної Ради 1998 р. чотири центристські партії – Народно-демократична партія (НДП), Партія зелених України (ПЗУ), Соціал-демократична партія України (об'єднана) СДПУ(о) і Всеукраїнське об'єднання "Громада" – подолали 4-% бар'єр і дістали 69 місць по багатопартійному округу, а всього партіям центру належало 108 депутатських місць у складі новообраного парламенту.

Разом з тим відсутність впливової центристської партії стимулює владну еліту (яка тривалий час зберігаючи важелі економічного та політичного впливу, залишалась безпартійною) до політичного оформлення в рамках саме цієї частини політичного спектру. Причому тактика цих сил, як правило, полягає не у формуванні нових політичних партій, а в підпорядкуванні собі вже існуючих. Через те представники центристських політичних партій України більше, ніж інші,

виявились пов'язаними з структурами виконавчої влади. Таке політичне становище партій спонукало деяких політологів застосовувати до них термін "партія влади" (який суттєво відрізняється від європейського розуміння владної партії).

Лібералізм, як ідеологія прогресивно настроєної інтелігенції, в Україні сформувався ще в 40-і рр. XIX ст. і поступово перетворився на потужну політичну силу.

30 червня 1990 р. у Києві була заснована Київська ліберально-демократична спілка (КЛДС), яка розпочала підготовку до установчого з'їзду ліберальної партії. Однак під час його підготовки в оргкомітеті відбувся розкол, в результаті чого виникло дві організації – позапартійна Українська ліберально-демократична спілка (УЛДС) і Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ). Згодом УЛДС приєдналась до Партії демократичного відродження України (ПДВУ), а ЛДПУ продовжує своє існування як нечисельна і малопомітна партія.

У вересні 1990 р. у Дніпропетровську відбувся перший з'їзд Народної партії України (НПУ), виникнення і діяльність якої пов'язана із особою Л.Табурянського. Більшість членів партії були працівниками дніпропетровського кооперативу "Олімп". Спроби керівництва партії перетворити її у загальноукраїнську так і не увінчалися успіхом.

Найпотужнішою партією ліберальної орієнтації в Україні в 90-х рр. була Ліберальна партія України (ЛПУ), яка виникла у вересні 1991 р. в Донецьку. Очолив партію відомий підприємець І.Маркулов. У червні 1993 р. на I з'їзді партії головою ЛПУ було обрано відомого економіста О.Соскіна. Після 3-го з'їзду партії (1996), який прийняв остаточний варіант програми, партію очолив В.Щербань. У 1997 р. партія налічувала близько 40 тис. членів. Партія видає "Ліберальну газету" та "Ліберальний вісник". 27 народних депутатів України увійшли у фракцію "Соціально-ринковий вибір", зініціювавши таким чином створення ліберального центристського блоку. Основною метою партії був розвиток соціально орієнтованої економіки ринкового типу, втілення в життя принципів соціального лібералізму з метою зменшення державного впливу на суспільство. ЛПУ виступала за суспільство рівних можливостей, а не рівного споживання.

На парламентських виборах 1998 р. ЛПУ увійшла до блоку "Партія праці та ліберальна партія – РАЗОМ!", який набрав 1,89% голосів виборців. На виборах Президента України ЛПУ входила до передвиборчого блоку політичних партій "Наш

вибір – Леонід Кучма!” На парламентських виборах 2002 р. ЛПУ ввійшла до складу блоку “Наша Україна”. Однак згодом В.Щербань, отримавши посаду губернатора Сумщини, залишив фракцію “Нашої України” й на президентських виборах 2004 р. брав активну участь у виборчій кампанії провладного кандидата В.Януковича.

Ще менш успішною виявилась діяльність інших ліберальних партій – Ліберальної партії України (оновленої) - ЛПУ(о) та Ліберально-демократичної партії України (ЛДПУ). Остання на парламентських виборах 1998 р. разом з Українською селянською демократичною партією (УСДП) сформувала виборчий блок “Європейський вибір України”, який набрав 0,14% голосів виборців. Не мав успіху на виборах і проросійсько-орієнтований виборчий блок “СЛОН – Соціально-ліберальне об’єднання”, до складу якого ввійшли партія Міжрегіональний блок реформ (МБР) та Конституційно-демократична партія (КДП). За цей блок проголосувало 0,9% виборців.

Більш успішною була діяльність національно-орієнтованої ліберальної партії “Реформи і Порядок” (ПРП), установчий з’їзд якої відбувся в жовтні 1997 року. Очолив партію відомий економіст, экс-віце-прем’єр-міністр України В.Пинзеник. Основним гаслом ПРП було прискорення економічних реформ шляхом лібералізації економічних відносин. В основу політичної діяльності партії був покладений розроблений В.Пинзеником пакет законів “Економічне зростання”.

На парламентських виборах 1998 р. ПРП отримала 3,1% голосів виборців і не пройшла в парламент. Однак ряд членів партії, в тому числі і її лідер, здобули депутатські мандати в мажоритарних округах. Об’єднавшись у парламенті із частиною депутатів від КУН та безпартійними, вони створили парламентську фракцію “Реформи-Конгрес”. Приєднання до ПРП частини депутатів та організацій, які вийшли з НДП, зробило з неї одну з найвпливовіших партій із націонал-ліберальною програмою.

На президентських виборах 1999 р. ПРП пропонує свою підтримку В.Ющенку, але він відмовляється від участі у президентських виборах. Далі ПРП послідовно реалізує курс на об’єднання національно-демократичних сил, який завершується формуванням виборчого блоку партій “Наша Україна”. На парламентських виборах 2002 р. “Наша Україна” отримує 27% голосів виборців, а В.Пинзеник стає одним із керівників однойменної парламентської фракції у парламенті.

На своєму позачерговому з'їзді ПРП перейменовується у партію "Наша Україна", що викликало неоднозначну реакцію в середовищі партнерів по блоку. ПРП доклала вагомих зусиль для перемоги В.Ющенка на президентських виборах 2004 року. В уряді Ю.Тимошенко В.Пинзеник обійняв посаду міністра фінансів України, С.Терьохін – міністра економіки, а М.Томенко – віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань.

На ліберальну нішу в політичному спектрі України претендує і створений підприємцем М.Бродським український аналог популярної російської партії "Яблуко", а також очолювана А.Кінахом Партія промисловців та підприємців України (ПППУ). Обидві партії мають досвід парламентської діяльності. На парламентських виборах 2002 р. ПППУ була учасником провладного блоку "За Єдину Україну!", а партія "Яблуко" йшла самостійно й здобула 1,15% голосів виборців. Лідери обох партій брали участь у президентській кампанії 2004 р. (за А.Кінаха проголосувало – 0,93%, а за М.Бродського – 0,05% виборців). У другому турі голосування вони закликали своїх прихильників підтримати В.Ющенка. У новосформованому уряді А.Кінах обійняв посаду першого віце-прем'єр-міністра. Ліберально-орієнтований виборчий блок "Команда озимого покоління" (лідери В.Хорошковський та І.Богословська) на парламентських виборах 2002 р. отримав підтримку 2,02% виборців. Після чого фактично припинив свою діяльність (В. Хорошковський деякий час обіймав посаду Першого заступника Голови Адміністрації Президента України, був міністром економіки та європейської інтеграції, І.Богословська патронувє суспільний проект "Віче України").

Стосовно базових демократичних цінностей, то ліберали та консерватори мало чим відрізняються між собою. Різниця між ними існує лише в програмах, натомість справжню альтернативу їм складає комуністичний фундаменталізм та праворадикальний авторитаризм, об'єднуючим гаслом яких є "порядок", а не реформи. І це протистояння сьогодні є не менш важливим (особливо для новоутворених пострадянських держав), ніж ідеологічне протистояння. Адже надаючи підтримку тій чи іншій партії, громадяни здійснюють вибір не лише між капіталізмом і соціалізмом, державним регулюванням і вільним ринком, соціальним захистом та індивідуалізмом, а насамперед між демократією та авторитаризмом. І ця вісь протистояння є на сьогоднішній день визначальною як для політичного життя України, так і для класифікації її політичних сил.

За незначного впливу більшості ліберально орієнтованих партій на електорат, корінний перехід на нову виборчу систему змусив багатьох партійних лідерів звернутися до об'єднання своїх зусиль. Найгучнішою подією в цьому плані було створення у 1992 р. громадсько-політичного об'єднання "Нова Україна". Воно було організоване відомими політиками з метою проведення політичних і соціальних реформ, щоб вивести суспільство на шлях становлення України як правової демократичної держави.

у лютому 1996 р. на базі об'єднання "Нова Україна", Партії демократичного відродження України (ПДВУ) та Трудового конгресу України (ТКУ) виникає Народно-демократична партія (НДП). Поява НДП стала кроком на шляху до створення потужної центристської партії, в лавах якої об'єдналися партії соціал-ліберальної орієнтації, підприємницькі та громадські організації, представники реформаторського крила уряду. Що особливо важливо - НДП мала порівняно однакову підтримку в усіх регіонах України, що робило її важливим фактором політичної інтеграції суспільства. На парламентських виборах 1998 р. НДП вдалося заручитися підтримкою 5% виборців і створити потужну фракцію в парламенті, яка налічувала 90 депутатів. Однак заангажованість керівництва партії у виконавчу владу швидко перетворює її у "партію влади" – інструмент панування, а не реалізації волі громадян.

У травні 1999 р. з НДП на знак протесту проти рішення партії підтримати Л.Кучму на посаду президента України з неї виходить 8 відомих політиків на чолі з лідером партії А.Матвієнком. Новому голові партії В.Пустовойтенку не вдалося втриматися на посаді голови уряду, що теж негативно позначилося на іміджі партії. На парламентських виборах 2002 р. НДП входила до провладного блоку "За єдину Україну!". На президентських виборах НДП підтримала В.Януковича, що спричинило вихід з партії частини її членів (т.зв. "демократична платформа в НДП"). Програш підтримуваного НДП кандидата у президенти зумовив серйозну кризу в партії і сьогодні вона фактично стоїть перед дилемою "бути чи не бути" на політичній карті України.

Центром притягання центристських сил в Україні могла би стати соціал-демократія, яка має тут давні й багаті традиції. Однак організаційне оформлення української соціал-демократії, яке розпочалося в 1900 р., було достатньо складним та суперечливим. Це зумовлювалось наявністю двох течій у соціал-демократичному русі. "Праві" соціал-демократи

стверджували, що сам термін "демократичний соціалізм" дискредитований комуністами і тому пропонували зупинитись на ідеології "соціальної демократії". "Ліві" ж соціал-демократи стверджували, що прийняття цих умов приведе до створення партії ліберального типу. Суперечності ці так і не вдалося погодити, і як результат – існування в Україні двох соціал-демократичних партій – правої СДПУ та лівої ОСДПУ. Численні спроби примирення та об'єднання цих двох партій були безрезультатними.

Привабливістю ідеології соціал-демократії поспішили знову ж таки скористатися представники фінансово-промислових груп, створивши СДПУ(о). Установчий з'їзд партії відбувся у Полтаві в квітні 1996 року. Партія заявила про правонаступництво своїх попередників – Соціал-демократичної партії України, Української партії справедливості та Партії прав людини. Очолив партію тодішній міністр юстиції В.Онопенко. "Мета соціал-демократичної політики, – сказано у програмі партії, – захист прав і інтересів людини. Соціал-демократи виступають за такий стан суспільства, який би забезпечував оптимальне співвідношення між економічним зростанням і якістю життя".

СДПУ(о) зосередила в своїх руках значні фінансові та медіальні ресурси. І хоча на виборах 1998 р. в партійному списку СДПУ(о) фігурували такі відомі політики, як экс-президент України Л.Кравчук, экс-прем'єр-міністр Є.Марчук, незважаючи на широке використання у виборчій кампанії популярного футбольного клубу "Динамо" (президентом якого є один із лідерів партії Г.Суркіс), їй зaledве вдалося здобути необхідних 4% голосів виборців для проходження в парламент, де вона формує потужну фракцію чисельністю 33 депутати. У січні 2000 р. в результаті зміни лівого керівництва парламенту (О.Ткаченка та А.Мартинюка) лідер СДПУ(о) В.Медведчук обіймає посаду Першого заступника Голови Верховної Ради України (Головою Верховної Ради стає І.Плющ). На парламентських виборах 2002 р. партія йде самостійно й здобуває 6,27% голосів виборців, формуючи власну фракцію із 23 депутатів. Лідер партії В.Медведчук обіймає посаду Глави адміністрації Президента України, О.Зінченко за квотою СДПУ(о) стає заступником Голови Верховної Ради України. Партія також мала своїх представників в уряді та на місцях, входила до складу парламентсько-урядової коаліції.

На президентських виборах 2004 р. СДПУ(о) підтримувала кандидатуру В.Януковича. Після його поразки і у зв'язку з

численними звинуваченнями в причетності до фальсифікації виборів відбувся масовий відтік членів партії (в тому числі депутатів та колишніх членів уряду). У політичній ситуації, що склалася сьогодні, СДПУ(о), швидше за все, займе місце політичної опозиції.

Очевидно, що така ж доля чекає й партію колишнього прем'єр-міністра України В.Януковича - Партію Регіонів, а також партію "Трудова Україна", яку очолював колишній голова НБУ, керівник виборчого штабу В.Януковича - С.Тигіпко. Усі заклики команди переможених до співпраці й пошуку компромісів так і залишились непочутими. Між тим, 44% виборців України, які голосували за В.Януковича, залишаються серйозною електоральною базою для наступних парламентських виборів. Цілком ймовірно, що ці політичні сили намагатимуться сформувати єдиний політичний блок, який, критикуючи політику нинішньої влади, акцентуватиме на необхідності надання державності російській мові, більшої самостійності регіонам (а навіть федералізації України), поглибленні інтеграції з Росією. Однак проблема в тім, що охочих поборотися за цей сегмент електорату є теж чимало (формування экс-губернатором Харківщини Є.Кушнар'євим партії "Нова демократія" є яскравим цьому підтвердженням).

Як і в інших посттоталітарних державах, в Україні існують і політичні партії, які представляють лівоцентристську позицію. До них відносять Всеукраїнське об'єднання лівих "Справедливість" (голова І.Чиж), Соціал-демократичну партію України (голова Ю.Буздуган), Партію Солідарності України (голова П.Порошенко), партію "Соціал-демократичний Союз" (голова С.Пересунько), політичну партію "Трудова Україна" (голова С.Тигіпко), Українську партію солідарності та соціальної справедливості (голова Е.Лашутін), Українську партію справедливості (голова Є.Червонописький), Партію Праці (голова В.Ландик) та інші. Однак помірковані течії лівого руху є ще слабо розвиненими в Україні. Це пояснюється тяжінням громадської думки в перехідний період розвитку суспільства до політичних екстрем, що, зрештою, зумовлює домінування в цій частині політичного спектру України комуністів та соціалістів.

Ідеологію християнської демократії в Україні намагаються відстоювати наступні партії: Всеукраїнське об'єднання християн (голова В.Бабич), Християнсько-народний Союз (голова В.Стретович), Республіканська християнська партія (голова М.Поровський), партія "Християнський рух" (голова Т.Звягінцева), Українська християнсько-демократична партія

(голова О.Сергієнко), Християнсько-демократична партія України (голова В.Журавський), Християнсько-ліберальна партія (голова Л.Черновецький), Соціально-християнська партія (голова О.Білозір). Однак з огляду на те, що населення України є загалом поліконфесійним, а рівень релігійності невисокий (за винятком Західної України), вплив цих партій на політичне життя України є незначним. На парламентських виборах 1998 р. за голоси цього сегменту електорату змагалася аж три виборчих суб'єкти – виборчий блок “Вперед, Україно!”, до складу якого входили УХДП та ХНС (здобув підтримку 1,7% виборців), Християнсько-демократична партія України (1,29%) та Республіканська християнська партія (0,54%).

Цікавим феноменом політичного життя України є створена в 1997 році Партія мусульман України (на парламентських виборах 1998 р. за неї проголосувало 0,19% виборців).

Найпотужнішою силою політичного центру України сьогодні є Народна партія, яка бере свої витoki з колишньої Аграрної партії України (АПУ). АПУ виникає в грудні 1996 року як альтернатива лівій СелПУ. Головою партії став тодішній віце-прем'єр-міністр України з аграрних питань М.Зубець, що дало підстави говорити про формування “партії влади” на селі. Але в березні 1997 р. головою партії було обрано народного депутата України, голову правління агрофірми “Колос” К.Ващук. Партійне гасло АПУ: “Не рівність у бідності, а рівність у можливостях стати заможними!” На парламентських виборах 1998 р. партія йшла самостійно і хоча й не пододала 4-відсотковий бар'єр, однак впритул наблизилась до нього (здобула 3,6% голосів виборців). В одномандатних округах АПУ здобула 9 мандатів. На парламентські вибори 2002 р. партія йшла у складі провладного блоку “За Єдину Україну!” Має свою нечисельну фракцію (16 депутатів). Нещодавно партія своїм партійним лідером обрала Голову Верховної Ради України В.Литвина й перейменувалася в Народну аграрну партію (НАПУ), а згодом на VII позачерговому з'їзді (лютий 2005 р.) - в Народну партію.

Орієнтована на особу спікера українського парламенту, партія може стати центром притягання тих політичних сил, які не ввійшли до складу коаліції “Сила народу”, але й не бажають перебувати в жорсткій опозиції до неї. Представники цієї політичної сили взяли участь у формуванні нової влади і цілком ймовірно будуть учасниками нової парламентсько-урядової коаліції. Очевидно, що, як і соціалісти, вони захочуть йти на

майбутні парламентські вибори самостійно, претендуючи на голоси центристськи налаштованого електорату.

12 грудня 1993 р. відбувся установчий з'їзд Всеукраїнського об'єднання "Громада", яку очолив колишній прем'єр-міністр України П.Лазаренко. На парламентських виборах 1998 р. партія набрала 4,6% голосів виборців і отримала 16 депутатських місць по загальнодержавному округу. Ще 7 депутатських мандатів було виграно по одномандатних округах. Була створена парламентська фракція партії. Однак кримінальні справи, порушені проти П.Лазаренка, його виїзд та арешт в США призвели фактично до занепаду партії.

Значно успішнішою виявилась доля очолюваної Ю.Тимошенко партії "Батьківщина", установчий з'їзд якої відбувся в липні 1999 року. На парламентських виборах 2002 р. навколо партії було сформовано блок політичних партій, які відзначалися радикальним несприйняттям існуючого політичного режиму – "Блок Юлії Тимошенко" (БЮТ). Крім "Батьківщини", до нього ввійшли УРП-Собор, УКРП. Блок отримав на виборах 7,26% голосів виборців. Фракція партії у Верховній Раді налічує 32 народні депутати. На президентських виборах 2004 р. партія разом із блоком Віктора Ющенка "Наша Україна" сформувала коаліцію політичних сил "Сила народу", яка й забезпечила перемогу В.Ющенка. Після перемоги т.зв. помаранчевої революції Ю.Тимошенко стала першою в українській політиці жінкою-прем'єром (за її програму проголосувало рекордне число депутатів - 370).²⁹

²⁹ Батенко Т., Бондаренко К., Невелюк О. Народно-демократична партія. Філософія-ідеологія. Ідеологія та сучасність. - Львів, 1998; Центристські партії. - В кн.: Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. - К., 2002, с.154-159; Висоцький О., Голуб А. Зародження соціал-демократії в Україні і міжнародний соціал-демократичний рух // Політологічні читання, 1994, № 2; Воронкова В.Г., Ясыр Н.Д. Зарождение и эволюция либерализма в Украине в XIX-XX веке. - Донецк, 1996; Денисенко В. До проблеми легітимації "кланових" структур в Україні. - В кн.: Назад, Україно: робота над помилками. - К., 1998; Литвин В. Ліві, праві, центр // Політика і час, 1991, № 3.; Медведчук В. Дух і принципи соціал-демократії: українська перспектива. - К., 2000; Попович М., Фінько А. Українські ліберали // Сучасність, 1993, № 3; Рябчук М. Демократія та "партія влади" в Україні // Політична думка, 1994, № 3; Томенко М. Штрихи до історії ліберальних ідей в Україні // Політична думка, 1996, № 1; Українські "центристи". - В кн.: Шведа Ю. Партії та партійна система України. - Львів, 2001, с. 30-34.; ; Юров Ю. Партія праці України // Генеза, 1994, № 1.

Відокремлено в європейській класифікації політичних сил знаходяться представники зеленої ідеології та фемінізму. Не можна однозначно відносити їх до однієї чи іншої частини політичного спектру. Вони – поборники постматеріальних цінностей, представники так званої політики “нової хвилі”, яка не зовсім “вписується” у класичну класифікацію політичних сил, засновану переважно на соціально-економічному поділі. На практиці вони підтримують те, що є вигідним для навколишнього середовища і емансипації жінок, вступаючи для цього в союзи як з “лівими”, так і з “правими”.

Партія “зелених” України (ПЗУ) була створена ще у вересні 1990 р. (zareєстрована в 1991 р.) і бере свої витoki з українського екологічного руху. На виборах 1998 р. вона здобула несподіваний для багатьох успіх – 5,4% голосів виборців, що дало їй можливість отримати 19 депутатських мандатів і сформувати власну фракцію. Цікаво, що партійний список ПЗУ складався лише з 77 чоловік. Зате в одномандатних округах від партії було висунуто 126 кандидатів, проте жоден з них не переміг. На наступних парламентських виборах за ПЗУ проголосувало лише 1,3%. Лідер ПЗУ В.Кононов висувався кандидатом в Президенти України на виборах 2004 року, але через нестачу фінансів змушений був достроково зняти свою кандидатуру. Діяльність створеної в 1999 р. Зеленої партії України (ЗПУ) є малопомітною.³⁰

Це ж стосується й значної кількості так званих “жіночих” партій: Жіночої партії (об’єднаної), партії “Жінки України”, Всеукраїнської партії жіночих ініціатив. Остання брала участь у парламентських виборах 1998 р. й отримала на свою підтримку 0,58% голосів виборців.

У грудні 2002 р. офіційно zareєстровано партію українських прихильників ідеології анархізму – “Союз анархістів України”.

Серед українських партій є чимало таких, які створені для захисту інтересів певної суспільної групи: Колгоспна партія України, Українська селянська демократична партія, Всеукраїнська партія пенсіонерів, Партія захисту пенсіонерів України, Партія пенсіонерів України (ППУ), Всеукраїнська Чорнобильська народна партія “За добробут та соціальний захист народу”, Молодіжна партія України, Народна партія

³⁰ Швець Л.О., Шuvaєв В.П. Феномен українських зелених // Стратегічна панорама, 1998, № 1-2.

вкладників та соціального захисту, Партія вільних селян і підприємців України, Партія інтелігенції України, Партія освітян України, Політична партія малого і середнього бізнесу України, Політична партія "Партія за військових" і навіть Прогресивно-автомобільна партія України. Однак спроби формування таких вузькоспеціалізованих партій (за окремими винятками) не є успішними. Приклад трансформації колишньої Аграрної у Народну партію може слугувати прикладом початку зворотної тенденції в партійному будівництві України ³¹.

Крім ідеологічного, застосовують інші критерії типології політичних партій, зокрема ставлення до національних цінностей та державного суверенітету, який є досить ефективним для посттоталітарних держав. Чим більше місця посідають у програмі партії націоналістичні вимоги, тим "правішою" вважають її позицію. В залежності від місця національного в системі етичних цінностей, співвідношення прав людини, нації, класу, суспільства виокремлюють такі групи партій: загальнодемократичні, націонал-демократичні, націонал-радикальні та інтеграційні.

До загальнодемократичного напрямку відносяться ті політичні партії, які визнають пріоритетність прав людини над правами нації, народу, держави. Вони, як правило, обстоюють незалежність України, але одночасно виступають за її активну участь в рамках СНД і тісні стосунки з Росією. До цього напрямку відносять ЛПУ, НДП, СПУ, ПЗУ, СДПУ(о), ТПУ.

До партій націонал-демократичного спрямування відносяться ті політичні партії, що визнають єдність прав нації та прав особи. Політичні угруповання націонал-демократичного спрямування є послідовними поборниками державного суверенітету України і прихильниками європейської інтеграції. Вони переважно виступають за вихід України з СНД і закликають до регулювання міждержавних стосунків на основі

³¹ Базовкін Т., Кремінь В. Партії та громадські об'єднання України. - К., 1994. Литвин В. Про сучасні українські партії, їхніх прихильників та лідерів // Політологічні читання, 1992, № 1. Право вибору: політичні партії та виборчі блоки. Вибори до Верховної Ради України 1998 / Упорядники М.Томенко, О.Проценко. - К., 1998; Політичні партії в Україні. Інформаційно-довідкове видання. - К.: ЦВК, 2001; Політичні партії України / За ред. проф. В.М. Якушика. - К., 1996.; Слюсаренко М., Томенко М.В. Нові політичні партії України. Довідник. - К., 1990, Яблонський В. Сучасні політичні партії України. Довідник. - К., 1996; Яблонський В. Латко В. Сучасні політичні партії України. Довідник. - К., 1999.

двосторонніх договорів. Є вони також прихильниками членства України як в ЄЕС, так і в НАТО.

Для націонал-демократів та націонал-радикалів головним змістом їхньої діяльності є розбудова незалежної української держави і все, що пов'язане з цим завданням. Саме державотворчій ідеї вони схильні підпорядковувати інші сфери суспільного життя (економічну, соціальну, духовну та інші). Розділити ж демократів та радикалів можна перш за все за методами досягнення поставлених цілей (еволюційних та радикальних). До числа перших відносять: НРУ, УНР, ПРП, КУН, ХДПУ, до других – ДСУ, УКРП, УНА, СНПУ. Останні, крім того, виступають за негайний вихід України з СНД і її дистанціювання від Заходу (насамперед США).

До числа інтеграційних політичних сил відносяться маргінальні політичні групи, які виступають проти незалежності України, за її більш тісну інтеграцію з колишніми радянськими республіками (насамперед з Росією та Білоруссю). До числа таких партій відносять Прогресивно-соціалістичну партію України, партію "Світло зі Сходу", партію "Союз", Партію слов'янської єдності, Партію "Русько-український союз", політичну партію "Русь Єдина", Громадянський конгрес України, партію "Руський блок".³²

Вдаючись до класифікації політичних партій України, не можемо не помітити різного їх ставлення до діючих інститутів влади. І часто саме цей критерій (а не ідеологічний) є визначальною основою для розмежування чи блокування політичних сил України. Є це також одним із парадоксів сучасної партійної системи України. І останні президентські вибори в Україні є яскравим цьому підтвердженням.

³² Білоус А. Політичні об'єднання України. – К., 1993; Кремень В., Базовкін Є. Політичні партії України: порівняльний аналіз програмних документів. – К., Національний інститут стратегічних досліджень, 1993, Вип. 18.; Немчинов І. Міф та ідеологія як головні механізми "Русской идеи" // Нова Політика, 1995, листопад-грудень; Піховшек В., Ткачук В., Михальченко К. Росія, яку ми... Позиції політичних сил Росії стосовно майбутнього України та позиції політичних сил України стосовно Росії. – К.: УНЦПД, 1996; Слюсаренко А., Томенко М. Спроби класифікації політичних партій України // Політологічні читання, 1992, № 1; Толпыго А.К. Украинские политические идеологии // Полис, 1994, № 1; Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій / Передмова, упорядкування О.В.Гарань. – К., 1991; Шведа Ю. Партії та партійна система України. – Львів, 2001, с.37-39.

Партійна система України. Формальні перешкоди для виникнення в Україні багатопартійної системи були усунуті після відміни в 1990 р. шостої статті Конституції СРСР, в якій закріплювалося монопольне положення КПРС на політичній арені. Тому вже вибори до Верховної Ради України 1990 р. мали суперницький характер. Проте першими справді багатопартійними були дострокові парламентські вибори 1994 року. До цих виборів українське суспільство підійшло значно більше політично структурованим, ніж в 1990 році. У цьому році в Україні була зареєстрована одна нова партія (УРП), в 1991 р. їх було вже сім, в 1992 р. до них приєдналося ще шість, в 1993 р. Міністерство юстиції зареєструвало 16 партій.³³

Вибори 1994 р. проходили по мажоритарній системі абсолютної більшості при максимальній явці 50%. Згідно з М.Дюверже, "мажоритарне голосування в два тури і система пропорційного представництва приводять до багатопартійності". Проте більш важливим чинником виникнення в Україні багатопартійної системи виявився плюралізм.

У 1994 р. в Україні діяло 30 зареєстрованих партій, 14 отримали депутатські мандати. Із 14 партій, представлених в парламенті, лише шість (КПУ, НРУ, СПУ, УРП, КУН, ПП) офіційно висунули своїх кандидатів. Це вказує на те, що більшість українських партій в цей період ще не були готові провести широкомасштабні виборчі кампанії³⁴.

У парламенті ні одна з політичних сил не володіла необхідним потенціалом для формування стійкої більшості. Якщо така більшість і створювалася, то швидше на ситуативній основі. Характерно, що лише дві партії – КПУ і НРУ мали можливість для створення власної фракції³⁵.

Негативний вплив на розвиток партійної системи здійснювала ідея "непартійного уряду", згідно з якою кабінет повинен був виконувати виключно господарські функції. Це хибне розуміння природи урядової діяльності заважало формуванню політично відповідального уряду (тобто такого,

³³ Пуфлер Е. Партійна система незалежної України: особливості формування, тенденції подальшої трансформації // Нова політика, 1997, № 1.

³⁴ Балабан Р. Результати парламентських виборів 1990, 1994, 1998 рр: політологічний аналіз // Нова політика, 1998, № 6.

³⁵ Сковчиляс Л. Парламент України. Типи політичної поведінки депутатських груп Верховної Ради 13-го скликання. - Львів, 1998.

який має власну політичну програму і опирається на підтримку певних партій в парламенті).

Штучне відсторонення партій від суперництва й співпраці деформувало розвиток партійної системи України. Відсутність в партіях, що представлені у парламенті, ефективних важелів впливу на "велику політику" перешкоджало перетворенню їх в авторитетних і відповідальних акторів, через що багато з них стали заручниками боротьби амбіцій своїх лідерів. Одночасно стали виникати так звані "партії влади", що створювалися державною бюрократією для політичного прикриття і обслуговування її інтересів. Політично роздрібнений парламент об'єктивно сприяє зміцненню позицій Президента.

У 1997 р. був прийнятий закон "Про вибори народних депутатів України", що запроваджував змішану виборчу систему. Згідно з цим законом, 225 із 450 депутатів парламенту обираються в одномандатних округах по мажоритарній системі відносної більшості, а друга половина депутатських місць розігрується в загальнонаціональному багатомандатному окрузі за пропорційним принципом. Правом висунення списків кандидатів наділені політичні партії і блоки. Це призвело до того, що розміри одномандатних округів збільшилися вдвічі. Очевидно, що в такій ситуації на перемогу могли розраховувати кандидати, які або опирались на добре організовані партії, або мали у своєму розпорядженні значний адміністративний та фінансовий ресурс. Сприятливим для великих партій було рішення про проведення голосування за списками по єдиному виборчому округу, що співпадає з територією держави. А встановлення 4% виборчого бар'єру майже не давало шансу малим партіям увійти в новий склад парламенту.

У 1998 р. у виборчий бюлетень була включена 21 партія і дев'ять виборчих блоків, що об'єднували 19 партій. Отже, загальна кількість партій, що взяли участь у виборах, сягнула 40. Треба звернути увагу на той факт, що з 40 партій п'ять були зареєстровані Мінюстом в 1996 р. і 10 – в 1997 р., тобто незадовго до виборів.

Вісім партій і виборчих блоків, що подолали 4% бар'єр, в сумі набрали 65,79% голосів. Відповідно, голоси, що були віддані за інші партії (34,21%), виявились втраченими.³⁶

³⁶ Право вибору: політичні партії та виборчі блоки. Вибори до Верховної Ради України 1998 / Упорядники М.Томенко, О.Проценко. - К., 1998.

Якою ж вийшла після парламентських виборів 1998 р. партійна система України? Вчені вважають, що ці вибори сприяли формуванню в парламенті держави системи малих партій.

Згідно з П.Маєром, до категорій малих відносяться партії, що отримали на виборах менше 15% голосів. З восьми партій, що подолали у 1998 р. 4-відсотковий бар'єр, лише КПУ набрала більше 15% голосів виборців (24,65%).

Відповідно з запропонованою П.Маєром класифікацією, партійну систему, при якій дві найбільші партії, що мають у своєму розпорядженні більше ніж 80% мандатів, треба кваліфікувати як систему великих партій, якщо вони розпоряджаються 65% мандатами, мова йде про систему середніх партій, а, якщо у них 42% мандатів, то це система малих партій. Очевидно, що партійна система України, де дві найбільші партії КПУ і НРУ разом отримали у 1998 р. 37,55% мандатів, відноситься до останнього типу. До аналогічного висновку ми приходимо при підрахунку індексу фракційності (F) партійної системи України за методом Д.Рає. Значення даного індексу змінюється від нуля (однопартійна система, при якій всі голоси і мандати отримує одна партія) до одиниці (повністю фрагментована система, де кожний виборець голосує за свою партію, а кожний парламентар представляє окрему партію).

У даному випадку індекс фракційності (F) на парламентському рівні (за пропорційною частиною) дорівнює 0,80. Така величина даного індексу була характерна для Бельгії (0,82), Фінляндії (0,80) і Швейцарії (0,84) в 1980 – 1994 рр.³⁷

Що стосується регіонального розподілу підтримки лівих, правих і центристських партій, то тут небагато змінилося порівняно з 1994 роком. Варто лише зазначити, що в одномандатних округах на сході та півдні держави ліві цього разу отримали менше мандатів, ніж чотири роки тому. Це, очевидно, було обумовлено вже згадуваним ефектом збільшення виборчих округів. У цьому відношенні показовим є те, що дві "партії влади" (НДП і АПУ) при достатньо скромних

³⁷ Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porownawcza / Pod. red. A.Antoszewskiego, R.Herbuta.- Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s.174.

успіхах в загальнодержавному окрузі добились непоганих результатів в одномандатних округах (14 і 8 мандатів)³⁸.

Про слабкість організаційної структури українських партій свідчать і вибори до місцевих Рад, що проходили одночасно із парламентськими. Частка партійних депутатів у цих органах становила 7,76%.³⁹

Підводячи попередні підсумки проведеного аналізу, можна відмітити наступне:

- становлення партійної системи України відбувається повільно;

- законодавче визнання виключно загальнонаціональних організацій при регіоналізмі реальних політичних партій надає партійній системі України штучного характеру;

- існуюча в державі виборча система сприяє успіху на виборах великих партій або політичних структур і кандидатів, що володіють значним адміністративним і фінансовим ресурсом.

Партійну систему України на початку її існування можна було б кваліфікувати як типово атомізовану. І справді, політичних партій нараховувалось чотири десятки, але жодна з них не мала ані того рівня чисельності, що дозволив би утворити дієві партійні організації на місцях, ані того рівня популярності, що давав можливість бодай половині потенційних виборців знати партії і розрізняти їх між собою, ані того рівня впливовості, що дозволяв би фракціям у парламенті чи у місцевих представницьких органах впливати на формування уряду чи виконавчих структур на місцях.

Атомізована система ніколи не буде стабільною і не залишається сталою протягом тривалого часу. Вона з часом трансформується у стабільнішу систему. Прогресивним варіантом такої трансформації є еволюція атомізованої системи до системи поляризованого плюралізму або інших стабільних систем.

А регресивним варіантом є скочування атомізованої анархії до однопартійних чи гегемоністських систем або встановлення військових диктатур.

Після 1996 р. можна сказати, що партійна система країни була перехідною від атомізованої до системи поляризованого плюралізму, навіть ближчою до останньої.

³⁸ Ващенко К. Деякі підсумки виборчої кампанії партій та блоків: регіональний аспект // Нова Політика, 1998, № 2.

³⁹ Кужельюк Ю. Українські політичні партії: тенденції сучасного розвитку // Українські варіанти, 1998, № 3-4.

Ця тенденція підтверджується такими характеристиками:

1. Наявністю в суспільстві політичних сил, які ставлять під сумнів або відмовляються визнавати легітимність існуючих у державі порядків ("правила гри").

2. Наявністю значної поляризації серед існуючих політичних сил, ідеологічної несумісності крайніх екстрем політичного спектра.

3. Наявністю двосторонньої опозиції ("ліві" – "праві").

4. Формування політичного центру, що визначає тристоронній (а не біполярний) характер взаємин у рамках політичної системи суспільства ("ліві" – "центр" – "праві").

5. Існуванням значних відцентрових рухів, радикалізмом політичної свідомості населення, відчутним впливом різного роду екстремістів на перебіг політичного життя в державі.

Ситуація ускладнюється посиленням люмпенських настроїв на тлі падіння життєвого рівня більшості населення, радикалізацією політичних вимог, реваншистськими настроями певної частини населення.

6. Відсутністю організованої опозиції, переважанням напіввідповідальної та безвідповідальної опозиції.

При цьому, чим довше затягується процес формування системної опозиції, тим більше шансів на посилення впливу має опозиція антисистемна.

7. Домінування в політичному житті так званої політики "набивання собі ціни" (а не чесного суперництва), яке представляє ситуацію, коли політичні суперники змагаються між собою не шляхом розробки найефективнішої програми, а шляхом роздачі населенню обіцянок та різного роду утопічних проєктів, критиканства.⁴⁰

Станом на 1997 рік в Україні склалася ліва опозиція до влади, репрезентована компартією, соцпартією та частково селянською партією. Ця опозиція майже не репрезентована у виконавчих структурах, проте має вагоме представництво у Верховній Раді та практично в усіх місцевих радах. Їх ставлення до виконавчої влади є жорстко конфронтаційним,

⁴⁰ Шведа Ю. Партійна система України на шляху до поляризованого плюралізму // Українські варіанти, 1998, № 3-4. *Deshchysia A.* Post-communist transitions: the rise of the multi-party systems in Poland and Ukraine.- Seattle, 1996; *Kubicek P.* Delegative democracy in Russia and Ukraine // Communist and Post-communist studies, 1994, № 27(4); *Romanjuk A.* Integration and Disintegration Processes in the Party System of Ukraine.- In.: The Future of East-Central Europe.- Lublin, 1996.

хоч і залишається в системних правових межах. Ліві звинувачують виконавчу владу у корупції, нехтуванні "інтересами народу", виступають за негайну компенсацію громадянам втрачених заощаджень та з іншими подібними ініціативами, не пропонуючи, щоправда, конкретних шляхів їх реалізації. Однак уряду вдалося домовитися з лівими з деяких окремих питань, зокрема, при затвердженні парламентом кандидатури Прем'єра у липні 1996 р. та урядової програми у жовтні цього ж року. Інколи ліві навіть солідаризуються зі своїми опонентами з правоцентристського табору. Наприклад, КПУ і Рух як найбільш потужні партії однаково зацікавлені у запровадженні змішаної виборчої системи і встановленні високого (не менше 5%) бар'єру проходження кандидатів за партійним списком. Солідаризувалися ліві та праві і з деяких інших конкретних питань. Такий тимчасовий збіг позицій опонентів викликаний або суто партійними інтересами, або явним викликом з боку виконавчої влади, коли ухвалюються рішення, здатні посилити корупцію у державі.

Права опозиція сьогодні значно слабша, ніж ліва. Вона передусім репрезентована УНА, яка була знята Міністерством юстиції з державної реєстрації, та деякими іншими партіями (Свобода, УКРП, Партія захисників Вітчизни). Праві опоненти, як і ліві, педалюють "антикорупційну" тему. Але, на відміну від лівих, звинувачують владу не в "розвалі єдиного економічного простору", а у "зраді національних інтересів України".

Політичний центр залишається досить аморфним. Його ядро все ще складає позапартійна владна номенклатура. Але і Рух, і НДП, які були "партіями ілюзії влади", цементують своєю присутністю політичний центр.

Напередодні та після парламентських виборів 2002 р. у розвитку партійної системи виявився ряд нових моментів. Перш за все, слід відмітити появу особливого поділу партій -- на "пропрезидентські" та "антипрезидентські". Причому даний поділ не враховує попередні ідеологічні розколи, в антипрезидентському таборі виявляються ідеологічні противники -- праві та ліві партії.

Парламент XIV скликання декілька разів намагався змінити виборчий закон, збільшивши частку депутатських мандатів, що розігрувались за пропорційним принципом, але всі ці спроби блокувались Президентом. Незважаючи на деякі модифікації електорального законодавства (спрощення процедури

реєстрації кандидатів і партійних списків, більш чітке регламентування передвиборчої кампанії тощо), мажоритарно-пропорційний характер електоральної системи і формула розподілу мандатів між політичними партіями і їх блоками залишаються попередніми.⁴¹

Виборча парламентська кампанія 2002 р. почалася, коли в Україні Мінюстом було зареєстровано близько 130 політичних партій. Основна маса цих партій – політичний мінімум. Справді загальнонаціональний вплив та вагу мають не більше шести політичних партій. І ще близько двох десятків володіють певними фінансовими можливостями, спираючись на обмежену або регіональну підтримку виборців і, звичайно, мають відомих у суспільстві лідерів. Самостійно ці партії не здатні вести боротьбу за парламентські мандати і можуть досягти деяких успіхів, лише об'єднавшись у блоки.

Ще одним моментом є те, що посилюється вагомість популярних або просто відомих політичних лідерів, які погодилися стати на чолі списків виборчих альянсів, хоча деякі з них є лідерами політичних партій. Згадаймо, який вдалий політичний крок зробили напередодні парламентських виборів 1998 р. об'єднані соціал-демократи, коли залучили до своїх лав популярних діячів – першого Президента Леоніда Кравчука та Євгена Марчука і занесли їхні прізвища до першої п'ятірки свого списку.

Значна група відомих політичних діячів дала згоду балотуватися до Верховної Ради на чолі виборчих блоків. Серед них – голова Адміністрації Президента академік Володимир Литвин (блок "За Єдину Україну"), экс-прем'єр Віктор Ющенко (блок "Наша Україна"), колишній секретар Ради національної безпеки і оборони Володимир Горбулін (блок Демократичного союзу і Демократичної партії). Серед фігурантів перших п'ятірок виборчих блоків – Прем'єр-міністр Анатолій Кінах, экс-прем'єр Валерій Пустовойтенко, віце-прем'єр Володимир Семиноженко, колишні міністри Геннадій Удовенко та Юрій Костенко.⁴²

⁴¹ Білоус А. Вибори вибору виборів. Український варіант // Пост-Поступ, 1993, № 3, Рутар С. Проблеми виборчого процесу в контексті становлення політичної системи України // Республіканець, 1994, № 1; Панкевич Р. Вплив виборчої системи на стабілізацію та розвиток політичної системи в Україні // Молода нація, 1997, № 7.

⁴² Томенко М., Олійник В. Партійна еліта України 2000.- К., 2000; Олійник В. Парламент 2002. Час вибору. - К., 2001.

Одним з індикаторів реального (організаційного, фінансового і кадрового) потенціалу політичних партій може бути їх участь у висуненні кандидатів в одномандатних округах. За даними центвиборчкому, на виборах 2002 р. своїх кандидатів в одномандатних округах висунули 76 партій, з яких 42 претендували не більше ніж на 10 місць кожна і лише 13 змогли запропонувати більше 50 кандидатів.

Із 33 списків, включених у виборчий бюлетень для голосування по багатомандатному окрузі (11 блоків і 22 партії), 4% бар'єр подолало шість (три блоки і три партії). Всього за переможців проголосувало 75,72% виборців, решта партій і блоків отримали 18,12% голосів. 2,45% виборців проголосували проти всіх, 3,71% бюлетенів були визнані недійсними.⁴³

Показник ефективного числа партій знизився порівняно з 1998 р., наблизився до середніх значень у державах Центральної і Східної Європи: на виборчому рівні він склав 7,96; на парламентському – 4,6.

Індекс фракційності партійної системи (за пропорційною часткою) піднявся до 0,88 (0,80 в 1998 р.), що свідчить про ріст пропорційного представництва партій на рівні парламенту.

Оцінюючи динаміку партійної системи України, не варто забувати, що в 2002 р. політичні партії конкурували між собою і в одномандатних округах за системою відносної більшості при голосуванні в один тур. Як відомо, особливою рисою даної системи є крайня диспропорція розподілу голосів: більша частка їх пропадає, а переможця обирає меншість виборців. Відомо також, що використання такої електоральної формули сприяє "дуалізму партій" (Дюверже). Все це підтвердила й українська практика.⁴⁴

На виборах 2002 р. за 225 депутатських мандатів боролися 3084 кандидати. За переможців проголосувало 35,68% виборців, тоді як 64,32% віддали свої голоси їх конкурентам. Два найпотужніші блоки поділили між собою 48% мандатів, отриманих по одномандатних округах. Ще 42% мандатів отримали безпартійні депутати. Отже, ми бачимо, що менш потужні виборчі об'єднання, які набрали на виборах більше 15% голосів, разом контролюють 47,3% мандатів. Це означає, що партійна система України залишається системою малих партій (за класифікацією П. Маєра).

⁴³ Офіційний сайт ЦВК: www.cvk.gov.ua

⁴⁴ Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна.- К., 1997.

Для виміру політичної структуризації парламенту можна використати введений Л. Маєром індекс агрегації (співвідношення кількості всіх парламентських партій до кількості місць, контрольованих найбільшою партією у парламенті). У 1998 – 2002 рр. індекс агрегації становив в Україні 3,73. Подібна величина даного показника була у Фінляндії в 1945 – 1979 і 1980 – 1994 рр. (3,38 і 3,11 відповідно), а також у Голландії (3,57) і Швейцарії (3,49) в 1975 – 1979 рр. У цих державах маємо справу із значним ступенем фракційності партійних систем і багатопартійною системою коаліційних переговорів, чому, зрештою, сприяє факт існування відносно малих політичних партій. Ці уряди є менш стабільними, а процес їх формування тривалий і вимагає застосування багатьох форм дискусійного характеру.

Звертаючись до політичної географії виборів 2002 року, необхідно відмітити, що представлені в парламент партії і блоки добилися успіху у більшості регіонів держави. Блок "Наша Україна" і КПУ подолали виборчий бар'єр у 24 регіонах; блок "За єдину Україну" – у 23; БЮТ – у 19; СДПУ(о) – у 16; СПУ – у 15.

Якщо розфарбувати адміністративну карту України в кольори партій-лідерів електоральної гонки 2002 р., то перед нами повстане двоколірне полотно (з двома плямами); із заходу на схід держави, включаючи центральні області (Вінницьку, Київську, Черкаську і Чернівецьку), будуть переважати кольори блоку "Наша Україна", а в усіх інших областях, за винятком Полтавської і Донецької (де перемогли, відповідно, СПУ і блок "За єдину Україну") – кольори КПУ. Але насправді політичні блоки виявилися полярними лише на протилежних кінцях України. У Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях виборці віддали свої голоси винятково за праві та правоцентристські партії і блоки, тоді як у Донецькій і Луганській, а також у Севастополі – за ліві й центристські.⁴⁵

Отже, проведений аналіз показує, що в Україні склалася багатопартійна система з малими партіями. Як свідчить досвід, політичне майбутнє таких партій пов'язане із створенням блоків (виборчих і парламентських).

Ступінь поляризації українського електорату відносно невеликий, вплив антисистемних партій незначний, стійкою електоральною базою володіють просистемні ліві та праві

⁴⁵ Офіційний сайт ЦВК: www.cvk.gov.ua

партії. Звідси випливає, що партійна система України, за класифікацією Дж.Сарторі, відноситься сьогодні до помірно поляризованої системи. Таким системам не притаманні сильні центристські тенденції, тому деякі політики стверджують, що міжпартійна боротьба може призвести до дестабілізуючої ситуації в державі. Ці думки, однак, здаються нам не дуже обґрунтованими.

Звичайно, формування партійної системи в державі ще не завершилося. Для цього двох парламентських компаній явно замало. Сьогодні партії і вся партійна система України знаходяться на перехідному етапі. Або будуть продовжуватися спроби штучного створення домінуючої партії ("партії влади"), або політичний клас України зрозуміє, що реальне змагання між політичними партіями за владу є необхідною умовою демократії.

Інститут президента у системі представницької демократії

Суть інституту президента. Термін "президент" походить від латинського слова *praesidens* і дослівно означає: той, хто сидить попереду. Вперше посаду президента, як глави держави¹, запровадили у США в 1787 році. У Європі Франція і Швейцарія були піонерами, ввівши її у 1848 році. Сьогодні ця посада існує практично у всіх державах з республіканською формою правління.

Дослідження інституту президентства має давню історію. Початок цьому процесу було покладено фактично одночасно із запровадженням посади президента у США. Власне з цього моменту ми знаходимо у бібліотеках США перші друковані матеріали, пов'язані тією або іншою мірою з інститутом президента як вищої державної посади. Планомірне вивчення даного феномену стає одним із провідних напрямків нової наукової галузі – політичної науки, яка оформляється у США наприкінці 50-х років XIX століття.² Проте перші праці, відповідно до особливостей формального та традиційного етапів розвитку політичної науки, були переважно присвячені вивченню правових норм, які регламентували позицію президента в державі та розглядали історичну послідовність еволюції посади.³

¹ Посада глави держави належить до вищих державних інститутів. Сьогодні це одноособова посада, яка передбачає здійснення цілої сукупності керівних і церемоніальних функцій. У європейських країнах посада глави держави представлена монархами у конституційних монархіях та президентами у республіках.

² Presidential candidates: containing sketches, biographical, personal and political of prominent candidates for the presidency in 1860. / Ed by D.W.Bartlett.- N.Y., 1859; The Virginia papers on the Presidency: the White Burkett Miller Center forums / Ed. By Kenneth W.Thompson. Washington, 1900.

³ Stanwood E. A History of the presidency.- Boston and N.Y., 1928.

Сьогодні цей напрямок досліджень належить до надзвичайно актуальних у політичній науці. Це пов'язано з тим, що інститут президента є одним із наймогутніших у системі державних інститутів, а посада президента є найвищою державною посадою і в залежності від форми правління дозволяє вирішальним чином впливати на внутрішню та зовнішню позицію та поведінку країни. Пошукова комп'ютерна система бібліотеки Канзаського університету (США) на лютий 2005 р. дозволила нарахувати 9964 монографічних видань, які присвячені дослідженню інституту президента. Серед країн, вчені яких вивчають даний інститут, беззаперечно першість мають дослідники США. У цій країні у Нью Йорку діє Центр по дослідженню інституту президентства (Center for the Study of the Presidency), який щоквартально видає спеціалізоване видання, присвячене дослідженню інституту президентства у США. Тут публікуються також матеріали, присвячені як методологічним питанням, так і аналізу практичних проблем президентства в інших країнах (The Presidential Studies Quaterly). Спектр напрямків дослідження інституту президентства американськими вченими надзвичайно широкий і визначається усіма можливими політичними конструкціями, у яких буде виявлятися позиція президента. Один із найбільш авторитетних сьогодні у США дослідників даного інституту Майкл Нельсон, чия праця „Президентство та політична система” стала вже класичною, витримавши сім перевидань, виділяє наступні головні напрямки, які, на його думку, домінують у процесі вивчення президентства у США : 1) історичний – еволюція посади; 2) конституційний – розширення конституційної сили/повноважень та створення прецедентів для президента; 3) психологічний – індивідуальні характеристики президента та керівний стиль прийняття ним рішень; 4) політичний – індивідуальний вплив президента на інших через політичне надавання та отримання; 5) інституційний – вивчення залежності президентської поведінки від організацій/інститутів Білого Дому.⁴ Більшість зазначених напрямків коректно відображає основні лінії вивчення інституту президентства усіма дослідниками незалежно від того, інститут президентства якої країни/ країн він/вона/вони досліджують.

У нашому аналізі інституту президента ми будемо розглядати його позицію та діяльність в межах класичної системи трьох типів республіканської форми правління: парламентської,

⁴ The Presidency and the Political System. Sixth Edition. Michael Nelson, editor. CQ Press. A Division of Congressional Quarterly Inc.- Washington, 2000, p. 30.

президентської та напівпрезидентської, або змішаної (semi-presidential system).

Розглянемо більш докладно методологічні засади президентської моделі правління, оскільки власне в межах цієї форми правління інститут президента найбільш повно себе реалізує. А.Лейпхарт визначив наступні критерії, які дозволяли б коректно визначити сутність президентської системи: загальнонародне обрання президента та його незалежність від довіри парламенту. Також він підкреслює, що президентській системі властивий чіткий поділ влади між законодавчою та виконавчою.⁵ М.Шугарт та Дж.Кері до головних ознак президентського режиму відносять: загальнонародне обрання носія верховної виконавчої влади; терміни повноважень носія верховної виконавчої влади та законодавчого органу є фіксованими і не залежать від рівня довіри сторін одна до одної; виборна виконавча влада призначає уряд та визначає його склад.⁶ Подібну систему індикаторів виділяє і Джованні Сарторі щодо критеріїв президентської форми правління: 1) обрання президента на загальних виборах; 2) протягом визначеного терміну президента не можна позбавити влади парламентським голосуванням; 3) він особисто призначає главу або інших керівників уряду.⁷

Для класифікації систем з інститутом президента російський вчений А.Кинев пропонує використовувати наступну систему індикаторів: склад виборців (обирається він на загальнонародних виборах або в парламенті – А.Р.); спосіб обрання (мажоритарна в один або два тури для тих країн, де президент обирається населенням); суміщення/поділ посад глави держави та глави уряду; механізм формування уряду; наявність або відсутність у президента права розпустити парламент; наявність або відсутність обмежень на переобрання (під цим автор має на увазі, чи може президент переобиратися на другий термін); порядок заміщення посади президента (наявність або відсутність інституту дострокових виборів).⁸ На підставі запропонованих критеріїв він

⁵ *Lijphart A. Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries.* - New Haven and London, 1984, p.68.

⁶ *Шугарт М.С., Кері Дж.М. Президентские системы // Современная сравнительная политология.* - М., 1997, с. 200.

⁷ *Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів / пер. з 2-го англ. вид. – К., 2001, с. 80.*

⁸ *Кинев А.В. Институт президентства в странах Центральной и Восточной Европы как индикатор процесса политической трансформации // Полис, 2002, № 2.*

виділяє наступні типи систем, де діє інститут президента: південноамериканський - США; латиноамериканський; французький; російський, який властивий також наступним країнам: Казахстан, Киргизія, Білорусія, Узбекистан, Таджикистан, Азербайджан та Вірменія; парламентський; перуанський; український; кіпрський; південноафриканський та ліванський.

Приймаючи в цілому запропоновану ним класифікацію та аргументацію, ми, виходячи із предмету нашого розгляду, вважаємо, що окремо слід також наголосити на специфіці інституту президента у Швейцарії. У спеціалізованій літературі ми можемо зустріти твердження, що дану країну варто відносити до країн із президентською формою правління⁹. Слід погодитись із А.Киневим, який дотримується домінуючої позиції і відносить дану країну до країн із парламентською формою правління. Разом з тим маємо виділити наявні суттєві особливості інституту президента у цій альпійській республіці. Так, у Швейцарії президента обирають у парламенті на один рік і протягом цього періоду парламент не має змоги його достроково відправити у відставку. У цій країні також немає самостійної посади прем'єр-міністра, внаслідок чого президент країни є фактичним главою виконавчої влади і тим самим формально є подібним до президента в межах президентської республіки.

Базовими країнами, щодо яких ми будемо здійснювати аналіз інституту президента, ми свідомо обрали США та республіки Західної Європи. Це зумовлено як можливістю отримати вичерпну нормативно-правову інформацію про даний інститут у зазначених країнах, так і тим, що діючі моделі власне цих країн були обрані більшістю країн світу в якості взірців для формування наступних національних конструкцій. За таким алгоритмом пішли і країни колишнього Радянського Союзу, включаючи і Україну. В нашому аналізі ми з'ясуємо такі положення: функції президента як глави держави; взаємовідносини президента та уряду; право законодавчої ініціативи; право вето; право на проведення референдумів та умови дострокової відставки; питання наступності у разі дострокової відставки.

Вимоги до кандидатів на посаду президента. Кандидат на посаду президента повинен бути громадянином власної країни. Конституція Греції передбачає додаткову вимогу для кандидата:

⁹ Political system of the World. / Ed by. J.Denis Derbyshire & Jan Derbyshire. – N.Y., 1996, p.45.

не менше п'яти років громадянства й обов'язково батько – грецький громадянин.¹⁰ Як своєрідну форму громадянського цензу треба розглядати норму параграфу 23 Конституції Фінляндії, яка зазначає, що кандидувати на посаду президента може лише "громадянин з народження".¹¹ Подібною є норма статті 125 Конституції Португалії, в якій сказано: "...португальці за походженням" можуть кандидувати на цю посаду.¹² У Конституції Німеччини наголошено, що кандидувати на президента може кожен німець, який має право обиратися до Бундестагу.¹³

Друга вимога до кандидатів - вік. Віковий ценз зумовлений високим суспільним авторитетом цієї посади. Претендент повинен мати досвід і власну позицію щодо суспільних проблем. Крім того, віковий ценз дає змогу суспільству верифікувати кандидата, його властивості та здібності, які краще виявляються у зрілої людини. Мінімальний віковий ценз становить 35 років, максимальний – 50. Щодо обмежень, то варто звернути увагу на положення Конституції Австрії, де "...права бути обраним позбавлені члени імператорських домів або родин, які коли-небудь належали до них".¹⁴

Президентом США може бути лише громадянин за народженням, тобто натуралізований громадянин, який народився поза межами США, не може претендувати на цю посаду¹⁵. Віковий ценз складає 35 років. Також передбачено додаткову вимогу: кандидат у президенти до моменту свого кандидування має мешкати протягом 14 років у Сполучених Штатах (параграф 4, розділ 1, стаття 2)¹⁶.

Як ми вже зазначали, однією з головних особливостей президентської форми правління є обов'язковість виборів

¹⁰ Конституція Греції // Конституції государств Европейского Союза, с. 257

¹¹ Конституция Финляндии // Конституции государств Европейского Союза, с. 616.

¹² Конституция Португальской Республики // Конституции государств Европейского Союза, с. 554.

¹³ Основной закон Федеративной Республики Германии // Конституции государств Европейского Союза, с. 197.

¹⁴ Конституция Австрийской Республики // Конституции государств Европейского Союза, с.47.

¹⁵ У зв'язку з обранням А.Шварцнегера губернатором штату Каліфорнія від Республіканської партії у пресі почали обговорювати питання про доцільність дії цієї норми Конституції і про можливість її зміни. Це пов'язано із тим, що А.Шварцнегер народився у Австрії і тому не може претендувати на посаду президента.

¹⁶ Далі цитую за текстом Конституції США. Див.: [http:// www.ukrpravo. com/ Foreign/const am ua.shtml](http://www.ukrpravo.com/Foreign/const%20am%20ua.shtml)

президента на загальних виборах. Процедура обрання Президента США прописана в Конституції (параграф 2, розділ 1, стаття II), додаткові положення щодо процедури обрання регулюються поправками XII та XIV до Конституції.

У межах напівпрезидентської форми правління президентів обирають шляхом загальних, прямих виборів. Передбачається, що для перемоги у першому турі треба набрати більше 50 % голосів виборців. Якщо жоден не набирає потрібної частки, то проводять другий тур, де для перемоги необхідно набрати відносну більшість голосів. Особливі норми регулювання виборів президента діють у Фінляндії. По-перше, Конституція згідно з параграфом 23 –b передбачає : якщо у другому турі обидва кандидати наберуть однакову кількість голосів, та переможця визначають жеребкуванням. По-друге, згідно з тим самим параграфом, якщо буде висунуто лише одного кандидата на посаду президента, то він стає ним без виборів.¹⁷

Вибори президентів за парламентської форми правління відбуваються шляхом: загальних, прямих виборів; виборів у парламенті та на спеціальному засіданні парламентів. Загальні і прямі вибори передбачені в Австрії та Ірландії. В Австрії обраним вважається кандидат, який отримує більше половини усіх визнаних дійсними голосів. Якщо ніхто не отримав більшості голосів, то треба проводити другий тур, у якому беруть участь два кандидати. Для перемоги одному з них потрібно набрати відносну більшість. Особливою нормою є те, що згідно зі статтею 60, пункту 2 кожна з груп виборців, які висунули двох кандидатів, що пройшли до другого туру, у цьому другому турі має право замінити свого кандидата на іншого.¹⁸ Коли лише один кандидат претендуватиме на посаду президента, тоді вибори потрібно проводити згідно зі статтею 60, пункту 1 у формі голосування "за" або "проти".¹⁹ В Ірландії вибори президента відбуваються за пропорційною системою з використанням єдиного перехідного голосу.²⁰ Конституція Ірландії передбачає, подібно як і у Фінляндії, проголошення єдиного кандидата президентом без

¹⁷ Конституція Финляндии // Конституции государств Европейского Союза, с. 616.

¹⁸ Конституция Австрийской Республики // Конституции государств Европейского Союза, с. 46-47.

¹⁹ Там же, с. 46.

²⁰ Конституция Ирландии // Конституции государств Европейского Союза, с. 327.

виборів, якщо не було інших кандидатур.²¹ В історії Ірландії було п'ять таких випадків.²²

Вибори президентів у парламентах відбуваються у Греції, Італії та Швейцарії. У Греції президента обирають на спеціальному засіданні парламенту відкритим голосуванням. Для обрання одному з кандидатів на цю посаду треба отримати більшість у двох третин голосів від загальної кількості депутатів парламенту. У разі необрання у першому турі допускається ще два тури голосування. У третьому турі для перемоги одному з кандидатів потрібно буде набрати більшість – три п'ятих голосів депутатів парламенту. Якщо і під час третього туру президента країни не оберуть, то у Конституції передбачено розпуск парламенту і проведення дострокових парламентських виборів. Новообраний парламент шляхом відкритого голосування більшістю, тобто три п'ятих від усієї кількості депутатів, повинен обрати президента. Якщо не обрали, то проводиться наступний тур, у якому переможцю треба набрати абсолютну більшість голосів депутатів. Допускається ще один тур виборів, коли для перемоги треба отримати вже відносну більшість голосів.²³ У лютому 2005 р. в парламенті Греції було обрано нового Президента цієї країни. Став ним 75-річний колишній міністр закордонних справ Карлос Папоуліс, представник Загальногрецького соціалістичного руху (ПАСОК). За нього вже в першому турі проголосувало 279 депутатів з 300.

У Швейцарії президента Федерації обирають з членів Ради Федерації (уряду) одночасно з віце-президентом на спільному засіданні обох палат парламенту країни. Президентом обирається член Ради, який у попередньому році виконував обов'язки віце-президента. Конституція забороняє переобирати діючого президента на наступний рік.²⁴ Для обрання необхідна підтримка відносної більшості парламентарів. Водночас та сама особа може обиратися президентом держави парламентами різних скликань.

Президента республіки Італія обирають на спільному засіданні палат парламенту, до участі в якому запрошують представників від областей – по три з кожної області, а Валле д'Аоста має бути представлена лише одним делегатом. До делегації кожного

²¹ Там же, с. 328.

²² *Goduń T., Cygnarowski M., Dudek S., Iwaniszek P.* Leksikon Systemow Politycznych.- W., 2003, s.152.

²³ Конституция Греции // Конституции государств Европейского Союза.- С. 257.

²⁴ *Konstytucje Federalna Konfederacji Szwajcarskiej z 18 kwietnia 1999.- W., 2000, s. 95.*

регіону повинен входити представник найбільшої регіональної меншості. Кількість делегатів від областей є формальною або символічною, тому що обидві палати становлять разом 945 депутатів, а делегати від областей – всього 58. Ми вважаємо, що вибори президента Італії відбуваються у парламенті. Вибори відбуваються таємним голосуванням. У перших трьох турах треба для перемоги набрати дві третини голосів, починаючи з четвертого туру – достатньо абсолютної більшості²⁵. Найбільша кількість турів була потрібна у 1971 р. для обрання президента Дж. Леоне – 23 тури.

Особлива процедура обрання президента існує у Федеративній республіці Німеччині, де скликається спеціальне засідання Федеральних зборів. Вони складаються з депутатів лише нижньої палати – Бундестагу та однакової кількості членів, обраних народними представництвами земель на засадах пропорційності. Вибори серед кандидатів на посаду президента відбуваються без обговорення. Обраним вважається кандидат, який отримав абсолютну більшість голосів членів Федеральних зборів. Якщо протягом двох турів не буде обрано жодного кандидата, то проводиться третій тур, у якому достатньо набрати відносну більшість голосів.²⁶ Федеральний президент з моменту обрання припиняє свою участь у політичній партії, якщо він був її членом до виборів.

Термін президентських повноважень переважно довший, ніж повноваження парламенту. Ця обставина дає змогу президентам забезпечувати стабільність і наступність влади у власних країнах. Виняток становить Швейцарія, де термін президентства – один рік. У Франції протягом значного періоду (з 1958 до 2000 р.) термін президентства становив сім років. Внаслідок рішення референдуму від 24 вересня 2000 р. цей термін зменшили до п'яти років. Ця норма поширюється вже на президента, який був обраний у 2002 р. (Ж.Ширак був переобраний повторно).

Для офіційного визнання тієї або іншої особи кандидатом на посаду президента країни необхідно: у Франції мати підтримку 500 кваліфікованих виборців, до яких належать члени Парламенту, депутати регіональних рад, члени ради Парижа тощо; у Фінляндії таке право мають політичні партії, які на попередніх парламентських виборах провели до парламенту

²⁵ Конституція Італьянської Республіки // Конституції государств Европейского Союза, с. 436.

²⁶ Конституція Федеративной Республіки Германии // Конституции государств Европейского Союза, с. 197.

принаймні одного депутата або 20 тис. виборців; у Португалії – групи виборців мінімально 7 500 і максимально 15 000 виборців; в Австрії таке право мають як мінімум п'ять депутатів парламенту, або шість тисяч виборців; в Ірландії висувати має право група з 20 діючих депутатів парламенту однієї з палат або ради не менш ніж чотирьох адміністративних графств.

В абсолютній більшості країн діють конституційні норми, де зазначено, що займати посаду президента можна не більше ніж два терміни підряд. В Італії та Франції у конституції немає норми обмеження кількості перебувань на посаді президента, (вважаємо, що таких термінів може бути більше ніж два). Можливо, після зменшення терміну президентства у Франції буде запроваджено обмеження кількості переобрань на посаду президента. У Конституції Португалії передбачено особливу ситуацію, якої немає в інших європейських країнах, – заборонено обирати на посаду президента ту саму особу тричі підряд, але не заборонено цій самій особі після двох термінів президентства і п'яти років перерви третій раз претендувати і навіть бути обраною.²⁷

Згідно з XXII поправкою до Конституції США, прийнятою у 1951 році, ніхто не має права бути обраним на посаду президента більше ніж два рази, а той, хто був президентом або виконував його функції під час президентства іншої особи, не може бути обраним на цю посаду більше ніж один раз. Дана норма була прийнята, безсумнівно, у зв'язку із ситуацією, яка склалася у США за часів президентства Ф.Д.Рузвельта. Він єдиний серед всіх президентів був обраний на найвищу державну посаду чотири рази. У 1932 р. він був перший раз обраний Президентом США, повторно був переобраний у 1936 році. Традиція двох термінів була перервана у 1940 р., хоча ще у 1937 р. Ф.Д.Рузвельт задекларував, що має „велике бажання 20 січня 1941 р. залишити стіл та крісло Білого Дому”. Однак у 1939 р. в Європі розпочалась Друга світова війна і під впливом/рекомендацією/тиском рішення з'їзду Демократичної партії у липні 1940 р. він погодився на третє обрання. Незважаючи на активну пропагандистську кампанію, яку проводила Республіканська партія під гаслом „Ні третьому терміну”, Ф.Д.Рузвельт виграв у свого конкурента майже 5 млн. голосів, або 9,9 %. У 1944 р. напередодні перемоги союзників у війні він так само легко виграв президентські вибори із перевагою

²⁷ Конституция Португальской Республики // Конституции государств Европейского Союза, с. 554.

більше ніж у 3,5 млн. голосів (7,5%).²⁸ Протягом усього четвертого терміну він хворів і трохи менше ніж через три місяці після своєї інаугурації помер. Віддаючи честь Ф.Д.Рузвельту як великій людині і великому президенту, американське суспільство після його смерті активно обговорювало питання допустимості більше ніж двох термінів президентства. У свій час А. Грант у 1876 р. та В. Вільсон у 1920 р. піднімали питання свого обрання на третій термін, але партійні з'їзди не погодились із цією ідеєю. Важливим аргументом була відмова першого президента США Дж.Вашингтона у 1797 р. від третього терміну, що трактувалось усіма як прецедент, або як традиція. Прийняття XXII поправки визначило конституційний характер даної заборони.

Посада президента як найвища державна посада несумісна з будь-якою іншою посадою. В Ірландії та Німеччині ця норма дещо відкоригована. В Ірландії не можна займати посаду, за яку платять гроші, у Німеччині, поряд із заборonoю займати оплачувану посаду, не дозволено проводити комерційну або професійну діяльність, входити до складу керівництва, спостережних рад, які мають на меті отримання прибутку.²⁹ Тобто у цих двох країнах президенти гіпотетично можуть працювати, очолювати громадську організацію або якусь іншу громадську ініціативу, не отримуючи винагороди за свою діяльність.

Права та обов'язки президентів. США властивий класичний спосіб поділу влад, коли Конгрес здійснює законодавчу владу, президент – виконавчу і суд – судову. Принцип поділу визначається зокрема тим, що і президент, і Конгрес обираються на загальнонародних виборах, внаслідок чого вони мають однакову політичну вагу, представляючи цілий народ США. Існує цілковита заборона поєднання функцій у структурах виконавчої та законодавчої влади. Президент не має права вносити законодавчі ініціативи і достроково розпустити парламент, але одночасно він не несе політичної відповідальності перед Конгресом. Президент може виступити з законодавчою ініціативою, але вже через депутатів. Президент зобов'язаний виконувати закони, прийняті Конгресом.

Президент США є головою виконавчої влади у країні, призначає вищих державних урядовців за згодою Сенату. Йому

²⁸ The American presidency: origins and development, 1776 -2002 / Ed by. Sidney M. Milkis, Michael Nelson. – Washington, 2003, p.296-297.

²⁹ Основной закон Федеративной Республики Германии // Конституции государств Европейского Союза, с.198.

належить право визначення обов'язків для всіх членів уряду, він також стежить за сумлінним виконанням ними законів та посадових обов'язків. Згода Сенату також потрібна Президенту для призначення послів, інших повноважних представників, консулів, суддів Верховного Суду. Також згода Сенату у кількості двох третин присутніх є необхідною для ратифікації міждержавних договорів, які укладає президент. Президент є головнокомандувачем збройних сил і флоту США, а також народної міліції окремих штатів у окремих випадках. Президент має періодично повідомляти Конгрес про стан Союзу і подавати на розгляд Конгресу заходи, які він вважає за потрібні і доцільні. У надзвичайних випадках він може скликати обидві палати або котрусь палату, а у випадку незгоди між ними щодо часу закінчення сесії він може сам відкласти сесію на час, який вважатиме доцільним.

У системі взаємовідносин гілок влади важливу роль відіграє система стримувань та противаг, яка передбачає, що кожен законопроект, ухвалений Палатою представників і сенатом, до того, як стане законом, має бути переданий Президентові США. Якщо він його підписує – тоді документ набуває сили закону, у разі відхилення він повертається до тієї палати, яка подала цей законопроект. Для подолання вето необхідно, щоб за законопроект послідовно проголосували дві третини обох палат.

Головними завданнями у діяльності Президента США, на думку М.Нельсона, виступають: політичні питання, політичні цілі та виконання щоденних робочих обов'язків³⁰. Слід підкреслити, що Президенту США підкоряється не лише уряд, але і його власна адміністрація -- виконавчий офіс (Executive Office of the President). За часів президентства Д.Буша-старшого в адміністрації працювало 1727 чоловік, а на початку президентства Б.Клінтона – 1617 чоловік при бюджеті 100 млн. доларів.³¹

Конгрес може достроково припинити повноваження Президента США внаслідок процедури імпічменту (impeachment - оскарження англ.). Цей термін в англосаксонських країнах, в тому числі і США, використовується щодо означення спеціальної процедури оскарження осіб, які займають найвищі державні посади у державі. США запровадили до своєї Конституції положення про процедуру імпічменту у 1789 році. Згідно з

³⁰ The American presidency : origins and development, 1776 -2002 / Sidney M. Milkis, Michael Nelson, p.39.

³¹ Ibid., p.38.

параграфом 6 розділу 3, статі I Конституції право імпічменту належить виключно до компетенції Сенату. Важливо підкреслити, що процедура імпічменту трактується в Конституції як універсальна для всіх вищих державних урядовців, а не лише щодо одного президента. Оскільки головою Сенату згідно з Конституцією є віце-президент, то під час розгляду процедури імпічменту Президента США головувати має голова Верховного Суду. Важливою щодо процедури імпічменту є також норма параграфу 7 розділу 3, статті I, яка визначає, що у випадках імпічменту присуд не може перевищувати такого покарання, як усунення з посади і позбавлення права обіймати будь-яку почесну, громадську чи платну посаду в Сполучених Штатах. Одночасно констатується, що піддану імпічменту особу не звільняють від обвинувачення, судового розгляду, присуду і кари згідно з законом. Підставою для запровадження процедури імпічменту щодо президента, як і щодо інших вищих державних урядовців, можуть бути : державна зрада, хабарництво та інші тяжкі злочини і провини.

В історії США процедура попередньо застосовувалась лише один раз у 1868 р. щодо Президента А.Джонсона, але під час голосування у Сенаті для позитивного рішення не вистачило лише одного голосу. Успішною в певному сенсі вона виявилась стосовно 37 президента – Р.Ніксона. На наш погляд ситуація, у якій опинився цей політик, є надзвичайно повчальною не лише для інших президентів, але і для політичних середовищ багатьох країн, де питання „адміністративного ресурсу” відноситься не лише до теоретико-методологічних. Тому зупинимось дещо детальніше на розгляді перебігу подій, які були пов'язані із процедурою імпічменту Р.Ніксона.

Річард Ніксон народився у 1913 році (помер у 1994 р.). Отримав юридичну освіту. Після повернення з армії, по закінченні Другої світової війни, у 1946 р. йому було запропоновано спробувати себе в політиці під час виборів до Палати представників Конгресу. Він виграв вибори, а у 1950 р. був обраний до Сенату від штату Каліфорнія і вже у 1952 р. став віце-президентом США при президенті генералові Д.Ейзенхауєрові. Він був віце-президентом під час двох термінів президентства Ейзенхауєра. У 1960 р. Р.Ніксон виграв первібори і став кандидатом в президенти США від Республіканської партії. Програвши своєму опоненту Д.Ф.Кеннеді у телевізійних дебатах, він програв і вибори. У 1968 р. Р.Ніксон нарешті виграв президентські вибори, виграв і повторні вибори у 1972 році. Власне у цьому році і відбуваються події, які згодом

спровокували гучний скандал, що став підставою для впровадження процедури імпічменту. Скандал був пов'язаний із встановленням підслуховуючої апаратури у приміщенні комітету Демократичної партії, який знаходився у комплексі готелю Watergate у Вашингтоні. 17 червня було затримано п'ятеро осіб під час незаконного проникнення та встановлення шпигунської апаратури в офісі. Люди мали посвідчення працівників ЦРУ. Р.Ніксон сприяв тому, щоб скандал не став публічним і був локалізований. Однак у 1973 р. інформація про події у готелі Уотергейт стала надбанням громадськості, відповідно вийшла на поверхню і роль у замовчуванні злочину адміністрації президента. Була створена спеціальна комісія обох палат, яка встановила, що Президент віддав розпорядження записувати з допомогою спеціальної апаратури усі засідання з консультантами в Овальному кабінеті Білого Дому. На вимогу надання усіх записів Р. Ніксон спочатку надав не всі, проте з часом був змушений виконати вимогу. Але виявилось, що частина записів на плівках пропала/ була стерта. Незалежно від цього наявні в розпорядженні Комісії матеріали свідчили про дотичність Білого Дому до подій, що стало підставою запровадження Конгресом процедури імпічменту. В цій ситуації 9 серпня 1974 р. Р. Ніксон виголосив надзвичайно драматичну промову до народу США, у якій оголосив про своє „добровільне” рішення піти з посади Президента США.³² Домінуючою аргументацією щодо необхідності як проведення самої процедури, так і прийняття рішення була не особиста доля Р.Ніксона, а потреба/вимога зберегти довіру громадян до інституту президента в країні. Дана подія та спосіб її розв'язання увійшли у скарбницю політичної демократичної культури як США, так і всіх країн, які прийнято не лише називати демократичними.

У випадку усунення президента США з посади або його смерті, зречення чи неспроможності чинити владу і виконувати обов'язки, пов'язані з цією посадою, обов'язки Президента має перебрати Віце-президент. Власне внаслідок дії даної норми Конституції президентом стали Г.Трумен після смерті Ф.Д.Рузвельта у 1945 р. та Г.Форд після того, як склав свої повноваження Р.Ніксон у 1974 році.

За парламентської і напівпрезидентської форм правління, як ми вже зазначали, немає поділу влад між парламентом та урядом, проте передбачено поділ повноважень між законодавчою та

³² The American presidency : origins and development, 1776 -2002 / Sidney M. Milkis, Michael Nelson. – Washington, 2003, p. 333-337.

виконавчою владами. Оскільки законодавча влада представлена парламентом, а виконавча -- урядом, то виникає питання про місце і роль посади президента за цих форм правління. Особливість президентської форми правління полягає у цілковитій приналежності президенту виконавчої влади, а за напівпрезидентської форми правління – у розділеній виконавчій владі між президентом і прем'єр-міністром. Тому хочемо з'ясувати обсяг повноважень посади президента щодо виконавчої влади у змішаній і парламентській формах правління.

У Франції президент є главою уряду, він головує на засіданнях Ради міністрів (стаття 9); призначає прем'єр-міністра, припиняє виконання ним функцій на підставі його заяви про відставку уряду, з подання прем'єр-міністра призначає інших членів уряду та припиняє їхні повноваження (стаття 8). Президент може впливати на рішення уряду, оскільки він підписує ордонанси та декрети, які приймає уряд. Він має право звертатися з посланнями до обох палат Національних зборів, призначати трьох членів Конституційної ради з дев'яти, та Голову Конституційної ради, його голос є вирішальним тоді, коли голоси поділені порівну.

Вагомість посади президента виявляється у праві накладати вето на рішення парламенту; наявність права скеровувати на референдум будь-який законопроект щодо організації державної влади, щодо реформ, які пов'язані з економічною та соціальною політикою, публічними службами; права розпустити Національні збори, проконсультувавшись з прем'єр-міністром і головами палат. На підставі статті 16 Конституції президент має право проголошувати у країні надзвичайний стан. Підставою для такого рішення повинна бути значна та безпосередня загроза для інститутів Республіки, незалежності нації, цілісності її території, коли нормальне функціонування конституційних публічних органів припинено. Для запровадження цього стану президент повинен провести консультації з прем'єр-міністром, головами палат і Конституційною радою.³³ Президент не має права заміщати прем'єр-міністра, хоча прем'єр-міністр має право заміщати президента на засіданнях рад і комітетів, які той очолює, враховуючи засідання Ради міністрів. Низка актів президента підлягає обов'язковій контрасигнації з боку прем'єр-міністра або відповідних міністрів. До особливої сфери президентської компетенції належать питання оборони та міжнародних відносин.

³³ Конституция Французской Республики // Конституции государств Европейского Союза, с. 668.

Президент є главою збройних сил, очолює засідання вищих рад і комітетів національної оборони. Прем'єр-міністр відповідає за стан національної оборони. Тобто президент самостійно не може приймати рішень з питань національної безпеки, хоча він виступає гарантом національної незалежності та цілісності держави. Проте він має значні можливості для діяльності у цій сфері. Підтвердженням цьому було рішення Президента Шарля де Голля від 10 березня 1967 р. про вихід Франції з військової структури НАТО. У міжнародній сфері президент згідно зі статтею 52 Конституції веде переговори щодо підготовки і наступного підписання міжнародних договорів. Його повинні обов'язково інформувати про всі переговори стосовно укладення будь-якої міжнародної угоди.³⁴ Він відповідає за дотримання країною міжнародних угод, акредитує послів і надзвичайних посланців до іноземних країн, іноземні послы та вповноважені представники акредитуються при ньому.

Також важливим положенням є норма статті 5 Конституції, згідно з якою президент забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування публічної влади. Цю норму можна сприймати як право політичного арбітражу, тому що немає інших норм, які б уточнювали це положення.

Окрім того, у Франції президент: спостерігає за дотриманням Конституції країни; забезпечує наступність влади у державі; призначає на цивільні та військові державні посади; має право помилувати та нагороджувати.³⁵

Президент Республіки згідно зі статтею 68 несе відповідальність за дії, вчинені ним при виконанні своїх обов'язків, лише у випадку державної зради. Звинувачення йому можуть висунути одночасно дві палати, які мають прийняти ідентичне рішення відкритим голосуванням абсолютною більшістю голосів своїх членів. Право притягати до відповідальності президента має Висока палата правосуддя.³⁶ У випадку визнання провини або вакантності посади президента з будь-якої причини його обов'язки тимчасово повинен виконувати голова Сенату.

Виконавча влада президента та прем'єр-міністра взаємозалежні, тому реалізація конституційних повноважень залежить від партійного складу парламенту. До 1984 р. зберігалася відповідність щодо партійної приналежності

³⁴ Конституция Французской Республики // Конституции государств Европейского Союза, с.676.

³⁵ Там же, с. 666-669.

³⁶ Там же, с. 679.

президента, прем'єр-міністра та більшості у парламенті. За такої конфігурації президент Республіки мав значно більші можливості впливу на політичне життя країни. У 1986 р. президент Ф.Міттеран, обраний від Соціалістичної партії, змушений був призначити прем'єр-міністром Ж.Ширака як представника опозиційної щодо своєї партії, який спирався на парламентську більшість, – така ситуація отримала відповідну назву: принцип когабітації. За таких умов послаблюється значимість посади президента і зростає сила прем'єр-міністра. Як зазначає Джованні Сарторі, "...французька напівпрезидентська форма правління є дійсно змішаною системою (виділено – Дж.Сарторі), що ґрунтується на гнучкій подвійній владній структурі, тобто "двоголовій" виконавчій владі, чия "перша голова" змінюється (коливається) при зміні комбінацій більшості. При об'єднаній більшості президент явно переважає прем'єр-міністра і конституцію... і навпаки, при розколотій більшості прем'єр-міністра підтримує його власна більшість у парламенті, яка дає йому перевагу, до того ж офіційна конституція (що записано у її положеннях) підтримує його вимогу на управління, оскільки це його власне право".³⁷

У Фінляндії президент: повинен чесно та ретельно дотримуватись і охороняти Конституцію та закони країни; докладати усіх зусиль для сприяння успіхів народу Фінляндії. Президент лише номінує кандидата на посаду прем'єр-міністра на підставі попередніх своїх розмов із головою парламенту, керівниками парламентських груп у парламенті та враховуючи результати міжпартійних переговорів щодо формування уряду. Членів уряду президент призначає на підставі пропозицій парламентських фракцій. Звільняє членів уряду президент на підставі їхньої особистої заяви або без заяви, якщо вони не користуються довірою парламенту, також він може звільнити члена уряду за ініціативою прем'єр-міністра. На відміну від президента Франції, президент Фінляндії не головує на засіданнях уряду постійно, це право належить прем'єр-міністру. Згідно з параграфом 39, він має право головувати на засіданні Державної ради лише тоді, коли розглядають питання, які належать до його компетенції. Президент приймає рішення на засіданні уряду на підставі доповіді міністра, до компетенції якого входить розглядуване питання. Всі рішення президента повинні бути контрасигновані. Державна рада (уряд) повинні втілювати у життя

³⁷ Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія, с. 118-119.

рішення президента.³⁸ Виконуючи загальний контроль за управлінням державою, президент має право вимагати, щоб йому надавали інформацію від глав відомств та їх керівних органів, може призначати ревізію їх діяльності.

До компетенції президента належить скликання парламенту на позачергові сесії, відкриття парламентських сесій. Президент має право за пропозицією прем'єр-міністра, заслухавши думку голови парламенту і парламентських фракцій, достроково розпустити парламент та призначити нові вибори. У певних випадках, стосовно визначених сфер, президент має право видавати постанови, зміст яких не повинен суперечити прийнятим законам.

Президент є Верховним головнокомандувачем збройними силами, хоча під час війни може передавати це право іншій особі. Рішення президента з питань національної оборони та стосовно призначень на військові посади не підлягають загальним нормам контрасигнації, а регулюються особливими постановами.

Президент визначає відносини Фінляндії з іншими державами, підписані ним угоди підлягають ратифікації. Він призначає послів та акредитує повноважних іноземних представників.

Президент також призначає Канцлера юстиції, членів Вищого суду, вищих державних чиновників. Має право надавати громадянство особам, які є громадянами іншої країни і одночасно позбавляти громадянства; має право помилувати та пом'якшувати вироки.

Якщо Канцлер юстиції або уряд вважають, що президент винний у державній зраді, то вони повинні повідомити про це парламент. Рішення про початок карної справи парламент приймає трьома четвертими від поданих голосів. Справу повинні розглядати у Верховному суді. На час розгляду справи проти президента він повинен утриматись від виконання своїх обов'язків.³⁹ Якщо президент Фінляндії не може виконувати свої обов'язки, то його повноваження передаються прем'єр-міністрові країни.

Можливості, надані президентові Фінляндії конституцією, можуть дещо збільшуватись або зменшуватись у зв'язку зі значною партійною фрагментацією парламенту та коаліційним складом урядів. У VI розділі "Основні моделі коаліційної політики та стабільність коаліційних урядів держав Західної Європи" ми

³⁸ Конституция Финляндии // Конституции государств Европейского Союза, с. 619.

³⁹ Там же, с.620-621.

додатково розглянемо питання про низький рівень стабільності коаліційних урядів Фінляндії. Роль президента Фінляндії у формуванні коаліційного уряду, на думку Галахера, Мейра та Лейвера, є найважливішою функцією серед президентських функцій і визначальною за своїм політичним значенням.⁴⁰ За цих умов реальна роль президента Фінляндії має тенденцію до часткового збільшення і залежить також від його особистих властивостей.

Президент Португалії представляє Республіку і зобов'язаний забезпечувати національну незалежність; єдність держави та нормальне функціонування демократичних інститутів.

Президент призначає прем'єр-міністра після консультацій з політичними партіями, представленими в Асамблеї Республіки, враховуючи результати виборів. Членів уряду призначає президент на підставі подання прем'єр-міністра. Уряд несе однакову відповідальність перед президентом і перед парламентом. Президент має право відправити у відставку уряд на підставі статті 198, пункту другого тоді, коли це потрібно для забезпечення нормального функціонування демократичних інститутів, попередньо заслухавши думку Державної ради⁴¹, та тоді, коли уряд втратив підтримку парламенту. Звільнити членів уряду від їхніх обов'язків президент має право лише за пропозицією прем'єр-міністра. Уряд повинен керувати загальною політикою країни, тому його трактують як вищий орган державної адміністрації. Президент має право головувати на засіданні уряду лише на підставі особистого прохання прем'єр-міністра.⁴² Більшість актів президента вимагають контрасигнації уряду, у разі відсутності контрасигнації рішення вважається недійсним. Він повинен підписувати усі декрети уряду, відсутність підпису президента визначає неправомірність цього документа.

Президент Португалії відповідно до норм виборчого закону призначає дату виборів, скликає парламент на позачергове засідання, має право розпустити Асамблею Республіки, заслухавши попередньо думку представлених у ній партій та Державної ради. Має право скеровувати послання до парламенту. До його компетенції належить право промульгації декретів, прийнятих Асамблеєю Республіки, або накладення на них вето. Для подолання вето парламент повинен повторно проголосувати

⁴⁰ *Gallagher M., Laver M., Mair P.* Representative Government in West Europe, p.179.

⁴¹ Конституція Португальської Республіки // Конституції государств Европейского Союза, с.573.

⁴² Там же, с. 557.

той самий декрет абсолютною більшістю голосів. Президент має також право звертатися до Конституційного суду щодо відповідності законів, які приймає парламент. Президент головує на засіданнях Державної ради – політичного дорадчого органу при президентові.

До безпосередніх повноважень Президента належать також функції Верховного головнокомандувача збройними силами та головування у Вищій раді національної оборони, яка згідно зі статтею 274 Конституції є спеціалізованим консультативним органом з питань, які належать до національної оборони, організації, діяльності та дисципліни збройних сил. Керівника Генерального штабу президент призначає на підставі пропозиції уряду. Інші призначення у збройних силах президент виконує на основі пропозицій відповідних посадових осіб.

У сфері міжнародних відносин до компетенції президента належить призначення послів і надзвичайних повноважних представників на підставі пропозиції уряду. При президенті акредитуються іноземні дипломатичні представники. Він має право ратифікувати міжнародні угоди, оголошувати війну та укладати мир за пропозицією уряду. На підставі статті 139 та 278 він має право вето щодо міжнародних договорів, відправляючи їх на перевірку до Конституційного суду стосовно конституційності.

До інших його обов'язків належать призначення вищих державних службовців та нагородження згідно з законом і виконання функцій великого магістра почесних португальських орденів.⁴³ Він може відмінити та пом'якшувати міри покарань, заслухавши попередньо думку уряду.

Президент не має права самостійно оголошувати референдум. Референдум відбувається на підставі рішення президента відповідно до пропозиції парламенту або уряду. Всі пропозиції з проведення референдуму передбачають обов'язкову попередню перевірку конституційності та законності пропозицій, які виносяться на референдум. Якщо президент відмовився підтримувати проведення референдуму, то питання, які планували винести на референдум, не можна виносити на референдум протягом дії актуальної сесії парламенту.⁴⁴ Крім того, президент має право публічно коментувати надзвичайні випадки з життя країни.⁴⁵

⁴³ Конституция Португальской Республики // Конституции государств Европейского Союза, с.554 – 559.

⁴⁴ Там же, с.552-553.

⁴⁵ Там же, с.557.

Президент Республіки не має права покидати національну територію без згоди Асамблеї Республіки, якщо вона не засідає, то за згодою Постійної комісії. Виїзд за межі території держави без попередньої згоди парламенту на термін, довший ніж п'ять днів, згідно зі статтею 132 Конституції призводить до втрати ним своєї посади.⁴⁶

За злочини, пов'язані з виконанням президентом своїх обов'язків, він відповідає перед Верховним судом. Право ініціювати відкриття справи належить одній п'ятій депутатів, рішення приймає дві третини повноважних депутатів. Засудження призводить до втрати посади і неможливості переобрання надалі. За злочини, непов'язані з виконанням своїх обов'язків, президент повинен відповідати після завершення своїх повноважень. Якщо діючий президент нездатний виконувати свої обов'язки, то тимчасово функції президента повинен виконувати голова Асамблеї Республіки.⁴⁷

У країнах із парламентською формою правління до головних функцій посади президента належать: представлення країни на міжнародній арені та підписання від імені держави різних міжнародних угод; акредитація та прийняття послів; призначення та звільнення державних службовців, а також офіцерів, призначення та звільнення за пропозицією глави уряду членів уряду, офіційне представлення контрасигнованих законів. За основу ми взяли перелік повноважень президента ФРН, який також повинен присвятити усі свої сили благу німецького народу, примножувати його надбання, оберігати його від шкоди, дотримуватись та оберігати Основний закон, закони держави, чесно виконувати свої обов'язки, бути справедливим щодо кожного громадянина.⁴⁸ Президент вносить кандидатуру канцлера для обрання на засідання Бундестагу. До інших обов'язків президента входить нагородження урядовими нагородами та відзнаками. Для дієздатності розпоряджень Федерального президента їх повинен контрасигнувати канцлер або компетентний федеральний міністр.

В Австрії президент має право визначати та присвоювати професійні звання; визнавати позашлюбних дітей на прохання батьків; призначати консульських представників Республіки за кордоном держави; надавати почесні права, виняткові пільги на

⁴⁶ Конституція Португальської Республіки // Конституції государств Европейского Союза, с.555-556.

⁴⁷ Там же, с.556.

⁴⁸ Основной закон Федеративной Республіки Германии // Конституции государств Европейского Союза., с.198.

надбавки до пенсій. Згідно зі статтею 67, усі дії, на які вповноважений Федеральний президент, повинні виконуватися "...на підставі пропозицій Федерального уряду або вповноваженого федерального міністра".⁴⁹ Президент Австрії призначає канцлера, а за його пропозицією міністрів уряду. Відставку членів уряду проводить Федеральний канцлер самостійно. Відставку уряду призначає парламент.

У Греції президент зобов'язаний оберігати Конституцію та закони держави, турбуватися про їх належне виконання, захищати національну незалежність і цілісність країни, оберігати права та свободи греків, слугувати загальним інтересам і прогресу грецького народу.⁵⁰ Має право представляти країну на міжнародній арені, оголошувати війну, укладати мирні угоди, договори про союз щодо економічної співпраці. Президент призначає прем'єр-міністра і за його пропозиціями призначає та звільняє членів уряду. Прем'єр-міністра призначає лідер партії, яка має абсолютну більшість у парламенті. Якщо жодна партія не має такої більшості, то президент доручає лідеру партії, яка має більшість, з'ясувати можливість формування уряду, який би мав підтримку більшості.⁵¹ Він звільняє уряд лише на підставі добровільної відставки або у разі втрати ним підтримки у парламенті. Розпускає парламент за пропозицією уряду або у випадку, якщо два склади уряду подали у відставку або їм було висловлено вотум недовіри.

Президент Греції має право вето щодо законів, прийнятих у парламенті. Для подолання вето парламенту треба набрати абсолютну більшість голосів. Він зобов'язаний видавати та друкувати закони, прийняті парламентом, сам президент має право видавати декрети, спрямовані на виконання законів. Згідно зі статтею 44, у надзвичайних ситуаціях виняткової терміновості він може за дорученням уряду видавати акти законодавчого змісту.⁵² Президент оголошує проведення референдумів з важливих національних питань на підставі рішення абсолютної більшості депутатів парламенту за пропозицією уряду.

Відносини президента Ірландії з урядом чітко окреслені вимогою статті 13, пункту 9: "Повноваження та функції, покладені на президента Конституцією, він повинен виконувати лише на

⁴⁹ Конституция Австрийской Республики // Конституции государств Европейского Союза, с.49.

⁵⁰ Конституция Греции // Конституции государств Европейского Союза, с.258.

⁵¹ Там же., с.259.

⁵² Конституция Греции // Конституции государств Европейского Союза, с.262.

підставі поради Уряду.”⁵³ Прем’єр-міністра президент призначає на підставі пропозиції Палати представників; членів уряду він призначає за порадою прем’єр-міністра та за згодою Палати представників; за пропозицією прем’єр-міністра він зобов’язаний прийняти відставку або зупинити призначення кожного члена уряду; за порадою прем’єр-міністра скликає або розпускає Палату представників. Усі закони, які приймають дві палати, щоб стати законами, повинен підписати президент, але за вимогами статті 13, пункт 3.2 “Президент зобов’язаний промудувати кожний прийнятий парламентом закон.”⁵⁴

В Ірландії президент після консультацій з Державною радою отримує право скеровувати палатам Парламенту послання або звернення з будь-якого питання державної або суспільної ваги. На підставі консультацій із Державною радою президент має право з зазначених питань звертатися з посланнями до народу у будь-який час. Однак Конституцією визначено й обмеження: всі звернення до народу попередньо повинен ухвалити уряд.⁵⁵ Як і в Португалії, президентові Ірландії під час перебування на посаді заборонено виїжджати за межі держави без згоди уряду.⁵⁶

Президента Італії офіційно проголошують Конституційним главою держави, тому він представляє національну єдність. Має право без консультацій звертатися з посланнями до обох палат,⁵⁷ промудувати закони, видавати декрети, які мають силу закону, призначати референдуми у випадках, передбачених Конституцією. Партійна система Італії багатопартійна, тому роль президента стає вагомою у процесі формування уряду, якщо врахувати, що термін повноважень президента становить сім років, а уряди Італії характеризуються значним рівнем нестабільності. Згідно з дослідженням Галахера, Мейра та Лейвера, роль президента Італії не лише у формуванні уряду, а й у політичному житті країни зіставляється з президентами у напівпрезидентських республіках.⁵⁸ За пропозицію прем’єр-міністра глава держави призначає міністрів. Президент Республіки

⁵³ Конституція Ірландії // Конституції державств Європейського Союзу, с.330.

⁵⁴ Там же, с.329.

⁵⁵ Там же, с.330.

⁵⁶ Там же, с.328.

⁵⁷ Конституція Італійської республіки // Конституції державств Європейського Союзу, с. 437.

⁵⁸ *Gallagher M., Laver M., Mair P. Representative Government in West Europe.*, p.177.

також має право розпустити обидві палати парламенту або лише одну, проконсультувавшись з головами палат.⁵⁹

У Швейцарії, згідно з Конституцією, багато традиційних обов'язків Президента передано іншим державним інститутам: право помилування – парламенту, ратифікація міжнародних угод – уряду; затвердження прийнятих законів – головам палат парламенту; прийняття рішення щодо надання громадянства країни – кантональним владам. На думку авторів праці "Політичні системи світу," у Швейцарії президентство є колективним або колегіальним і охоплює усіх представників Федеральної Ради.⁶⁰

Формально усі президенти країн, де існує парламентська форма правління, є верховними головнокомандувачами. Формально, тому що конституції чітко покладають відповідальність за питання національної оборони на прем'єр-міністрів, уряд і відповідних міністрів. У Німеччині не передбачено і формального керівництва збройними силами з боку Федерального президента.

Президенти мають право помилування, але у різній мірі. В Ірландії та Італії президенти володіють ним без інституційних або інших обмежень. В Австрії та Німеччині право помилування та пом'якшення вироку надається президентам лише у певних, визначених випадках. Президент Греції має таке право, але йому для цього треба мати пропозицію від міністра юстиції та провести консультації зі спеціальною радою, яка складається з суддів.⁶¹

Реальна політична практика здатна певною мірою коригувати права та повноваження президентів за парламентської форми правління. Показовою у цьому плані є ситуація, яка склалася у грудні 2003 р. в Італії. Президент Італії Карло Азеліо Чампі відмовився підписувати новий закон про засоби масової інформації, який би сприяв остаточному закріпленню ринку засобів масової інформації за чинним прем'єр-міністром С.Берлусконі. Згідно з Конституцією Італії, право Президента відтермінувати набуття чинності прийнятих законів є суттєво обмежене. Якщо парламент повторно проголосує за цей закон, то він автоматично повинен набути чинності. Такий випадок треба розглядати як прецедент.

Конституції усіх країн з парламентською формою правління передбачають конституційну відповідальність президентів.

⁵⁹ Конституция Итальянской республики // Конституции государств Европейского Союза, с.437.

⁶⁰ Political Systems of the World.- N.Y., 1996, p.44.

⁶¹ Конституция Греции // Конституции государств Европейского Союза, с.263.

* * *

На підставі розгляду повноважень президентів ми можемо констатувати, що інститут президентства має найбільше повноважень в межах президентської республіки. У напівпрезидентських республіках конституції дають змогу президентам брати активну участь у здійсненні виконавчої влади, особливо значно вони впливають на питання оборони та міжнародні відносини. Водночас їхня позиція у системі виконавчої влади значною мірою залежить від політичного складу парламенту та партійної структури самого уряду.

У країнах з парламентською формою правління найбільший обсяг повноважень має президент Італії. У решті випадків обсяг повноважень президентів подібний, з певними перевагами в Ірландії та Греції і найменшим обсягом у Австрії, Німеччині та Швейцарії.

Інститут президента в Україні

Аналіз публікацій стосовно інституту президентства в Україні свідчить, що даний напрямок не можна віднести до числа добре розроблених тем. Одними із перших авторів, які звернулися до аналізу інституту Президента України, був В.М.Шаповал¹ та І. Марков.² Серед спеціалізованих публікацій системного характеру ми можемо виділити працю В.А.Шатіло³ та статтю Р.Павленка.⁴ Значна увага інституту президента приділяється в монографії С.В.Лінецького, присвяченій політико-правовому аналізу державного режиму в Україні.⁵ Більш розробленим є аналіз конституційних положень інституту президентства, який переважно дається в контексті вивчення конституційних засад діяльності інших владних інститутів України, виключення складає невелике за обсягом видання Ф.Г.Бурачка.⁶ Інститут президента аналізується в працях, присвячених політичній системі України⁷ та системі державної

¹ Шаповал В.М. Президент у механізмі здійснення державної влади. – К., 1995.

² Markov I. The Role of the President in the Ukrainian Political System // RFE/RL Research Report. Vol.2, # 48 (28 April 1995).

³ Шатіло В.А. Інститут президентства в системі державної влади України. – К., 2004.

⁴ Павленко Р. Відносини в трикутнику „президент-парламент-уряд“: інституційні проблеми // www.dif.org.ua/publish/doc

⁵ Лінецький С.В. Метаморфози державного режиму України (політико-правовий аналіз). – К., 2003.

⁶ Бурчак Ф.Г. Президент України. – К., 1997; Абетка української політики. довідник / М. Томенко (керівник авторського колективу).- К., 1998; Конституція незалежної України: Навчальний посібник. / Кол. Авт.; За ред. В.Ф.Погорілка, Ю.С.Шемшученка, В.О.Євдокимова. – К., 2000, с.249-272; Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / За ред. Ю.С.Шемшученка: Монографія. – К., 2001, с.113-134.

⁷ Політичні структури та процеси в сучасній Україні (Політологічний аналіз) / Редкол.: Ф.М.Рудич (голова) та ін. – К., 1995; Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Редкол.: Ф.М.Рудич (голова) та ін. – К., 1998.

влади.⁸ Окрему частину складають праці історичного характеру, у яких розглядається перебіг історичних подій того періоду і у відповідному історичному контексті аналізуються питання, пов'язані з діяльністю інституту президентства в Україні.⁹ У цьому напрямку лідером за кількістю публікацій є В.М.Литвин.¹⁰ В якості самостійної складової публікацій ми можемо розглядати також видання мемуарного характеру, які, поряд з авторськими оцінками, часто дають цікавий фактологічний матеріал та здатні показати мотиваційні чинники політичних подій та процесів, яким вони присвячені.¹¹

Інститут президентства в Україні ще не став предметом самостійного вивчення серед дослідників західних країн, хоча обсяг монографічних досліджень політичної системи України та політичного процесу в англійській літературі, порівняно з україномовною політологічною монографічною літературою, є значним. Ми можемо назвати цілий ряд американських вчених, в тому числі і українського походження, які систематично досліджують політичний процес та зміни в політичній системі України, а відповідно, і інститут президентства. Перш за все слід назвати Т.Кузьо, який сьогодні є, мабуть, найбільш активним і результативним дослідником політичних процесів в Україні.¹² Широкий діапазон політичних досліджень українських

⁸ *Медведчук В.* Державна влада в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку // *Право України*, 1998, № 4.

⁹ *Зайцев В.* Конфлікти між гілками влади в процесі їх становлення (1991-1996).- В кн.: *Становлення владних структур в Україні (1991-1996)* / Редкол.: О.Гарань, В.Кулик, О.Майборода. – К., 1997, с. 5-29.

¹⁰ *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994; *Литвин В.* Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л.Кравчука. – К., 1997; *Литвин В.М.* Супільно-політичне життя. - В кн.: *Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001)*. Н.П. Барановська, В.Ф.Верстюк, С.В.Віднянський та ін. Під ред. В.М.Литвина. – К., 2001, с.129-204; *Литвин В.М.* Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст..) – К., 2001; *Новітня історія України (1900-2000): Підручник* / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.М.Литвин та ін. – 2-е вид., переробл. і допов. – К., 2002.

¹¹ *Гетьман В.П.* Як приймалась Конституція України. Нотатки учасника розробки Основного Закону України. – К., 1996; *Новітня Україна 1991-2001: (Роздуми видатних сучасників): [Кол.моногр.]* / М.М.Амосов, Володимир (В.М.Сабодан), Л.І.Грач та ін.; [За заг. Ред. М.Ф.Головатого, Г.В.Щокіна] – К., 2001 ; *Кравчук Л.* Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. – К., Століття. 2002; *Кучма Л.* Україна – не Росія. – М., 2004.

¹² *Kuzio T.* Ukraine under Kuczma. Political Reform, Economic Transformation and Security Policy in Independent Ukraine. – N.Y., 1997; *Kuzio T.* State and

питань властивий також П.Данієрі, який спільно з Т.Кузьо підготував ряд цікавих публікацій.¹³ Історико-політологічний підхід щодо аналізу історії та сучасних політичних процесів властивий А.Вільсону, особливо у його фундаментальній праці „Українці: неочікувана нація”.¹⁴ Послідовно досліджує політичну систему України, особливо у контексті виборів, С.Берч.¹⁵ Цікавий ракурс дослідження політичних процесів у системі координат транзитології обраний Б.Гарасимовим¹⁶. Усі вищеназвані монографічні праці – частина численних монографічних видань, які присвячені вивченню сучасної України, але власне в них автори тією чи іншою мірою звертаються до дослідження інституту президента в Україні.

Як ми вже зазначали, домінуючими напрямками у дослідженні інституту президентства виступають: аналіз конституційних повноважень та процес історичної еволюції посади. В концептуальному плані переважаючим є розгляд інституту президентства в системі координат співвідношення повноважень Президента та Верховної Ради, коли аналізуються коливання в межах моделі напівпрезидентської влади. Власне В.М.Литвин, розглядаючи історично послідовну зміну системи влади, констатує трансформацію президентсько-парламентської моделі в парламентсько-президентську і в подальшому в модель президентсько-парламентську¹⁷. Більш ґрунтовно алгоритм коливань зазначених моделей розглядає С.В.Лінецький, який вважає, що український досвід державного будівництва дозволяє виділити декілька моделей.¹⁸ По-перше, він виділяє президентську республіку, під якою має на увазі конструкцію, коли президент є главою держави і виконавчої

nation building. – L. – N.Y., 1998; *Kuzio T. Ukraine: Perestroika to Independence*. 2d ed. – N.Y., 2000;

¹³ *Politics and Society in Ukraine / P.D’Anieri, R.Kravczuk, T.Kuzio.* – Westview Press, A Member of the Perseus Books Group., 1999; *Dilemmas of State-Led Nation Building in Ukraine / Ed. By T.Kuzio & P.D’Anieri.* – Westport, Connecticut. London., 2002.

¹⁴ *Wilson A. The Ukrainians: Unexpected Nation.* – New Haven and London, 2000.

¹⁵ *Birch S. Elections and Democratization in Ukraine.* – Houndmills and London: Macmillan; New York: St.Martin’s Press., 2000.

¹⁶ *Harasymiw B. Post-Communist Ukraine.* –Edmonton. Toronto., 2002.

¹⁷ *Литвин В.М. Суспільно-політичне життя // Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001), с.196.*

¹⁸ *Лінецький С.В. Метаморфози державного режиму України (політико-правовий аналіз), с.95-97.*

влади, сам керує урядом, призначає та звільняє міністрів, одночасно парламент не втручається у діяльність уряду. Ця модель, згідно з автором, в Україні цілісного і закінченого вигляду не набула, а існувала впродовж 1991-1996 рр.. Вона добре простежується у вигляді тенденції державного розвитку у 1991-1992 та 1995-1996 рр., як домінанта політико-правового і конституційного процесу. Особливо посилилася ця тенденція протягом 1995-1996 рр. під час ухвалення нової Конституції. По-друге, квазіпрезидентська республіка, коли президент є главою держави і виконавчої влади, керує урядом опосередковано, через одноосібно призначуваного прем'єр-міністра, членів уряду він призначає сам або за поданням прем'єр-міністра, звільняє їх самостійно; парламент не втручається або має обмежене поле втручання в роботу уряду. Дана модель повністю реалізувалася лише в 1995-1996 рр., але, як тенденція еволюції форми правління, простежувалася в 1991-1995 рр. По-третє, президентсько-парламентська республіка, коли президент є главою держави і виконавчої влади, за його поданням парламент призначає прем'єр-міністра. У межах цієї моделі парламент не має права висувати власну кандидатуру на посаду прем'єр-міністра і зберігається подвійне підпорядкування уряду президентові та парламенту. Ця модель реально існувала, згідно з С.В.Лінецьким, в 1991-1995 рр., особливо була послаблена в 1992-1993 та 1994-1995 рр.; у вигляді тенденції еволюції інституту президентства зберігається і після 1996 року. По-четверте, парламентсько-президентська республіка, коли президент виступає главою держави, а прем'єр-міністр очолює виконавчі структури влади і обирається та затверджується спільно президентом і парламентом. У цілісному вигляді ця модель не існувала, а як тенденція особливо помітною виявилась в 1993-1994 роках.

Олександр Кинєв у запропонованій ним типології інституту президентів у різних країнах світу виділив Україну в якості самостійної групи, зазначаючи, що „український тип правомірно розглядати в якості перехідного між французьким та російським. Даний тип за багатьма показниками нагадує російський, однак в Україні можливості президента розпустити парламент значно менші, ніж у Росії. Окрім того, хоча президент України особисто призначає більшість чиновників,

ряд призначень йому слід погоджувати з Верховною Радою або головою уряду.¹⁹

Богдан Гарасимів, аналізуючи становлення інституту президентства в Україні, приходять до висновку, що при зовнішніх/формальних відмінностях між інститутом президентства в Україні та інститутом президента в СРСР у форматі, який сформувався за М.Горбачова, простежується чітка віртуальна ідентичність і модель, яку вибудували Л.Кравчук та Л.Кучма, була фактичним відтворенням моделі напіврадянської держави²⁰. Подібної позиції фактично дотримується і Андре Вільсон, наголошуючи, що президентство обох перших глав України було спрямовано на максималізацію владних повноважень і за методами характеризувалося зміцненням авторитаризму.²¹ Пол Данієрі, Роберт Кравчук та Тарас Кузьо дотримуються висновку про створення в Україні неієздатного гібриду політичної структури Радянського Союзу, який неодноразово покращувався Верховною Радою з 1991 році. Але модель влади в Україні вони трактують як слабку напівпрезидентську систему (a weak „semipresidential” system), в межах якої існували конструкції: “змішаного прем’єр-президентського” та “президентсько-парламентського” режимів.²²

У 2004 р. в Україні відбулися президентські вибори, які призвели не лише до обрання нового Президента України, але і вперше за багато років незалежності дозволили провести реальні вибори з вибором, обмежили до мінімуму дію „адміністративного ресурсу” влади під час переголосування другого туру. Цей рік став визначальним для інституту президентства в Україні внаслідок прийняття політичної реформи, що виступило вагомим чинником успішного подолання політичної кризи наприкінці 2004 року. Наш аналіз ми спрямовуємо на розгляд інституту президентства в Україні з моменту його запровадження і до початку президентства В.Ющенка. У своєму аналізі головну увагу зосереджуємо на з’ясуванні обсягу повноважень глави держави, змін, які відбулися і мали би відбутися в цьому обсязі

¹⁹ *Кынев А.В.* Институт президенства в странах Центральной и Восточной Европы как индикатор процесса политической трансформации // *Полис*, 2002, № 2.

²⁰ *Harasymiw B.* Post-Communist Ukraine, p.114-115, 164-165.

²¹ *Wilson A.* The Ukrainians: Unexpected Nation, p.195.

²² *Politics and Society in Ukraine / P.D’Anieri, R.Kravczuk, T.Kuzio*, p.98-100.

повноважень, та з'ясуванню наслідків досягнутого стану для політичної системи суспільства. Під обсягом повноважень ми розуміємо конституційно визначений та фактично набутий обсяг повноважень глави держави, який вимірюється в системі владних взаємовідносин між президентом-парламентом та урядом. Обсяг повноважень виявляється у впливі на процес формування державного апарату (в структурному, функціональному та особистісному вимірах), контролі за його діяльністю та в процесі визначення і реалізації державної внутрішньої та зовнішньої політики.

Посада президента була запроваджена в Україні²³ на підставі рішення Верховної Ради Української РСР від 21 червня 1991 р. (№ 1228-XII), де було зазначено, що доцільно заснувати пост Президента Української РСР до прийняття нової Конституції Української РСР і провести вибори Президента Української РСР у 1991 році, відповідно також були накладені зобов'язання на відповідні Комісії Верховної Ради щодо підготовки змін до Конституції (Основного Закону) Української РСР та підготовку необхідних нових законів.²⁴ У відповідності до Закону УРСР „Про Президента Української РСР”, прийнятого 5 липня 1991 року, Президент України проголошувався найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади.²⁵ На посаду Президента мали право претендувати лише громадяни УРСР, яким на день виборів мало би виповнитись 35 років, які мали право голосу, проживали би на території України не менше десяти (в тому числі п'яти останніх) років та володіти державною мовою. Вже в першому законі про Президента України зазначалася вимога заборони перебування на цій посаді більше ніж два терміни підряд. Право висунення кандидатів надавалося зареєстрованим відповідно до законодавства України політичним партіям, які налічували не менше ніж 1000 членів, та виборчим блокам політичних партій, а також зборам виборців, якщо в них взяло участь не менше 500 громадян

²³29 квітня 1918 року Центральна Рада обрала Михайла Грушевського Президентом Української Народної Республіки. Однак вибори не мали загальнонародного характеру і М.Грушевський в силу складності політичної ситуації в той конкретний історичний момент пробув фактично символічний час на цій посаді.

²⁴ Відомості Верховної Ради, 1991, № 31.

²⁵ Закон УРСР „Про Президента Української РСР” // Закони України. – К., 1996. – Т.2, с.117-118.

України. Для реєстрації кандидатам необхідно було зібрати підписи на свою підтримку не менше ніж 100 тисяч громадян, які мали право голосу, в тому числі не менш як 1500 громадян у кожному з 2/3 загальної кількості виборчих округів.

Згідно з прийнятими новими статтями Конституції,²⁶ Президент проголошувався главою держави і главою виконавчої влади України, мав виступати гарантом забезпечення прав і свобод громадян, державного суверенітету України, додержання Конституції і законів України. Він мав здійснювати керівництво та спрямовувати виконавчу діяльність Кабінету Міністрів України, очолювати систему органів державної виконавчої влади та забезпечувати їх взаємодію з Верховною Радою України. Відповідно за ним закріплювалось право пропонувати для затвердження Верховною Радою України кандидатури Прем'єр-міністра та вносити до парламенту пропозицію про звільнення з посади Прем'єр-міністра. Президент отримував право пропонувати на затвердження Верховній Раді кандидатури для призначення ним на посади міністрів закордонних справ, оборони, фінансів, юстиції, внутрішніх справ та голів Державного комітету в справах охорони державного кордону і Державного митного комітету, він же мав право і на їх звільнення. Також Президент України отримував право на реорганізацію та ліквідацію міністерств, відомств та інших органів державної виконавчої влади та право на призначення і звільнення з посад керівників цих органів. Президент отримував право скасовувати рішення Кабміну, міністерств та інших центральних органів державної виконавчої влади. До прийняття нової Конституції отримував право ухвалювати укази з питань економічної реформи, які не були врегульовані законами України. Однак ці укази підлягали наступному затвердженню у Верховній Раді. За президентом закріплювалось право контролю за діяльністю місцевих рад народних депутатів, включаючи право на дострокове припинення їхніх повноважень та право призначати нові вибори депутатів цих рад. Крім того, Президент мав вживати необхідних заходів щодо забезпечення обороноздатності країни, її державної та громадської безпеки та представляти Україну в міждержавних та міжнародних відносинах. Укази

²⁶ Закон України „Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України // Відомості Верховної Ради, 1992, № 20.

Президента, які видавалися в межах його повноважень, ставали обов'язковими для виконання.

Вибори президента були призначені одночасно із проведенням загальнодержавного референдуму на підтвердження Акту проголошення незалежності. Всього на найвищу посаду претендувало 6 кандидатів.

Таблиця № 1

**Результати виборів Президента України
1 грудня 1991 р.²⁷**

№ п /п	Прізвище	Кількість голосів	Відсоток голосів
1	Кравчук Л.М.	19 643 481	61,59
2	Чорновіл В.М.	7 420 727	23,27
3	Гриньов В.Б.	1 329 758	4,17
4	Лук'яненко Л.Г.	1 432 556	4,49
5	Табурянський Л.І.	182 713	0,57
6	Юхновський І.Р.	554 719	1,74

Першим Президентом України, обраним на загальних виборах, став Л.М.Кравчук, якого підтримала, як ми можемо бачити з табл. № 1, більше як половина населення країни вже в першому турі. Слід також звернути увагу на той факт, що національно-демократична опозиція не зуміла під час виборчої кампанії сконсолідувати власні сили і підтримати єдиного кандидата. Безумовно, це б не допомогло її представнику перемогти, але сам факт внутрішньої конкуренції між антикомуністичними політичними силами став одночасно показником суттєвих розбіжностей у цьому середовищі та визначив подальші відмінності у ставленні лідерів опозиції, а відповідно, і тих структур та середовищ, які вони представляли, до Президента та системи державної влади.

Формування інституту президентства відбувалося нерозривно із процесом державотворення. Україна перед набуттям/проголошенням незалежності була республікою в умовно федеративній, а фактично унітарній державі -- СРСР. Тому після проголошення незалежності перед чинною на той момент владою, включаючи парламент, діючі політичні партії та опозиційні політичні структури, постало питання не лише створення держави, але і обрання моделі влади і держави. Ми

²⁷ Урядовий кур'єр, 1991, № 38-39.

погоджуємося з точкою зору більшості західних дослідників, яка вже була представлена вище, що державне будівництво відбувалося фактично за зразком політичної конструкції СРСР, запровадженої М.Горбачовим. Це було зумовлено рядом чинників. Перш за все тим, що Л.Кравчук, як керівник Верховної Ради -- єдиного на той час легітимного інституту державної влади – та його оточення не мали іншого досвіду, окрім радянського.

Зміни, які відбулися в СРСР за М.Горбачова, здавалися їм на той момент майже революційними. Окрім того, подібна модель державного устрою була запроваджена в Росії, яка ще дуже довго, фактично до кінця 2004 року, буде трактуватися правлячою політичною елітою України взірцем для наслідування як в інституційному плані, так і інструментальному. Опозиція, яка могла би виступити із альтернативним варіантом, внаслідок власної слабкості²⁸ не зуміла запропонувати іншого варіанту моделі державної влади. На думку А.Вільсона, фактична підтримка опозицією варіанту державотворення, запропонованого Л.Кравчуком, зумовлювалось укладенням „великого компромісу”²⁹, який полягав у фактичній підтримці діяльності при владі Л.Кравчука та колишньої національної комуністичної еліти взамін за їхню підтримку незалежності, державотворення і відмові від союзу з Росією. Даний компроміс включив в себе і часткове включення до влади певних представників національно-демократичних сил. Таким чином, з початку державотворення орієнтиром було обрано авторитарну модель. Як зазначали О.Дергачов та В.Полохало, завдання розбудови було підмінено „...цілком прагматичною та безпосередньо прибутковою для основних виконавців програмою зміцнення державних структур... державотворення в такому загальному, неототалітарному варіанті пригнічує зачатки демократичних інститутів, загалом творчого потенціалу нації”.³⁰ Л.Кравчук і розбудову держави, і інститут президентства бачив лише в контексті посилення

²⁸ Головною опозиційною силою на Україні на початку 90-х рр. був РУХ. Згідно з найбільш оптимістичними оцінками, в його лавах у 1992 р. налічувалося 3 млн. чол., за умови, що в Україні населення складало 52 млн. Для порівняння: в Польщі на 38 млн. населення в момент перемоги опозиційна „Солідарність” нараховувала 18 млн. чол.

²⁹ Див. докладніше : *Wilson A. The Ukrainians: Unexpected Nation*, p.174 - 178.

³⁰ *Дергачов О., Полохало В. Метаморфози посткомуністичної влади // Політична думка, 1996, № 7, с. 9.*

обсягу влади. Більше того, власне такий шлях розглядався ним, а в подальшому і його наступником, як єдиний шлях до демократії. На цю особливість Л.Кравчука звертає увагу Б.Гарасимів, який зазначає, що останній в процесі державотворення дотримувався формули: „сильна виконавча влада – сильна держава – демократія”.³¹

Важливу роль у посиленні могутності інституту Президента України мав відіграти Закон „Про представників Президента України”, прийнятий Верховною радою 5 березня 1992 року. Згідно з цим Законом, представник Президента мав бути найвищою посадовою особою в системі виконавчої влади. Він мав забезпечувати реалізацію законів і розпоряджень законодавчої та виконавчої влади, контролювати діяльність регіонального та місцевого самоврядування. Більше того, в його обов'язки входив також контроль за роботою підприємств, організацій та установ незалежно від їхнього підпорядкування та форм власності. Разом з тим, представник Президента не мав права скасовувати рішення виконавчих комітетів рад, навіть у тих випадках, коли вони суперечили законам України. Йому надавалося лише право призупиняти їхню дію на час розгляду конфліктної ситуації в судовому порядку. Однак практична реалізація даного Закону призвела до виникнення численних ситуацій протистояння між представниками Президента та головами рад і головами виконкомів цих рад. У світлі загального протистояння Президента і парламенту Верховна Рада у березні 1993 р. прийняла постанову „Про внесення змін і доповнень до Закону „Про представників Президента України”, де наголосила, що голови обласних та районних рад залишаються найвищими посадовими особами в своїх регіонах.

Протистояння Президента та уряду щодо обсягу компетенції обох інститутів призвело до прийняття у грудні 1992 р. на вимогу діючого на той час Прем'єр-міністра Л.Кучми Закону „Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети у сфері законодавчого регулювання”, який передбачав, що з метою оперативного вирішення питань, пов'язаних із здійсненням ринкової реформи, делегувати тимчасово уряду строком до 21 травня 1993 р. повноваження видавати декрети в сфері законодавчого регулювання з питань: відносин власності, підприємницької діяльності, соціального і культурного розвитку, державної

³¹ *Harasymiw B. Post-Communist Ukraine, p.100.*

митної, науково-технічної політики, кредитно-фінансової системи, оподаткування, державної політики оплати праці і ціноутворення.³² Дане право делегувалося Верховною Радою двома третинами голосів від загальної кількості народних депутатів. Декрети мав підписувати Прем'єр-міністр, а за Верховною Радою залишалося право накладати вето на ці декрети. Відповідно, Президент вже не міг впливати на зміст даних декретів. Як зазначав В.Литвин, внаслідок надання Прем'єр-міністру цих повноважень він сконцентрував у своїх руках значно більше влади, ніж діючий Президент України.³³ 18 травня 2003 р. Л.Кучма звернувся до Верховної Ради з проханням про продовження отриманих додаткових повноважень та їх розширення. Зокрема він настоював на необхідності підпорядкувати уряду Національний Банк, Антимонопольний комітет, Фонд державного майна, запровадити подвійне підпорядкування державних адміністрацій на місцях та надати Кабінету міністрів право видавати декрети протягом двох найближчих років. Необхідність запровадження подібних змін аргументувалася потребою у проведенні змін в економіці країни³⁴. Безумовно, ситуація в економіці країни на той момент була досить складною, однак ми не можемо не відзначити і дії суб'єктивного чинника -- постійного прагнення особисто Л.Кучми на кожній владній посаді, яку він займав, отримати максимально можливі повноваження. Певною мірою дана думка знаходить своє підтвердження і в спогадах першого Президента України Леоніда Кравчука, які стосувалися даного періоду часу.³⁵

Однак звернемо увагу ще на одну важливу подію, яка відбулася, або була означена на засіданні Верховної Ради того ж 18 травня. На пропозицію Прем'єр-міністра Президент відреагував контрпропозицією. Він запропонував в умовах, які склалися в країні, перейняти на себе безпосереднє керівництво Кабінетом міністрів, тобто очолити його. Згідно з пропозицією

³² Закон України „Про внесення змін і доповнень до Закону України „Про тимчасове зупинення повноважень Верховної Ради України, передбачених пунктом 13 статті 97 Конституції України, і повноважень Президента України, передбачених пунктом 7-4 статті 114-5 Конституції України”// Відомості Верховної Ради, 1993, № 9.

³³ Литвин В. Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л.Кравчука. – К., 1997, с. 282.

³⁴ Голос України, 1993, 20 травня.

³⁵ Кравчук Л. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. – К., 2002, с.198-219.

голови держави, парламент повинен був би запровадити додаткову посаду -- віце-президента – і внести відповідні зміни до Конституції. За нової конструкції вищої державної влади Президент мав би формувати уряд і здійснювати всю виконавчу владу. Відповідно, парламент мав би займатися прийняттям законів, постанов та здійснювати повноваження, передбачені Конституцією. За таких умов Президент не піднімав би питань про отримання додаткових повноважень, окрім права видавати укази з економічних питань, які не були до цього часу врегульовані законодавством і які би мали діяти до входження у життя законів, які прийняла би Верховна Рада. Слід зазначити, що пропозиції Прем'єр-міністра та Президента не зустріли підтримки у вищому законодавчому органі країни. Але події, які ми виділили, свідчать про те, що в Україні, по-перше, законодавчо не були відрегульовані повноваження та система взаємовідносин між головними державними інститутами, а також всередині виконавчої влади; по-друге, прийнята модель напівпрезидентської (змішаної) республіки залишала широкі межі для визначення відносин між державними інститутами, внаслідок чого відбувалися коливання від президентсько-парламентської моделі до вищезгаданого рішення Верховної Ради у грудні 1992 р. до парламентсько-президентської -- після і спроби запровадження президентської форми правління -- на підставі пропозицій глави держави 18 травня 1993 року. Подібна ситуація, на наш погляд, була зумовлена недостатнім рівнем політичної культури основних політичних акторів на той час, включаючи парламент і політичні партії України. Певною мірою це також пояснюється тим, що конкретні особистості ще недостатньо оволоділи функціями, які належали до виконання державним інститутам, які вони представляли. А цими функціями слід було оволодівати в процесі, коли інститути, які вони представляли, мали давати адекватні відповіді на численні суспільні виклики. Можливо, внаслідок цього діяльність цих інститутів на той період і була недостатньо ефективною.

Протистояння між Президентом та Прем'єр-міністром, між Президентом та Верховною Радою, складна система взаємовідносин всередині самої владної вертикалі на фоні гострої економічної кризи та суттєвого погіршення життєвого рівня абсолютної більшості населення, зростаючих за численністю учасників та інтенсивністю акцій протесту призвели до дострокових виборів Верховної Ради та Президента України. Вибори Президента були призначені

Верховною Радою на 26 червня 1994 р. після виборів народних депутатів України 27 березня 1994 року.³⁶

Важливим показником ефективності діяльності інституту президентства в Україні виступають результати соціологічних опитувань, які відображають рівень довіри населення до інституту президентства. Згідно з даними моніторингу громадської думки, який було здійснено в січні 1993 – січні 1994 рр. Інститутом соціології АН України та СП „Соціс-Гелапп“, повністю довіряли інституту президента у січні 1993 р. – 15,4 % населення, а у січні 1994 р. – 9,3 % населення.³⁷ Наведенні дані у порівнянні із результатом президентських виборів у грудні 1991 р. свідчать про значне падіння рівня довіри і те, що соціологи зафіксували також суттєве зниження довіри до всіх інститутів державної влади. Чинна на той момент державна влада керувалася не декларованими цілями, які і далі підтримувала значна частина населення, а результатами та механізмами досягнення цих цілей. Сама влада зуміла підірвати довіру до державних інститутів у більшості населення.

Вибори Президента відбувалися на підставі попереднього Закону, до якого були внесені незначні доповнення³⁸. Була збережена норма висунення кандидатів політичними партіями та виборчими блоками партій і зборами виборців, рівно як і попередня норма щодо підписних листів. На найвищу державну посаду України претендували : Л.Кравчук, Л.Кучма, О.Мороз, В.Лановий, В.Бабич, І.Плющ, П.Таланчук. 26 червня 1994 р. відбувся перший тур, переможцями якого виявились Л.Кравчук та Л.Кучма. У другому турі 10 липня за Л.Кучму проголосувало 14 660 000 виборців, або майже 52 % , а за Л.Кравчука -- 12 110 000 виборців, що відповідно складало майже 47 %.³⁹

Однак вибори не зняли гостроти протистояння між головними державними інститутами. Лише відбулась зміна вектору протистояння і суб'єктивна складова. Якщо під час свого перебування на посаді Прем'єр-міністра Л.Кучма намагався всіляко обмежити повноваження Президента і відповідно збільшити повноваження Голови уряду, то після

³⁶ Закон України „Про дострокові вибори Верховної Ради України та Президента України“// Відомості Верховної Ради, 1993, № 40.

³⁷ Вишняк О., Пилипенко В. Влада і політики в дзеркалі громадської думки // Генеза. Філософія. Історія. Політологія, 1994, № 1, с.228.

³⁸ Закон України „Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР „Про вибори Президента Української РСР“// Відомості Верховної Ради, 1994, № 8.

³⁹ Голос України, 1994, 13 липня.

свого обрання на посаду Президента він протягом десяти років всіляко намагався збільшити обсяг повноважень Президента і обмежити усі можливі форми контролю та системи конституційних стримувань. Вже у жовтні 1994 р. Л.Кучма за фактом збільшив обсяг повноважень Президента, здійснивши цілий ряд ключових призначень на посади віце-прем'єрів до уряду В.Масола, внаслідок чого останній фактично був усунений від реального керівництва урядом.⁴⁰ Але особливо яскраво це виявилось в процесі підготовки та укладення Конституційного договору.

Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України було прийнято 8 червня 1995 року. Він дозволив частково зафіксувати політичну вагу двох основних політичних акторів у тодішній Україні – президента і парламенту – та спробував ввести систему їх взаємовідносин у правову площину.⁴¹ Зокрема Конституційний договір вніс суттєві зміни, які дозволили збільшити систему повноважень інституту Президента України⁴². Згідно із статтею 19, Президент проголошувався главою держави і главою державної виконавчої влади України, що дозволяло йому здійснювати цю владу через очолювані ним Уряд -- Кабінет Міністрів України та систему центральних і місцевих органів державної виконавчої влади. Головним у цьому положенні стало те, що президент отримав право без погодження з парламентом призначати прем'єр-міністра, що, безумовно, суттєво звужувало повноваження останнього.

Дещо були уточнені вікові параметри щодо кандидатів на найвищу державну посаду -- претендентами могли бути громадяни України віком від 35 до 65 років, які мали проживати в Україні не менше ніж 10 останніх років до обрання.

⁴⁰ *Зайцев В.* Конфлікти між гілками влади в процесі їх становлення (1991-1996) // Становлення владних структур в Україні, с.19.

⁴¹ Про жорсткий характер політичної конфронтації між Президентом України та парламентом протягом 1994 -1995 рр. див. докладніше : Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.М.Литвин та ін. – 2-е вид., переробл. і допов. – К., 2002, с. 593 -599.

⁴² Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України // Відомості Верховної Ради України, 1995, № 18.

Президент України мав у місячний строк після вступу на посаду або з дня відставки попереднього складу Уряду призначити Прем'єр-міністра та сформувати новий склад Уряду України. Згідно із статтею 24, за Президентом України закріплюються наступні права:

1) гаранта державного суверенітету, незалежності, недоторканності кордонів, національної безпеки, територіальної цілісності України, додержання Конституції і законів України, прав та свобод людини і громадянина;

2) звертатися з посланнями до народу України;

3) подавати до Верховної Ради України щорічні та позачергові доповіді про внутрішню і зовнішню політику України;

4) очолювати систему органів державної виконавчої влади України;

5) створювати, реорганізовувати і ліквідовувати міністерства, відомства, інші центральні та місцеві органи державної виконавчої влади в межах коштів Державного бюджету України, призначати (затверджувати) і звільняти з посад керівників цих органів;

6) скасовувати акти центральних і місцевих органів державної виконавчої влади України, а також акти органів виконавчої влади Автономної Республіки Крим у разі їх невідповідності Конституції та законам України, а також указам і розпорядженням Президента України;

7) здійснювати в межах, встановлених законом, управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності;

8) бути Верховним Головнокомандувачем Збройними Силами України, призначати і звільняти вище командування Збройних Сил України, вживати заходів щодо забезпечення обороноздатності держави;

9) очолювати Раду Національної безпеки України та затверджувати її персональний склад;

10) подавати на розгляд Верховної Ради України проект Державного бюджету України та звіт про його виконання;

11) спільно з Головою Верховної Ради України подавати кандидатуру для призначення Верховною Радою України Голови Конституційного Суду; призначати половину складу суддів Конституційного Суду України;

12) подавати кандидатури для призначення Верховною Радою України на посади Голови Верховного Суду України, Голови Вищого арбітражного суду України, Генерального прокурора України, Голови Правління Національного банку

України, а також для призначення суддів Верховного Суду України і Вищого арбітражного суду України;

13) призначати за поданням Міністерства юстиції України, погодженим з Верховним Судом України та Вищим арбітражним судом України, суддів загальних та арбітражних судів;

14) здійснювати зовнішню політику України, вести переговори і підписувати міжнародні договори України; призначати і відкликати дипломатичних представників України в іноземних державах та при міжнародних організаціях; приймати вірчі і відкличні грамоти акредитованих при ньому дипломатичних представників іноземних держав;

15) подавати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо персонального складу Центральної виборчої комісії по виборах народних депутатів України та Президента України;

16) приймати рішення про визнання іноземних держав;

17) нагороджувати державними нагородами України, присвоювати почесні звання України; засновувати президентські відзнаки і нагороджувати ними;

18) присвоювати вищі військові звання, дипломатичні ранги, інші спеціальні звання і класні чини та військові звання суддям військових судів;

19) вирішувати питання прийняття до громадянства і виходу з громадянства України, надання притулку іноземним громадянам та особам без громадянства; вживати заходів щодо захисту інтересів громадян України поза її межами;

20) здійснювати помилування осіб, засуджених судами України; видавати укази про амністію;

21) приймати рішення про оголошення стану війни, запровадження воєнного стану на всій території України чи в окремих її місцевостях у разі воєнного нападу або загрози воєнного нападу на Україну, рішення про їх припинення або скасування, укладення миру і невідкладно вносити ці питання на розгляд Верховної Ради України, а також оголошувати загальну або часткову мобілізацію на території України у разі оголошення стану війни;

22) оголошувати в разі необхідності окремі місцевості України зонами екологічного лиха;

23) оголошувати на всій території України або в окремих її місцевостях надзвичайний стан відповідно до Закону України "Про надзвичайний стан".

Окрім того, Президент України в межах своїх повноважень отримував право видавати укази і розпорядження, які є

обов'язковими для виконання на всій території України, мав право давати їх тлумачення. Йому належало право на видання указів з питань економічної реформи, не врегульованих чинним законодавством України, які мали діяти до прийняття відповідних законів. Оцінюючи ці повноваження Президента України, П.Данієрі, Л.Кравчук та Т.Кузьо наголосили, що внаслідок введення в дію положень Конституційної Угоди Л.Кучма трансформував інститут президента в законотворчий інститут.⁴³ Президент України також міг призначити всеукраїнський референдум на підставах і в порядку, передбаченому Законом України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми". Президент України повинен був подавати Верховній Раді України щорічні і за зверненням Верховної Ради України позачергові, не частіше одного разу на рік, доповіді про внутрішню і зовнішню політику України. Президент України отримував право звертатися до народу України і Верховної Ради України з посланнями з актуальних питань суспільного і державного життя.

Фактично з прийняттям даного документу Україна змінила свою політичну конструкцію перейшовши від парламентсько-президентської моделі правління до президентсько-парламентської. В той же час Конституційний договір не зняв політичної напруги в країні. На нашу думку, це було зумовлено тим, що президент вважав за доцільне не лише закріпити досягнуті додаткові повноваження, але і їх суттєвим чином розширити надалі. Внаслідок цього процес підготовки нової Конституції України характеризувався гострою боротьбою політичних сил щодо⁴⁴ конституційного визначення/закріплення певної моделі правління. Президент України Л.Кучма, ініціюючи/підтримуючи сприятливі для себе варіанти проектів, намагався запровадити в новій Конституції України наступні положення:

- послаблений двопалатний парламент зі звуженими законодавчими, кадровими та контрольними повноваженнями;
- надцентралізовану і фактично непідконтрольну контролю з боку парламенту вертикаль виконавчої влади;

⁴³ Politics and Society in Ukraine / P.D'Anieri, R.Kravczuk, T.Kuzio, p.99.

⁴⁴ Див. докладніше: *Кривенко Л.* Український парламентаризм. До питання конституційних гарантій // Віче, 1996, № 11, с.36-50.

- над централізовану адміністративно-територіальну модель здійснення державної влади та взаємин центральної влади з регіонами;
- найміцніший. Принаймні на Європейському континенті, інститут президентства з гіпертрофованими повноваженнями глави держави;
- низку істотних обмежень прав громадян (на місцеве самоврядування, на політичну діяльність тощо);
- практично позбавлену самостійності судову систему.⁴⁵

Складно визначити, чи було метою Л.Кучми встановлення президентської республіки, тому що ми намагаємося сприймати ці терміни в межах, прийнятих в літературі і на практиці в країнах, де існує президентська форма правління, конструкціях. Скоріше за все, модель правління, яку прагнув встановити Президент під час конституційних дискусій 1994-1996 рр., характеризувалася прагненням отримати необмежену або принаймні лише частково контрольовану з боку Верховної Ради владу. На це звертає увагу і дослідник правління Л.Кучми Тарас Кузьо.⁴⁶ Дане бажання буде своєрідним фантомом для Л.Кучми протягом цілого періоду його правління, за винятком часу після його виступу на річниці державної незалежності у 2002 р., коли він несподівано ініціював перехід в Україні до парламентсько-президентської моделі правління.

Прийняття нової Конституції у 1996 р. було, безумовно, важливим політичним компромісом, але також це був інституційний компроміс, досягнутий між Президентом України і Верховною Радою. Конституція, при усвідомленні наявності щодо неї цілого ряду застережень, як свідчить досвід функціонування держави після її прийняття, зуміла впорядкувати межі, або визначити коридори для основних політичних інститутів держави. Тим самим наклавши на дії цих інститутів і суттєві обмеження. Перш за все це стосувалося інституту Президента України. Тому розглянемо формальні повноваження, закріплені за Президентом згідно з Конституцією у розділі V.

Президент України проголошувався главою держави і наділявся правом виступати від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності

⁴⁵ *Лінецький С.В.* Метаморфози державного режиму України, с.82.

⁴⁶ *Kuzio T.* Ukraine under Kuczma. Political Reforms, Economic Transformation and Security Policy in Independent Ukraine.- N.Y., 1997, p.125 – 128.

України, дотримання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою. Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд. Щодо Президента України запроваджувалась заборона мати інший представницький мандат, або обіймати посаду в органах державної влади, або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Конституція чітко зафіксувала норму, згідно з якою чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори Президента України мають проводитися в період дев'яноста днів з дня припинення повноважень.

Відповідно до Конституції Президент України:

- 1) забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;
- 2) звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- 3) представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;
- 4) приймає рішення про визнання іноземних держав;
- 5) призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;
- 6) призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до статті 156 цієї Конституції, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

7) призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені цією Конституцією;

8) припиняє повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися;

9) призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України; припиняє повноваження Прем'єр-міністра України та приймає рішення про його відставку;

10) призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах;

11) призначає за згодою Верховної Ради України на посаду Генерального прокурора України та звільняє його з посади;

12) призначає половину складу Ради Національного банку України;

13) призначає половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

14) призначає на посади та звільняє з посад за згодою Верховної Ради України Голову Антимонопольного комітету України, Голову Фонду державного майна України, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України;

15) утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;

16) скасовує акти Кабінету Міністрів України та акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

17) є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;

18) очолює Раду національної безпеки і оборони України;

19) вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії проти України;

20) приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні

або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;

21) приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації - з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;

22) призначає третину складу Конституційного Суду України;

23) утворює суди у визначеному законом порядку;

24) присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;

25) нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;

26) приймає рішення про прийняття громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні;

27) здійснює помилування;

28) створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби;

29) підписує закони, прийняті Верховною Радою України;

30) має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України;

31) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України.

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам. Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України. Щодо цілого ряду актів Президента України передбачалося застосування принципу контрасигнації з боку Прем'єр-міністра України та міністрів, які мали нести відповідальність за сам акт та його виконання.

Президент України виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України. Повноваження Президента України припиняються достроково у разі:

1) відставки;

2) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;

3) усунення з поста в порядку імпічменту;

4) смерті.

Відставка Президента України набуває чинності з моменту проголошення ним особисто заяви про відставку на засіданні Верховної Ради України. Неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я має бути встановлена на засіданні Верховної Ради України і підтверджена рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу на підставі письмового подання Верховного Суду України – за зверненням Верховної Ради України і медичного висновку; Президент України може бути усунений з поста також Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України. Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі. Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України, а за наявності підстав Верховна Рада України не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України.

Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України і отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент та отримання висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання його обов'язків на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладалося на Прем'єр-міністра України.

Принциповим результатом, отриманим внаслідок прийняття нової Конституції, стало зменшення обсягу конституційних повноважень Президента України. Це відбулося внаслідок запровадження в якості конституційної норми положення, що призначення прем'єр-міністра мало відбуватися на підставі внесеної Президентом пропозиції до Верховної Ради. Тобто президент втратив можливість самостійно, без парламенту призначати прем'єр-міністра – право, яким він володів згідно з Конституційним договором. Разом з тим за ним

затверджувалось право звільнення прем'єр-міністра без згоди парламенту. Чітка фіксація повноважень президента, парламенту та уряду мала і реально сприяла зменшенню напруги у відносинах між президентом і парламентом.

Закон України „Про вибори Президента України”, прийнятий 5 березня 1999 року,⁴⁷ передбачав запровадження низки нових положень. До традиційної форми висунення кандидатів на посаду Президента України через партії та їх блоки, через збори виборців, додалося положення про самовисунення. Дещо була змінена норма щодо терміну, коли мають проводитись вибори президента. Якщо в Конституційному договорі це була перша неділя листопада п'ятого року, то, згідно з Законом, це мала бути остання неділя жовтня п'ятого року повноважень Президента України. Було збільшено норму кількості підписних листів, які слід зібрати кандидатам для своєї реєстрації, до одного мільйона. Новий Закон докладно прописував основні норми щодо списків виборців, формування комісій, проведення передвиборної агітації, системи фінансування виборів та процедури проведення голосування і визначення результатів виборів Президента України.

ЦВК було зареєстровано 19 претендентів. Після перевірки підписних листів та наданих документів було зареєстровано 15 кандидатів, з яких пізніше двоє зняли свої кандидатури. У бюлетенях були представлені такі прізвища (у дужках зазначено, ким/в який спосіб відбулося висунення): Базиліук О.Ф. (Слов'янська партія); Вітренко Н.М. (Прогресивна соціалістична партія України); Габер М.О. (Патріотична партія України); Кармазин Ю.А. (Партія захисників Вітчизни); Кононов В.М. (Партія Зелених України); Костенко Ю.І. (збори виборців у м. Києві); Кучма Л.Д. (збори виборців м. Києва в приміщенні Інституту міжнародних відносин Національного університету ім. Т.Шевченка); Марчук Є.К. (Виборчий блок партій „Наш Президент – Євген Марчук”); Мороз О.О. (Соціалістична партія України); Онопенко В.В. (Українська соціал-демократична партія); Ржавський О.М. (Всеукраїнське політичне об'єднання „Єдина Родина”); Симоненко П.М. (Комуністична партія України) та Удовенко Г.Й. (Народний Рух України). Переможцями першого туру вийшли Л.Кучма і П.Симоненко з результатами – 36,49 % та 22,24 %, які відповідно у другому

⁴⁷ Цитую за текстом, розміщеним на сайті:
www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/webproc0

турі набрали 56,25 % (15870722 голосів) та 37,8 % (10665420 голосів).

Л.Кучма в ході виборчої кампанії на другий термін багато говорив про свою готовність до впровадження радикальних суспільних та політичних змін, зокрема у своїй інавгураційній промові 30 листопада 1999 року він наголосив, що державна влада „...повинна бути сильною, навіть сильнішою за зрілі, усталені демократії”. Відповідно, для вирішення питань, які стояли перед державною владою, Л.Кучма обіцяв запропонувати „...радикальні зміни, зміни по суті. Українська держава не може і не буде залишатися заручницею недосконалої організації системи державної влади, її нестабільності, аматорських підходів у прийнятті важливих рішень, не передбачуваних політичних метань у крайнощі.”⁴⁸ Спрямування цих змін не відрізнялося оригінальністю, воно було, як і у всі попередні роки, зорієнтовано на подальше посилення владних повноважень. Додатковим стимулом для цих прагнень виступала обмежувальна норма Конституції про неможливість перебування на посаді Президента України більше ніж два терміни підряд. Яскравим прикладом цього стала ініціатива, сформульована в Указі Президента № 65/2000 „Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою” від 15 січня 2000 року.⁴⁹ Відповідно до цього Указу, 16 квітня 2000 року було заплановано проведення всеукраїнського референдуму. На всенародне обговорення було запропоновано винести наступні шість питань:

- про недовіру Верховній Раді 14-го скликання;
- про право Президента на розпуск парламенту, якщо впродовж місяця в ньому не буде сформована постійно діюча більшість або якщо вона не затвердить державний бюджет;
- про скасування депутатської недоторканості;
- про скорочення кількості народних депутатів з 450 до 300;
- про запровадження двопалатного парламенту шляхом створення верхньої палати – як представника інтересів регіонів;
- про прийняття Конституції України на Всеукраїнському референдумі.

⁴⁸ Кучма Л. Вірю в український народ. Вибрані статті, виступи. – Вид. Дім „Альтернативи”. – К., 2000, с.450.

⁴⁹ Указ Президента України „Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою” від 15 січня 2000 року // Урядовий кур’єр, 2000, № 8, с.2.

Як ми можемо припустити, позитивні відповіді на питання, винесені на референдум, повинні були суттєво збільшити обсяг повноважень глави держави. Зокрема Президент отримав би право розпустити діючий на той час парламент і в процесі формування нового він мав би фактично повний контроль над його діяльністю. Дискусії в суспільстві щодо змісту питань і мети референдуму не залишили жодних сумнівів щодо реальних прагнень Л.Кучми. Чітку оцінку дій Л.Кучми в цей період дав дещо пізніше Л.Кравчук. Незважаючи на свою виваженість і обережність, він у спогадах зазначив : „ Леонід Данилович, перш за все, мріяв про слухняну більшість. Його не цікавило, що депутати і фракції (як і партії, що їх утворили) мають свої політичні інтереси, що вони мають свої програми. Президент вважав, що він переміг, і ця перемога змусить всіх схилитися перед ним. Своєрідне розуміння демократії...”⁵⁰ Більше того, негативне ставлення до змісту питань та способів запровадження конституційних змін в Україні після можливої імплементації позитивних результатів референдуму висловила Європейська комісія „За демократію через право” (Венеціанська комісія). Сесія ПАРЕ 4 квітня 2000 р. прийняла рішення рекомендувати Комітету міністрів Ради Європи призупинити членство України в цій організації у разі, якщо результати референдуму будуть реалізовані у життя неконституційним чином. Підставою такого рішення була впевненість ПАРЕ, що у разі схвалення усіх питань, які виносяться на референдум, буде суттєвим чином змінено баланс повноважень на користь Президента за рахунок парламенту. Рішенням Конституційного Суду України було відмінено перше питання референдуму, яке стосувалося висловлення недовіри Верховній Раді, та шосте питання щодо можливості прийняття Конституції (Основного Закону) шляхом референдуму. „Народне волевиявлення”, як і очікувалося, дало позитивний результат. Більшість політичних акторів погодились з тим, що під час проведення референдуму відбулося масове застосування адміністративного ресурсу. Яскравим прикладом цього було дострокове голосування, яким скористалися до дня голосування 54 % виборців.

Після референдуму Л.Кучма вніс до Верховної Ради проект закону „Про внесення змін до Конституції у відповідності до результатів Загальноукраїнського референдуму за народною ініціативою.” На підставі позитивних відповідей склад

⁵⁰ Кравчук Л. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. – К., 2002, с.336.

Верховної Ради повинен би зменшитись з 450 до 300 чоловік; по-друге, було запропоновано вилучити з Конституції положення, що народні депутати не можуть без згоди Верховної Ради бути притягнені до кримінальної відповідальності, затримані або заарештовані. По-третє, передбачалося, що глава держави отримує право достроково припинити повноваження Верховної Ради у разі, якщо депутати протягом одного місяця не зможуть сформувати постійно діючу парламентську більшість або у випадку незатвердження законодавчим органом протягом трьох місяців підготовленого та поданого у встановленому порядку Кабінетом міністрів державного бюджету. Президент у своєму поданні не запропонував лише імплементувати відповідь на четверте питання щодо запровадження двопалатного парламенту. Подання та наступні настійні спроби Л.Кучми та його команди провести через Верховну Раду рішення щодо запровадження відповідних конституційних змін кореспондувалися з його постійними намаганнями максимально збільшити повноваження інституту президента. Оскільки для імплементування рішень референдуму парламент України мав би проголосувати за нього 300 голосами, а такої кількості Президент не зумів зібрати, то рішення референдуму залишилися лише у формі ознайомлення з думкою громадськості. Серед чинників, які сприяли успішності спротиву парламентарів, одним із головних слід зазначити справу Г.Гонґадзе та „касетний скандал“.

Навесні 2001 р. позиції Л.Кучми суттєво послабились внаслідок : а) успішної діяльності уряду В.Ющенка; 2) касетного скандалу та акцій протесту, в першу чергу „Україна – без Кучми“. Формою відповіді на реальне зменшення політичного впливу в суспільстві стали два кроки президента. Перший – відставка уряду В.Ющенка 26 квітня 2001 р. та призначення підконтрольних Л.Кучмі міністрів до складу нового уряду А. Кінаха та запровадження інституту державних секретарів. Згідно з Указом Президента № 345 від 29 травня 2001 року „ Про чергові заходи по подальшому проведенню адміністративної реформи в Україні“, запроваджувались нові посади – державний секретар Кабінету міністрів та державні секретарі міністерств. Перший мав очолювати Секретаріат Кабміну, організувати забезпечення діяльності Прем'єр-міністра, усіх віце-прем'єрів, затверджувати після погодження з Прем'єр-міністром та Мінфіном штатний розклад та сукупність видатків Секретаріату. Держсекретар міністерства за посадою мав бути членом колегії, затверджувати після погодження з

міністрами структуру міністерств, а на підставі погодження з Мінфіном – штатний розклад та обсяг видатків кожного конкретного міністерства. Держсекретар отримував право призначати на посади та звільняти з них у відповідності з чинним законодавством співробітників центрального апарату міністерства та керівників територіальних підрозділів міністерства, а також підприємств та організацій, які входять до сфери його управління. Державний секретар Кабміну та держсекретарі міністерств мали призначатися на свої посади на термін повноважень Президента на підставі представлення Прем'єр-міністра. Звільняти їх мав право виключно Президент. Це рішення фактично мало на меті перетворення Кабінету Міністрів у формальний інститут, коли всі владні функції повинні концентруватися в руках Президента.

Формальна декларація під час призначення уряду В.Ющенка про створення більшості у парламенті мала на увазі створення фактично пропрезидентської більшості. Один із визначальних компонентів напівпрезидентської форми правління – формування уряду у відповідності із наявною у парламенті більшістю, що у Франції передбачає існування когабітації, в історії парламентаризму та президентства в Україні жодного разу не було реалізовано. На практиці президент вносив кандидатуру на посаду прем'єра і домагався в різний спосіб підтримання цієї кандидатури.

Високий рівень владних повноважень, сконцентрованих у руках Л.Кучми, зумовив перетворення допоміжного органу – Адміністрації Президента – у потужну інституцію, через яку і з допомогою якої він здійснював безпосередню виконавчу владу в державі. Як зазначив М.Томенко,⁵¹ ця структура була заснована 13 грудня 1991 р. відповідно до Розпорядження Президента України "Питання Адміністрації Президента України". Як неодноразово підкреслював вчений, Адміністрація Президента України не була передбачена Конституцією як окремий суб'єкт влади, підпадаючи під дію ст. 106 п. 28 Конституції про право Президента формувати консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті. У той же час Президент України неодноразово регламентував структуру та межі повноважень цього інституту з допомогою своїх указів, що свідчить про його значну увагу до даного інституту і

⁵¹ Абетка української політики. Довідник / М. Томенко (керівник авторського колективу).-К., 1998.

зацікавленість у ньому. Зокрема: Указ Президента України від 14 грудня 1996 року № 1220 "Про Адміністрацію Президента України"; Указ Президента України від 19 лютого 1997 року № 159 "Про затвердження Положення про Адміністрацію Президента України"; Указ Президента України від 20 серпня 2002 року № 729 "Про заходи щодо вдосконалення діяльності Адміністрації Президента України"; Указ Президента України від 6 березня 2003 року № 203 "Питання Адміністрації Президента України"; Указ Президента України від 6 червня 2003 року № 484 "Про Головне аналітичне управління Адміністрації Президента України"; Указ Президента України від 14 квітня 2004 року № 434 "Про невідкладні заходи з удосконалення організації прийому громадян органами державної влади, органами місцевого самоврядування та посадовими і службовими особами цих органів", який включав цілий ряд положень, що безпосередньо стосувалися діяльності Адміністрації Президента; Указ Президента України від 20 жовтня 2004 року № 1284 "Про внесення змін до Указу Президента України від 20 серпня 2002 року № 729".

Згідно з Указом Президента України від 19 лютого 1997 року, було затверджено "Положення про Адміністрацію Президента України". За Положенням, Адміністрація Президента України мала бути постійно діючим органом, що утворювався Президентом України для забезпечення виконання ним своїх повноважень як глави держави. Керівництво Адміністрацією мав здійснювати Глава Адміністрації, який призначається на посаду і звільняється з посади Президентом. До основних завдань в діяльності Адміністрації відносились організаційне, правове, консультативне, інформаційне та експертно-аналітичне забезпечення діяльності Президента. Про основні напрямки діяльності Адміністрації ми можемо певною мірою судити на підставі її структури: Глава Адміністрації Президента України; заступники Глави Адміністрації Президента України; прес-секретар Президента України; головне управління організаційно-кадрової політики та взаємодії з регіонами; головне управління з питань судової реформи, діяльності військових формувань та правоохоронних органів; головне аналітичне управління; головне контрольне управління; головне управління інформаційної політики; головне державно-правове управління; головне управління з питань зовнішньої політики; головне управління з питань економічної політики; головне управління з питань звернень громадян; постійний представник Президента України у

Верховній Раді України; постійний представник Президента України у Конституційному суді України; постійний представник Президента України на Чорнобильській АЕС; уповноважений Президента України з питань контролю за діяльністю Служби безпеки України; управління Державного Протоколу та Церемоніалу Президента України; управління з питань забезпечення зв'язків з Верховною Радою України, Конституційним Судом України і Кабінетом Міністрів України; управління стратегічних ініціатив; управління державних нагород та геральдики; управління з питань громадянства; управління з питань помилування; управління документального забезпечення. Слід зазначити, що, згідно з інтерв'ю колишнього голови Адміністрації Президента В.Медведчука під час його роботи в Адміністрації, там нараховувалось 570 працівників.⁵² Щодо оцінки діяльності Адміністрації Президента існує дуже багато матеріалів. Зіпременося на оцінку Ростислава Павленка, який зазначає, що Адміністрація могла давати урядовцям вказівки, обов'язкові до виконання. Хоча він зазначає, що подібна практика існувала лише до 2003 року, на нашу думку, вона залишалася протягом всього періоду перебування Л.Кучми при владі. Р.Павленко також підкреслює, що, беручи участь в ухваленні державних рішень, Адміністрація Президента не несла жодної відповідальності за їхні наслідки і офіційно вона зберігала за собою дорадчий статус.⁵³

За часів президентства Л.Кучми він надзвичайно активно у своїх виступах та інтерв'ю використовував термінологію категорії "демократія"⁵⁴. Важко однозначно пояснити, чому він постійно звертався до цього терміну, враховуючи його реальну позицію та діяльність. Мабуть, має рацію відомий дослідник демократії Роберт Даль, який у своїй праці „Демократія та її критики” констатував: „ У наш час навіть диктатори, так видається, вірять в те, що необхідною складовою їх легітимності є та або інша мовна повага до демократії”.⁵⁵ Можливо, Л.Кучма щиро вірив в те, що було добрим для нього особисто і для його найближчого оточення, і було сутністю

⁵² Цитую за матеріалами, розміщеними за адресою: <http://hotline.net.ua/content/view>

⁵³ Павленко Р. Відносини в трикутнику „президент-парламент-уряд”: інституційні проблеми // www.dif.org.ua/publish/doc

⁵⁴ Див.: Кучма Л. Вірю в український народ. Вибрані статті, виступи. – К., 2000.

⁵⁵ Даль Р. Демократия и ее критики / Пер. с англ. Под ред. М.В.Ильина. – М., 2003, с.8.

такого улюбленого усіма терміну, як „демократія“. Можливо, це було складовим елементом загальної конструкції популізму. Одне ми можемо констатувати, що кількість використання даного терміну не лише нічого не додавала до реального впровадження демократії у країні, а більше того, підривала довіру як до самого вербально експлуатованого поняття, так і до інституту президентства. А.Вільсон, оцінюючи діяльність Л. Кучми на посаді Президента України, зазначав, що він „...витратив багато часу на перетворення своїх опонентів у недієздатних суб'єктів, замість того, щоб будувати партію, або партії, які могли би надати йому базу для позитивної підтримки“⁵⁶ Він далі наголошував, що Кучму більше всього цікавило максимально довге утримування влади у своїх руках. У зв'язку із цим згадується відомий афоризм Дж.Оруела, що „об'єктом влади є сама влада“.

Згідно з результатами соціологічного опитування Центру Разумкова, рівень повної підтримки діяльності Президента Л.Кучми в березні 2004 р. складав 8,5 %.⁵⁷ На наш погляд, особливість абсолютної більшості показників рівня довіри до Л.Кучми протягом різних періодів його президентства полягає в тому, що низький рівень довіри до нього особисто безпосередньо впливав на пониження і як кінцевий результат його президентства -- на низький рівень довіри до інституту президента в Україні. Однаковою мірою це пов'язано із величезною сукупністю факторів, серед яких одним з головних слід назвати розрив між декларованими цілями і реальними діями.

Президентські вибори 2004 року вже сьогодні можуть бути охарактеризовані як дійсно рубіжні за своїм значенням в сучасній історії незалежної України. Ми звертаємося до їх досвіду лише в контексті розгляду питання про обсяг владних повноважень інституту президентства. За основу для нового закону про вибори було взято попередній закон, але він був суттєво доопрацьований. Зокрема зазнали змін положення про систему формування виборчих комісій, про агітацію, спостерігачів, контроль за виборами на всіх етапах виборчого процесу тощо. Зазначені напрямки нового закону та цілий ряд інших були спрямовані на обмеження впливу адмінресурсу на виборчий процес як під час виборчої кампанії, так і в день

⁵⁶ *Wilson A. The Ukrainians Unexpected Nation. – Yale University Press. New Haven & London, 2000, p.195.*

⁵⁷ Див. матеріали сайту: www.uceps.org/ua/show/727

голосування. Однак практика реалізації показала, що йому властивий був цілий ряд недоліків, які суттєвим чином впливали на кінцевий результат. Такими вузькими місцями виявились : право голосування за відкріпними посвідченнями, голосування на виборчих дільницях за кордоном, принцип формування виборчих комісій у другому турі, недотримання кандидатами лімітів фінансових видатків на виборчу кампанію тощо. Згідно з оприлюдненими ЦВК 10 листопада результатами голосування в першому турі, з 23 кандидатів до другого туру вийшли : В.Ющенко – 39,87 % (11125395 голосів) та В.Янукович – 39,32 (10969579 голосів). Як і передбачалося, найбільша гострота протистояння і порушень виборчого законодавства припали на другий тур – 21 листопада. Вже 24 листопада ЦВК, незважаючи на численні дані про порушення під час другого туру, зафіксовані українськими і міжнародними спостерігачами, оголосила результати. Згідно з озвученими головою ЦВК С.Ківаловим даними, переміг В.Янукович з результатом – 49,46 % (15093691 голосів), а у В.Ющенка був оголошений результат – 46,61 % (14222283 голосів). Однак вже з 22 листопада в Україні почалися масові акції протесту. Небаченого в історії України масштабу вони досягнули в Києві. Принциповим було рішення Верховного Суду від 3 грудня, в якому була частково задоволена скарга представників штабу В.Ющенка, дії ЦВК було визнано як неправомірні, відповідно постанова ЦВК від 24.11.2004 року, в якій визнавалася перемога В.Януковича, була відмінена і було призначено повторне голосування по виборах президента України на 26 грудня. В умовах гострого політичного протистояння після другого туру виборів Л.Кучма зайняв, у кінцевому результаті, майже нейтральну позицію, що не дозволило застосувати силу проти маніфестантів та шляхом переговорів знайти вихід з політичної кризи. За результатами повторного голосування впевнену перемогу отримав В.Ющенко -- 51,99 % голосів.⁵⁸

Сьогодні повноваження Президента України В.Ющенка регламентуються Конституцією України, оскільки зміни до Конституції, які були прийняті 8 грудня 2004 р. і про які ще буде мова далі, вступають у дію лише у вересні 2005 року. Виходячи з факту високої ваги у політичному житті України Адміністрації президента, ми звернемося до нормативних документів, які регламентують нову адміністрацію при президенті. 24 січня Президент України В.Ющенко підписав

⁵⁸ Див. результати президентських виборів 2004 р. : www.cvk.gov.ua

Указ „Про Секретаріат Президента України”, згідно з яким було реорганізовано Адміністрацію Президента України у Секретаріат Президента України. Відповідно, на Секретаріат було покладено організаційні, правові, консультативні, матеріально-технічні та інші види забезпечення виконання главою держави конституційних повноважень. Разом з тим, даний Указ запроваджував посаду Державного секретаря України, який і мав очолювати Секретаріат. Президент одночасно призначив О.Зінченка Державним секретарем України. 8 лютого 2005 р. Президент В.Ющенко видав розпорядження № 47/2005-рп „Положення про Кабінет Президента України”. 27 січня 2005 р. було підписано Указ „Питання Секретаріату Президента України”, а 24 січня Указ „Про Секретаріат Президента України”, згідно з яким було реорганізовано Адміністрацію Президента України у Секретаріат Президента України. Відповідно на Секретаріат було покладено організаційні, правові, консультативні, матеріально-технічні та інші види забезпечення виконання главою держави конституційних повноважень. Одночасно даний Указ запроваджував посаду Державного секретаря України, який і мав очолювати Секретаріат. Президент призначив О.Зінченка Державним секретарем України. Оскільки на офіційних сайтах Президента України і Верховної Ради немає тексту відповідного Указу про Секретаріат, ми скористалися матеріалами статті Л.Амчука в інтернетвиданні „Українська Правда” щодо структури нового інституту, тим більше що спростувань цього матеріалу не було.⁵⁹ Структура виглядає наступним чином: Державний секретар України; Перший помічник Президента України; Перші заступники державного секретаря України; Заступники державного секретаря України; Прес-секретар президента України; Кабінет президента України; Головна служба внутрішньої політики; Головна служба зовнішньої політики; Головна служба економічної політики; Головна служба соціальної політики; Головна служба з питань науки та технологій; Головна служба регіональної та кадрової політики; Головна державно-правова

⁵⁹ Амчук Л. Секретаріат Зінченка і адміністрація Медведчука – не знайдеш 10 відмінностей? // Українська Правда. 14.02.2005. Див.: www.pravda.com.ua

служба; Головна служба гуманітарної політики; Головна служба з питань звернень громадян та захисту прав людини; Головна служба адміністративно-правової політики; Головна служба з питань контролю за виконанням актів Президента України; Головна аналітична служба; Головна служба з питань забезпечення зв'язків з Верховною Радою, Кабінетом міністрів, Конституційним Судом; Служба державного секретаря України; Прес-служба президента України; Служба інформаційної політики; Служба з питань помилування; Служба з питань громадянства та міграції; Служба державних нагород та геральдики; Група радників Президента України; Група наукових консультантів Президента України; Група стратегічного планування та розробок; Постійний представник Президента у Верховній Раді; Постійний представник Президента у Кабінеті Міністрів; Постійний представник Президента у Конституційному Суді; Уповноважений Президента України з питань контролю за діяльністю СБУ; Головна державна господарська служба.

Механічне співставлення двох структур дозволяє відмітити, що, порівняно з попередньою Адміністрацією, в Секретаріаті Ющенка немає п'яти структурних одиниць: головного управління з питань судової реформи, діяльності військових формувань та правоохоронних органів; управління державного протоколу та церемоніалу; управління документального забезпечення; секретаріату Національної Ради з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування і постійного представника президента на Чорнобильській АЕС. Як зазначає Л.Амчук, в Секретаріаті Ющенка тепер розділено радників і помічників на окрему групу радників і групу наукових консультантів. Також з'явилося чотири нових структури, яких не було в адміністрації Медведчука. Це головні служби з питань: а) соціальної політики, б) гуманітарної політики, в) науки та технологій. Також створено Кабінет президента України. Ще одним Указом Президента України щодо Кабінету Президента України визначено, що він є структурним підрозділом Секретаріату Президента України. Передбачається, що основним завданням Кабінету буде забезпечення поточної діяльності Президента України. На Кабінет покладаються наступні завдання: координувати спільно з іншими підрозділами Секретаріату Президента України організацію та проведення заходів за участю Президента України; забезпечувати підготовку доручень

Президента України з питань, що належать до повноважень Кабінету, та контролювати їх виконання; координувати вирішення питань матеріально-технічного забезпечення проведення заходів за участю Президента України; брати участь в опрацюванні документів, які готуються для Президента України Секретаріатом Президента України; організувати роботу Приймальні Президента України. Кабінет, згідно з даним Указом, має право в установленому порядку одержувати інформацію, документи і матеріали від структурних підрозділів Секретаріату Президента України, центральних та місцевих органів виконавчої влади, інших державних органів та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та їх посадових осіб, користуватися банками даних центральних та місцевих органів виконавчої влади, Секретаріату Президента України. В структурному плані до Кабінету має входити: Група помічників, консультантів та референтів Президента України, Канцелярія Президента України, Приймальня Президента України, Служба Державного Протоколу та Церемоніалу Президента України, Служба забезпечення заходів Президента України. Очолювати Кабінет має Перший помічник Президента України, якого призначає на посаду та звільняє з посади Президент України. Повноваження Першого помічника Президента України включають в себе: загальне керівництво Кабінетом, забезпечення його взаємодії з іншими підрозділами Секретаріату Президента України; складання поточних та перспективних планів роботи Президента України, організація підготовки зустрічей, візитів, переговорів, бесід, робочих поїздок Президента України; візування проектів актів та доручень Президента України, законів України, що вносяться Президентом України до Верховної Ради України в порядку законодавчої ініціативи, листів та інших документів, які готуються на підпис Президентіві України; виконання за дорученням Президента України інших повноважень.

Сьогодні ще складно говорити про ту роль, яку буде відігравати Секретаріат у конструкції політичної влади України. Складно, тому що В.Ющенко під час виборів неодноразово критикував інститут Адміністрації Президента як нелегітимний орган, як одну із визначальних складових частин „злочинного режиму”, тому є надія, що він не дозволить відбудувати нову адміністрацію під новою назвою. Щоб цього не відбулося, дана структура має бути законодавчо введена в правове поле України і регулюватися ним, а не лише Указами Президента.

Закон має не лише окреслити повноваження і функції, але і визначити місце в системі взаємовідносин з іншими державними інститутами, враховуючи попередній досвід, в першу чергу з Урядом України. Суттєвий відбиток на місце і роль даної структури має накласти реалізація положень політичної реформи вже у 2005 році, яка суттєво має обмежити повноваження Президента України.

Важливим чинником, який був здатний суттєво вплинути на обсяг владних повноважень Президента України, мала стати політична реформа. Ініціативу щодо її проведення виголосив Л.Кучма під час промови по телебаченню 24 серпня 2002 року. Метою реформи, як було задекларовано, було проведення зміни моделі політичної системи в Україні з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську. Досягнути це передбачалося з допомогою перерозподілу владних повноважень від президента на користь прем'єр-міністра. Оскільки дана ініціатива і активне її прощтовхування через Верховну Раду здійснювалося самим Л.Кучмою та Адміністрацією Президента, у опозиційних політичних сил виникли сумніви в щирості бажань Л.Кучми. Попередній весь наш аналіз свідчить, що Л.Кучма постійно прагнув збільшити обсяг власних владних повноважень. Відмова ним від значної кількості прав напередодні завершення другого терміну його перебування на посаді президента була розцінена багатьма аналітиками та політичними опонентами як спроба далі керувати країною, але вже з посади голови уряду. Подібна аргументація стала підставою для блокування прийняття конституційних поправок опозиційними силами протягом наступних років. Додатковим чинником було бажання не допустити обмеження повноважень президента напередодні виборів. Однак гостра політична криза, в якій опинилась Україна під час президентських виборів, особливо після проведення другого туру, змусила основних політичних акторів, представлених у парламенті, повернутися до цього питання. Закон України „Про внесення змін до Конституції України” № 2222-15 від 8 грудня 2004 р.⁶⁰ був компромісом між різними політичними силами, представленими у Верховній Раді України. Даний Закон виступив умовою і одночасно гарантом проведення повторного голосування 26 грудня 2004 року. Зазначений Закон передбачає суттєве збільшення повноважень парламенту при одночасному збільшенні терміну депутатських

⁶⁰ Відомості Верховної Ради. - 2005, № 2.

повноважень до п'яти років і проведенні парламентських виборів виключно на пропорційній основі за партійними списками. Зміни в обсязі повноважень Верховної Ради відбулися за рахунок наявних на той час і існуючої ще сьогодні сукупності повноважень Президента України, закріплених у Конституції України.

Внаслідок прийняття змін до Конституції Президент України, по-перше, стає залежним від парламенту щодо визначення кандидатури на посаду Прем'єр-міністра. Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України, яка має складати більшість і сформована протягом місяця з дня першого засідання, після чергових або позачергових виборів Верховної Ради України, або протягом місяця з дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України має визначити кандидатуру на голову виконавчої влади. Власне коаліція, відповідно до проголосованих змін та доповнень цієї Конституції, вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра. Окрім того, це право має стосовно Президента зобов'язуючий характер, оскільки подання про призначення Верховною Радою Прем'єр-міністра України має відбутися в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції. Внаслідок цього в політичній практиці України цілком реальним може стати застосування системи когабітації, активно випробуваної протягом останніх 20 років у Франції.

По-друге, Президент України втратив своє право відправлення Прем'єр-міністра у відставку. Згідно з новою редакцією статті 87, Верховна Рада України за пропозицією Президента України або не менш як однієї третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

По-третє, суттєво скоротився вплив Президента на призначення міністрів. Лише міністр оборони та міністр закордонних справ призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів призначаються Верховною Радою за поданням Прем'єр-міністра України. Відповідно, Президент втратив право і на звільнення міністрів.

По-четверте, від Президента забрали право і вплив на призначення голів місцевих державних адміністрацій та на їх зняття.

По-п'яте, Президент втратив право на проголошення всеукраїнського референдуму, яке переходить до повноважень парламенту. Під час незалежності діючі президенти неодноразово використовували це право і погрозу застосування даного права у політичній боротьбі з парламентом.

По-шосте, суттєво буде обмежений вплив Президента на діяльність Кабінету Міністрів. Раніше він володів правом скасовувати акти Кабінету Міністрів України та акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим. Зараз, за новими повноваженнями, він буде мати право лише призупиняти дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо визначення їх конституційності. Право на скасування актів Ради міністрів Автономної Республіки Крим за ним зберегли.

По-сьоме, обмежили вплив на Генерального прокурора. Якщо перша частина, яка стосується права на призначення на посаду за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України, збереглась, то новим є доповнення, що звільнення з посади головного прокурора має відбуватися так само на підставі згоди парламенту.

Закон передбачає суттєве зростання ваги посади Голови Верховної Ради у системі владної ієрархії. У відповідності до статті 112, у разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента покладається не на Прем'єр-міністра, а на Голову Верховної Ради України.

За Президентом залишили право законодавчої ініціативи та право першочергового розгляду парламентом законопроектів, які будуть визначені Президентом України як невідкладні.

Суттєвих змін має зазнати право Президента на дострокове припинення повноважень парламенту. Згідно з новою редакцією статті 90, Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо:

1) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до статті 83 цієї Конституції;

2) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України;

3) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Однак саме рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України буде прийматися Президентом України не самостійно, а лише після консультацій з Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України. Поряд з цим, повноваження Верховної Ради України, яка обрана на позачергових виборах, проведених після дострокового припинення Президентом України повноважень Верховної Ради України попереднього скликання, не можуть бути припинені протягом одного року з дня її обрання. Повноваження Верховної Ради України не можуть бути також достроково припинені Президентом України в останні шість місяців строку повноважень Верховної Ради України або Президента України".

За Президентом збережені його права і одночасно конкретизовані щодо: призначення на посади та звільнення з посад половини складу Ради Національного банку України; призначення на посади та звільнення з посад половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; призначення на посади та звільнення з посад третини складу Конституційного Суду України.

Зміни зазнало і право Президента вносити до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймати рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії проти України. Воно стало доповненим положенням, що він має право на прийняття рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань".

Цей Закон, за умови прийняття Верховною Радою України до 1 вересня 2005 року Закону України про внесення змін до Конституції України щодо удосконалення системи місцевого самоврядування, має набрати чинності з 1 вересня 2005 року, за винятком частини п'ятої статті 76, частини першої статті 77, пункту 6 частини другої та частини шостої статті 81, частин шостої - десятої статті 83, пункту 1 частини другої статті 90, частини першої статті 141 Конституції України в редакції цього Закону, що набирають чинності з дня набуття повноважень Верховною Радою України, обраною у 2006 році.

У разі неприйняття Верховною Радою України до 1 вересня 2005 року Закону України про внесення змін до Конституції України щодо удосконалення системи місцевого самоврядування цей Закон набирає чинності з 1 січня 2006 року, за винятком частини п'ятої статті 76, частини першої статті 77, пункту 6 частини другої та частини шостої статті 81, частини шостої - десятої статті 83, пункту 1 частини другої статті 90, частини першої статті 141 Конституції України в редакції цього Закону, що набирають чинності з дня набуття повноважень Верховною Радою України, обраною у 2006 році.

Таким чином, інститут президентства, запроваджений в Україні в переддень отримання незалежності, протягом усього подальшого періоду знаходиться у стані безперервної трансформації, детермінуючи зміст та інтенсивність перебігу політичного життя країни. Є певна надія, що реалізація політичної реформи, прийнятої Верховною Радою 8 грудня 2004 року, стабілізує даний інститут, внесе відповідну корекцію в існуючу модель політичної системи. Причини, які зумовили трансформаційні процеси інституту президентства, полягають, на нашу думку, у наступному:

- неготовністю основних політичних сил та політичних лідерів до здійснення державного будівництва демократичного спрямування, що призвело до відтворення на українському ґрунті неорадянської моделі політичної системи разом з відповідним інститутом президентства;

- відсутністю досвіду демократичного будівництва та застосування на практиці основних засад та механізмів демократичного суспільства, реальною відсутністю демократичних інститутів;

- потужним тиском „спільного радянського минулого”, що відбивалося як на державних інститутах, так і на відносинах, політичній культурі та особистісній поведінці і еліти, і громадян;

- складністю завдань, які стояли перед Україною, її громадянами та політичними силами протягом цілого періоду незалежності, внаслідок чого досвід вирішення більшості питань набувався шляхом „спроб та помилок”;

- суб'єктивним прагненням перших двох президентів до отримання максимальної влади для посади, яку вони обіймали, та для себе особисто і для свого оточення.

Безумовно, що окреслені чинники не є вичерпними і перелік їх можна продовжувати, але це не є головним

предметом нашого розгляду. Підсумовуючи зміни, які відбувалися в обсязі повноважень інституту Президента України, слід зазначити, що найвищий рівень їх був забезпечений від часу прийняття Конституційного договору і до прийняття нової Конституції. Однак значний обсяг владних повноважень, як в даній ситуації, так і в інших, не дав позитивного результату, який би мав виявитись у стабільному розвитку суспільства, збільшенні добробуту населення і у відповідному високому рівні довіри до вищого владного інституту держави – інституту Президента. Обидва Президенти Л.Кравчук і Л.Кучма наприкінці свого перебування при владі мали надзвичайно низький рівень довіри населення. Низький рівень особистої довіри до них безпосередньо відбивався і на низькому рівні довіри до інституту Президента. Дія цього положення досить добре підтверджується на прикладі сприйняття громадськістю перших дій нового Президента України В.Ющенка. Високий рівень кореспондування між деклараціями державних та суспільних завдань і практичною діяльністю зумовили не лише високий рівень довіри до самого В.Ющенка, але і до інституту Президента в Україні (згідно з результатами соціологічного опитування Центру Разумкова, проведеного у лютому 2005 року і оприлюдненого 4 березня, рівень повної підтримки дій Президента України склав 46,7 %, а рівень підтримки особисто В.Ющенка – 48,3 %) ⁶¹. Високий рівень довіри до особи В.Ющенка сприяє високому рівню довіри і до інституту президентства на даний момент в Україні.

Тому наполеглива боротьба Л.Кравчука та Л.Кучми за максималізацію обсягу владних повноважень інституту президентства виявилась хибною. Суспільству внаслідок набутого досвіду двох попередніх президентств, можливо, варто змінити алгоритм свого розвитку і запровадити чітку систему інституційних стримувань та противаг, що можливо лише за умов послідовного демократичного розвитку.

⁶¹ Див. матеріали вищезазначеного сайту УНЦЕПД ім.О.Разумкова.

Бібліографія

1. Абетка української політики. Довідник / М. Томенко (керівник авторського колективу). – К., 1998.
2. *Адамо Г.* ХДС/ХСС сущность и политика. – М., 1978.
3. Актуальные проблемы социал-демократии. – М., 1991.
4. *Алтухов В.Т.* Обновление программы СДПГ // Социально-политические науки, 1992, № 5.
5. *Антонова Л.А.* О новых тенденциях в республиканской партии // США, экономика, политика, идеология, 1990, № 7.
6. *Баган О.* Націоналізм і націоналістичний рух. – Дрогобич, 1994.
7. *Базів В.* Інструмент влади: Порівняльний аналіз походження і функціонування політичних партій у тоталітарній та демократичній політичних системах. – Львів, 1999.
8. *Базовкін Т., Кремінь В.* Партії та громадські об'єднання України. – К., 1994.
9. *Балабан Р.* Результати парламентських виборів 1990, 1994, 1998 рр: політологічний аналіз // Нова політика, 1998, № 6.
10. *Батенко Т.* УРП: Боротьба протилежностей // Українські варіанти, 1997, № 2.
11. *Батенко Т., Бондаренко К., Невелюк О.* Народно-демократична партія. Філософія-ідеологія. Ідеологія та сучасність. – Львів, 1998.
12. *Бекназар-Юзбашев Т.Б.* Партии в буржуазных политико-правовых учениях. – М., 1988.
13. *Білоус А.* Вибори вибору виборів. Український варіант // Пост-Поступ, 1993, № 3.
14. *Білоус А.* Політико-правові системи: світ і Україна. – К., 1997.
15. *Білоус А.* Політичні об'єднання України. – К., 1993.
16. *Бова А.* Лібералізм і консерватизм як основні політичні ідеології посттоталітарного суспільства // Молода нація, 1997, № 6.
17. *Бодуен Ж.* Вступ до політології. – К., 1995.
18. *Бондаренко К.* Фашизм в Україні. До історії проблеми // Українські варіанти, 1997, № 2;
19. *Болтарович Є.* Республіканізм і світогляд українського неоконсерватизму // Республіканець, 1992, № 3.
20. *Болтарович Є.* Українська республіканська партія // Політологічні читання, 1992, № 4;
21. *Болтарович Є.* Соціалістична партія України: ідеологія, політика, перспектива // Розбудова держави, 1992, № 4.
22. *Бунин И.М.* Социалисты и общественно-политическая борьба во Франции в 80-е годы. – М., 1984.
23. *Бурчак Ф.Г.* Президент України. – К., 1997.
24. *Ващенко К.* Деякі підсумки виборчої кампанії партій та блоків: регіональний аспект // Нова Політика, 1998, № 2.
25. *Вебер М.* Политика как призвание и профессия. – В кн.: Избранные произведения. – М., 1990.

26. *Вільсон Е., Якушик В.* Політичні організації в Україні (Деякі проблеми становлення і розвитку) // *Сучасність*, 1992, № 5.
27. *Вітковський В.* Націоналізм для України // *Українські варіанти*, 1998, № 1.
28. *Висоцький О., Голуб А.* Зародження соціал-демократії в Україні і міжнародний соціал-демократичний рух // *Політологічні читання*, 1994, № 2.
29. *Вишняк О., Пилипенко В.* Влада і політики в дзеркалі громадської думки // *Генеза. Філософія. Історія. Політологія*, 1994.
30. *Воронкова В.Г., Ясыр Н.Д.* Зарождение и эволюция либерализма в Украине в XIX-XX веке. – *Донецк*, 1996.
31. *Вятр Е.* Социология политических отношений. – *М.*, 1979.
32. *Галкин А.* Фашизм – его сущность, корни, признаки и формы проявления // *Полис*, 1995, № 2.
33. *Гарань О.* Від створення Руху до багатопартійності. – *К.*, 1992.
34. *Гарань О.* Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – *К.*, 1993.
35. *Гелей С.* Консерватизм у політичній практиці сучасної України // *Українські варіанти*, 1998, № 1.
36. *Гетьман В.П.* Як приймалась Конституція України. Нотатки учасника розробки Основного Закону України. – *К.*, 1996.
37. *Голобуцький О., Кулик В.* Історія українського політичного руху (II пол.XIX – 1917 р.) // *Академія*, 1995.
38. *Голобуцький О., Кулик В.* Консерватизм – ідеологія порядку, стабільності і добробуту. – *К.*, 1995;
39. *Городецкая И.Е.* Великобритания: избиратели, выборы, партии. 1945-1970. – *М.*, 1974.
40. *Даль Р.* Демократия и ее критики / Пер. с англ. Под ред. М.В.Ильина. – *М.*, 2003.
41. *Даль Р. А.* Пути перехода к демократии // *Политика*, 1991, № 10.
42. *Даудерштадт М., Геррите А., Маркус Д.* Драматичний перехід: соціал-демократія у Східній та Центральній Європі. – *К.*, 2000.
43. *Денисенко В.* До проблеми легітимації “кланових” структур в Україні. – В кн.: *Назад, Україно: робота над помилками.* – *К.*, 1998.
44. *Дергачов О., Полохало В.* Метаморфози посткомуністичної влади // *Політична думка*, 1996, № 7.
45. *Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / За ред. Ю.С.Шемшученка: Монографія.* – *К.*, 2001.
46. *Джанда К.* Сравнение политических партий: исследования и теория. – В кн.: *Современная сравнительная политология: Хрестоматия.* – *М.*, 1997.
47. *Діяльність УРП в нових умовах.* – *К.*, 1994.

48. *Досужа Н.* Чи корисним для нас є досвід неоконсерватизму США? // Політика плюс... 1995, ч.І.
49. *Дюверже М.* Политические партии. – М., 2000.
50. *Ейсмонт В.* Українська Республіканська партія 1990-1994: дати, події, факти. – К., 1994.
51. *Энтин Л.М.* Политические системы развивающихся стран: Государство и политические партии в странах Азии и Африки. – М., 1978.
52. Європейська соціал-демократія. Трансформація у прогресі / Ред: Р.Куперус, Й.Кендел. – К., 2001.
53. *Зайцев В.* Конфлікти між гілками влади в процесі їх становлення (1991-1996). – В кн.: Становлення владних структур в Україні (1991-1996) / Редкол.: О.Гарань, В.Кулик, О.Майборода. – К., 1997.
54. *Зайцев О.* Український націоналізм і фашизм (1920-1930-ті рр.) // Українські варіанти, 1998, № 1.
55. *Ильинский И.П.* Партийная система ФРГ. – М., 1983.
56. Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX -XX ст.). – Львів, 1998.
57. *Каак Г.* Функції партійних програм. – В кн.: Політичні партії в демократичному суспільстві / Видавці: Й.Тезінг та В.Гофмайстер. – К., 1997.
58. *Касьянов Г.* Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок ХХ сторіччя) // Політологічні читання, 1992, № 2;
59. *Киричук Ю.* Нарис історії УГС-УРП // Республіканець, 1992, № 3.
60. *Ключковський Ю., Цимбалюк В.* Ідеологічні засади Народного Руху України // Вісник Руху, 1995, № 5.
61. *Книш З.* Становлення ОУН. – К., 1994.
62. *Ковальчук В.* Теоретико-методологічні засади вивчення політичних партій // Студії політологічного центру "Генеза", 1995, № 2.
63. *Ковлер А.И.* Франция: партии и избиратели. –М., 1984.
64. *Ковтун В.* Історія Народного Руху України. – К., 1995.
65. *Колодій А.* Політичний спектр: про деякі критерії "лівих" і "правих" політичних рухів у посттоталітарних суспільствах // Філософська і соціологічна думка, 1995, № 9.
66. *Коломейцев В.Ф.* Партии в зеркале западной политологии // Государство и право, 1995, № 10.
67. Конституція незалежної України / Кол. Авт.; За ред. В.Ф.Погорілка, Ю.С.Шемшученка, В.О.Євдокимова. – К., 2000.
68. *Кравчук Л.* Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. – К., 2002.
69. *Кремень В., Базовкін Є.* Політичні партії України: порівняльний аналіз програмних документів. – К., Національний інститут стратегічних досліджень, 1993, Вип. 18.
70. *Кривенко Л.* Український парламентаризм. До питання конституційних гарантій // Віче, 1996, № 11.

71. Кужельюк Ю. Українські політичні партії: тенденції сучасного розвитку // Українські варіанти, 1998, № 3-4.
72. Кузьо Т. Багатопартійна система України: проблеми і конфлікти // Політологічні читання, 1993, № 1.
73. Кулик А.Н. Сравнительный анализ в партологии (Проект Джанды) // Полис, 1993, № 1.
74. Кучма Л. Вірю в український народ. Вибрані статті, виступи. – К., 2000.
75. Кучма Л. Украина – не Россия. – М., 2004.
76. Кынев А.В. Институт президентства в странах Центральной и Восточной Европы как индикатор процесса политической трансформации // Полис, 2002, № 2.
77. Лафонтен О. Социализм и новые социальные движения // Рабочий класс и современный мир, 1990, № 4.
78. Ленін В.І. Що робити? // Повн. зібр. тв., т.42.
79. Литвин В. Ліві, праві, центр // Політика і час, 1992, № 4.
80. Литвин В. Новітні політичні партії і робітничий рух // Політика і час, 1991, № 3.
81. Литвин В. Партія як форма політичної організації суспільства // Політика і час, 1992, № 1.
82. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994.
83. Литвин В. Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи. – В кн.: Невичерпність демократії. – К., 1994.
84. Литвин В. Про сучасні українські партії, їхніх прихильників та лідерів // Політологічні читання, 1992, № 1.
85. Литвин В.М. Супільно-політичне життя. – В кн.: Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001). Н.П. Барановська, В.Ф.Верстюк, С.В.Віднянський та ін. Під ред. В.М.Литвина. – К., 2001.
86. Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст..) – К., 2001.
87. Литвин В. Украина: политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л.Кравчука. – К., 1997.
88. Лінецький С.В. Метаморфози державного режиму України (політико-правовий аналіз). – К., 2003.
89. Малецький В. Дещо про правих і лівих в політиці // Вісті Комбатанта, 1996, ч. I
90. "Манифест" шведских социал-демократов // За рубежом, 1989, № 37.
91. Массовые демократические движения: Истоки и политическая роль / Отв. ред. Г.Дилигенский. – М., 1988.
92. Маркс К., Энгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // Твори., т.4.
93. Медведчук В. Державна влада в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку // Право України, 1998, № 4.

94. Медведчук В. Дух і принципи соціал-демократії: українська перспектива. – К., 2000.
95. Миллер С., Потхофф Х. Краткая история СДПГ. 1848-1990. – К., 1990.
96. Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии // Диалог, 1990, № 3, 5,7,9,11,13,15,18.
97. Недбаєвський С.Л. Основні напрями впливу політичних партій на електорат // Стратегічна панорама, 1998, № 1-2.
98. Немчинов І. Міф та ідеологія як головні механізми "Русской идеи" // Нова Політика, 1995, листопад-грудень;
99. Нідермайєр О. Внутрішньопартійна демократія. – В кн.: Політичні партії в демократичному суспільстві / Видавці Й. Тезінг, В. Гофмайстер. – К., 1997.
100. Новиков Г.Н. Де Голль, голлисты и голлизм // Новая и новейшая история, 1990, № 3.
101. Новітня історія України (1900-2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.М.Литвин та ін. – К., 2002.
102. Новітня Україна 1991-2001: (Роздуми видатних сучасників) / М.М.Амосов, В.М.Сабодан, Л.І.Грач та ін. – К., 2001.
103. Новоженова И.С. Французская социалистическая партия в 70-е гг.: Внутрипартийные течения / Отв. Ред. Г.Дилигенский. – М., 1989.
104. Ожиганов Э.Н. Политическая теория Макса Вебера. Критический анализ. – Рига, 1987.
105. Оксак О. Платформи політичних партій: зміст та критерії порівняльного аналізу // Нова Політика, 2000, № 2.
106. Олійник В. Парламент 2002. Час вибору. – К., 2001.
107. Орлов А.Г. Политическая система стран Латинской Америки. – М., 1982.
108. Орлов Б. Социал-демократия Запада: ценности и ориентиры // Диалог, 1990, № 12.
109. Острогорский М. Демократия и политические партии. – М., 1997.
110. Павленко Р. Відносини в трикутнику „президент-парламент-уряд”: інституційні проблеми // www.dif.org.ua/publish/doc
111. Павловський М. Роль політичних партій у суспільстві. Конфлікти та консенсус. – В кн.: Стратегія розвитку суспільства. Україна і світ. Економіка. Політологія. Соціологія. – К., 2001.
112. Панкевич Р. Вплив виборчої системи на стабілізацію та розвиток політичної системи в Україні // Молода нація, 1997, № 7.
113. Патнам Р. Д. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії. – К., 2001.
114. Пашков М. Праві, ліві і псевдонезалежні // Віче, 1994, № 2.
115. Піховшек В., Конончук С. Розвиток демократії в Україні. 1994-1996 роки. – К., 1997.

116. *Піховшек В., Ткачук В., Михальченко К.* Росія, яку ми... Позиції політичних сил Росії стосовно майбутнього України та позиції політичних сил України стосовно Росії. – К., 1996.
117. Политические партии: история, теория, практика / Под. ред. А.И. Ковлера . – М., 1993.
118. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф.М. Рудича. – К., 2002.
119. Політичні партії в демократичному суспільстві / Видавці Й. Тезінг, В. Гофмайстер. – К., 1997.
120. Політичні партії в Україні. Інформаційно-довідкове видання. – К.: ЦВК, 2001.
121. Політичні партії України / За ред. проф. В.М. Якушика. – К., 1996.
122. Політичні структури та процеси в сучасній Україні (Політологічний аналіз) / Редкол.: Ф.М.Рудич (голова) та ін. – К., 1995.
123. Політологія / За наук. ред. А.Колодій. – К., 2000.
124. *Попович М., Фінько А.* Українські ліберали // Сучасність, 1993, № 3.
125. *Поппер К.* Демократия и народоправие // Политика, 1991, № 10.
126. Право вибору: політичні партії та виборчі блоки. Вибори до Верховної Ради України 1998 / Упорядники М.Томенко, О.Проценко. – К., 1998.
127. *Примуш М.* Політичні партії та їх фінансова діяльність // Нова Політика, 2000, № 2.
128. *Примуш В.* Правова інституалізація політичних партій // Нова Політика, 1999, № 6.
129. *Прозоров Ю.Б.* Партии в переходных обществах (латиноамериканский опыт) // Полис, 1994, № 4.
130. *Пуфлер Е.* Партійна система незалежної України: особливості формування, тенденції подальшої трансформації // Нова політика, 1997, № 1.
131. *Радченко О.* Політичні партії у виборчому процесі . – В кн.: Сучасний виборчий PR / Керівник авт. кол. В.В.Лісничий . – К., 2004.
132. *Рассен Б.* Практика и теория большевизма. – М., 1991.
133. *Романюк А.* Джерела фінансування виборчих кампаній політичних партій // Аналітика, 2002, № 7.
134. *Романюк А.* Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Львів, 2004.
135. *Романюк А.* Християнська демократія: стан та розвиток у ХХ столітті // Вісник Львівського університету, Вип. 5, Філософські науки.

136. *Романюк А., Шведа Ю., Шумельда О.* Політико-правові аспекти фінансування політичних партій: світовий досвід та Україна. – Львів, 2003.
137. *Русначенко А.* Як Україна здобувала незалежність і що з того виходить // *Сучасність*, 1995, № 3-4.
138. *Рутар С.* Проблеми виборчого процесу в контексті становлення політичної системи України // *Республіканець*, 1994, № 1.
139. *Рябов С.* Багатопартійність // *Політика і час*, 1991, № 8.
140. *Рябов С.* Партія політична // *Політологічні читання*, 1994, № 3.
141. *Рябчук М.* Демократія та “партія влади” в Україні // *Політична думка*, 1994, № 3.
142. *Рыжиков В.А.* Британские лейбористы: Теория и практика. – М., 1984.
143. *Сарторі Дж.* Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів / Пер. з 2-го англ. вид. – К., 2001.
144. *Свідзинський А.* Мета і цінності сучасної ОУН // *Розбудова держави*, 1996, № 1.
145. *Сікора І.* Неоконсервативна ідеологія і практика реформ та проблеми її легітимації в Україні // *Молода нація*, 1997, № 6.
146. *Скочиляс Л.* Парламент України. Типи політичної поведінки депутатських груп Верховної Ради 13-го скликання. – Львів, 1998.
147. *Слюсаренко М., Томенко М.В.* Нові політичні партії України. Довідник. – К., 1990.
148. *Слюсаренко А., Томенко М.* Спроби класифікації політичних партій України // *Політологічні читання*, 1992, № 1.
149. *Сморгунов Л.В.* Современная сравнительная политология . – М., 2002.
150. *Согрин В.* Становление демократии. История политической системы США // *Наука и жизнь*, 1990, № 6.
151. *Соєр Т.* Побудова “здорової” партії. – К., 2000.
152. *Сравнительная политология сегодня: мировой обзор: Учебное пособие / Сокр. Пер. с англ. А.С.Богдановского, Л.А.Галкиной; Под ред. М.В.Ильина, А.Ю.Мельвиля.* – М., 2002.
153. *Сытин А.Г.* Политическая социология Мориса Дюверже // *Социально-политические науки*, 1990, № 12.
154. *Таагепера Р., Шугарт М.С.* Описание избирательных систем // *Современная сравнительная политология. Хрестоматия.* – М., 1997.
155. *Тізенгаузен В.* Партії: Програми й особистості. – В кн.: *Складові демократії. За матеріалами радіостанції “Німецька хвиля”.* – К., 1993.
156. *Тізенгаузен фон В.* Партії: що вони собою являють і для чого вони потрібні. – В кн.: *Складові демократії. За матеріалами радіостанції “Німецька хвиля”.* – К., 1993.

157. Типология политических партий и партийных систем (обзор). – В кн.: Политические системы буржуазных государств. Реф. сб. – М., 1980.
158. *Тихомиров В.И.* Партия апартеида: социально-политическая революция националистической партии ЮАР. – М., 1987.
159. *Толпыго А.К.* Украинские политические идеологии // *Полис*, 1994, № 1.
160. *Томенко М.* Головні чинники українського консерватизму на тлі європейських традицій // *Політика плюс...1995*, № 1.
161. *Томенко М.* Державна партійна політика України в інтер'єрі світових та історичних традицій. – В кн.: Самоозначення України: від історії до політики. – К., 1998.
162. *Томенко М.* Партійна політика в Україні. – В кн.: Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії. – К., 1995.
163. *Томенко М.* Становлення багатопартійності // *Політична думка*, 1994, № 1.
164. *Томенко М.* Штрихи до історії ліберальних ідей в Україні // *Політична думка*, 1996, № 2.
165. *Томенко М., Олійник В.* Партійна еліта України 2000. – К., 2000.
166. *Трубайчук А.* Ліва, права, де сторона // *Нова Політика*, 1997, № 1.
167. Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій / Передмова, упорядкування О.В.Гарань. – К., 1991.
168. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією / За ред. О.Гараня, О.Майбороди. – К., 2000.
169. *Улманд А.* Сравнительный анализ новых крайне правых групп на Западе (По поводу книги М.Микинберга) // *Полис*, 2001, № 3.
170. *Фомичев С.* Мыслить глобально, действовать локально. Интервью с председателем Лиги зеленых партий // *Общественные науки сегодня*, 1993, № 2.
171. *Френкин А.А.* Западногерманские консерваторы: кто они? – М., 1990.
172. *Хантінгтон С.* Двадцять років потому: майбутнє третьої хвилі // *Українські варіанти*, 1999, № 1-2.
173. *Хесс Х.* Практическая работа в Социал-Демократической партии: Справочник. – К., 2000.
174. *Холмская М.Р.* О многопартийности в странах СНГ // *Государство и право*, 1992, № 9.
175. *Цыганкова Э.Н.* Демократические движения современности: Содержание, многообразие, тенденции развития. – М., 1983.
176. *Чалікова В.* Ліберали, ліберальне, лібералізм // *Сучасність*, 1993, № 3.
177. *Чернега В.Н.* Буржуазные партии в политической системе Франции. Третья - Пятая Республики. – М., 1987.

178. Чичерин Б. Различные виды либерализма // *Общественные науки и современность*, 1993, № 2.
179. Шапиро И. Введение в типологию либерализма // *Полис*, 1994, № 3.
180. Шаповал В. Вибори як форма безпосередньої демократії (питання теорії) // *Вибори та демократія*, 2004, № 1.
181. Шаповал В.М. Президент у механізмі здійснення державної влади. – К., 1995.
182. Шатіло В.А. Інститут президентства в системі державної влади України. – К., 2004.
183. Шевцова Л.Ф. Социализм между прошлым и будущим. – М., 1989.
184. Шведа Ю. Методологічні застереження Дж.Сарторі щодо аналізу партійних систем // *Нова політика*, 1998, № 5.
185. Шведа Ю. Моделі демократії Аренда Лійпхарта // *Вісник Центру політичних досліджень "Гене́за"*, 1995, № 4.
186. Шведа Ю. Партійна система України на шляху до поляризованого плюралізму // *Українські варіанти*, 1998, № 3-4.
187. Шведа Ю. Партії та партійна система України. – Львів, 2001.
188. Шведа Ю. Проблема фінансування діяльності політичних партій: міжнародний досвід та українська практика // *Аналітика*, 2002, № 7.
189. Шведа Ю. Фемінізм як течія політичної думки і суспільно-політичний рух // *Perpetuum Studiens*, 2002, № 2.
190. Швець Л.О., Шуваєв В.П. Феномен українських зелених // *Стратегічна панорама*, 1998, № 1-2.
191. Шмачкова Т. В. Из основ политологии Запада: Характер режимов, гражданское общество и партийные системы при демократии // *Полис*, 1991, № 2.
192. Шугарт М.С., Кери Дж.М. Президентские системы. – В кн.: *Современная сравнительная политология*. – М., 1997.
193. Шумельда О. Джерела фінансування політичних партій // *Аналітика*, 2002, № 7.
194. Юрген М. Зеленые в европейском ландшафте // *Международная жизнь*, 1990, № 10.
195. Юров Ю. Партія праці України // *Гене́за*, 1994, № 1.
196. Яблонський В. Сучасні політичні партії України. Довідник. – К., 1996.
197. Яблонський В. Латко В. Сучасні політичні партії України. Довідник. – К., 1999.
198. Якушик В.М. Социал-реформизм в современном мире: идеология и практика. – К., 1990.
199. Antoczewski A., Herbut R. Socjaldemokracja w Europie Zachodniej. Studium porównawcze. Politologija XVI. – Wroclaw, 1995.
200. Axelrod P. Conflict of Interest. – Chicago, 1970.

201. *Bardi L.* Anti-party Sentiment and Party System Change in Italy // *European Journal of Political Research*, 1996, vol.29.
202. *Bartolini S., Mair P.* Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stabilization of European Electorates, 1885-1985. – Cambridge, 1990.
203. *Benoit K.* Models of electoral system change // *Electoral Studies*, Vol.23, № 3, September 2004.
204. *Birch S.* Elections and Democratization in Ukraine. – Houndmills and London: Macmillan; New York: St.Martin's Press, 2000.
205. *Blais A.* The classification of electoral systems // *European Journal of Political Research*. 1988, №6.
206. *Brug W., Fennema M., Tillie J.* Anti-immigrant parties in Europe: Ideological or protest vote? // *European Journal of Political Research*, 2000, № 37(1).
207. *Budge I., Robertson D., Hearle D.* Ideology, Strategy and Party Change: Spatial Analyses of Post-War Election Programmes in 19 Democracies. – Cambridge, 1987.
208. *Bull M.* The West European Communist Movement in the Late Twentieth Century // *West European Politics*, 1995, vol. 18(1).
209. *Castles F., Mair P.* Left-Righth Political Scales: Some Expert Judgements // *European Journal of Political Research*, 1984, vol. 12(1).
210. *Cerny P.* The Changing Architecture of Politics. Structure, Agency and the Future of the State. – L., 1990.
211. *Chmaj M., Sokol W., Zmigrodzki M.* Teoria partii politycznych. – Lublin, 1999.
212. *Christian Democracy in Europe. A Comparative Perspective / Ed. by D. Hanley.* – L., 1994.
213. *Cox K.E., Schoppa L.J.* Interaction Effects in Mixed-Member Electoral Systems. Theory and Evidence From Germany, Japan, and Italy // *Comparative Political Studies*. Vol.35. № 9. November 2002.
214. *Democracje Europy Srodkowo-Wschodniej w perspektywie porownawczej.* – Wroclaw, 1998.
215. *Democracje zachodnioeuropejskie. Analiza porownawcza / Pod. red. A.Antoszewskiego, R.Herbuta.* – Wroclaw: Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego.
216. *Deshchysia A.* Post-communist transitions: the rise of the multi-party systems in Poland and Ukraine. – Seattle, 1996.
217. *Diamond L.* Is the Third Wave Over? // *Journal of Democracy*, 1996, № 7.
218. *Diamond L.* Three paradoxes of Democracy // *Journal of Democracy*, 1990, vol.1(3).
219. *Dodd L.* Coalitions in Parliamentary Government. – Princeton, 1976.
220. *Downs A.* An Economic Theory of Democracy. – N.Y., 1957.

221. *Eldersveld S., Walton H.* Political Parties in American Society. – N.Y., 1982.
222. Electoral Change in Advanced Industrial Democracies: Realignment or Dealignment? / Ed. by R.Dalton, S.Flanagan, P.Beck. – Princeton, 1984.
223. Encyclopedia of Democracy / Ed. By S.Lipset. – Congressional Quarterly Inc.D.C., vol. VIII, 1995.
224. *Epstein I.* British Mass Parties in Comparison with American Parties // Political Science Quarterly, 1956, № 1.
225. *Epstein L.D.* Political Parties in Western Democracies. – L., 1967.
226. *Gallagher M., Laver M., Mair P.* Representative Government in Western Europe. – N.Y., 1992.
227. *Gamson W.* A Theory of Coalition Formation // American Sociological Review, 1961, vol. 26.
228. *Gerber A.S., Green D.P., Green M.* Partisan mail and voter turnout: results from randomized field experiments // Electoral Studies, Vol.22, № 4, December 2003.
229. *Goduń T., Cygnarowski M., Dudek S., Iwaniszczyk P.* Leksykon Systemów Politycznych. – W., 2003.
230. *Golder M.* Democratic electoral systems around the world. 1946 – 2000 // Electoral Studies, Vol.24, № 1, March 2005.
231. *Granat M.* Likwidacja monopolistycznej pozycji partii komunistycznych. –Lublin, 1992.
232. *Gross F.* The revolutionary party. Essays in the Sociology of Politics. – Greenwood Press, 1974.
233. *Harasymiw B.* Post-Communist Ukraine. –Edmonton. Toronto, 2002.
234. *Harmel R., Robertson D.* Formation and Success of the New Parties. A Cross-National Analysis // International Political Science Review, 1985, vol.6(4).
235. *Harmel R., Svasand L.* Party Leadership and Party Institutionalization: Three Phases of Development // West European Politics, 1993, vol.16(2).
236. *Herbut R.* Koncepcja "rządów partii" (party government). – In.: Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza / Pod. red. A.Antoszewskiego, R.Herbuta. – Wrocław,1997.
237. *Herbut R.* Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych. – Wrocław, 2002.
238. *Hix S.* Elections, Parties and Institutional Design: A Comparative Perspective on European Union Democracy // West European Politics, 1998, vol.21(3).
239. *Hix S.* The Political System of the European Union. – L., 1999.
240. *Hix S., Lord Ch.* Political Parties in the European Union. – L., 1997.

241. How Parties Organize. Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies / Ed. by R.Katz, P.Mair. – L., 1994.
242. *Huber E, Rueschemeyer D., Stephens J.* The Paradoxes of Contemporary Democracy: Formal, Participatory and Social Democracy // Comparative Politics. Volume 29, № 3. April 1997.
243. *Ignazi P.* The Crisis of Parties and the Rise of New Political Parties // Party Politics, 1996a, vol.2(4).
244. *Ignazi P.* The Intellectual Basis of Right-Wing anti-Partyism // European Journal of Political Research, 1996b, vol. 29.
245. *Inglehart R.* The Changing Structure of Political Cleavages in Western Society. – In: Electoral Change in Advanced Industrial Democracies / Ed. by R.Dalton, S.Flanagan, P.Beck. – Princeton, 1984.
246. *Inglehart R.* The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics. – Princeton, 1977.
247. *Janda K.* Political Parties: A Cross-National Survey. – N.Y., 1980b.
248. *Jednaka W.* Proces kształtowania się systemu partyjnego w Polsce po 1989 roku. – Wrocław, Wyd. UWr., Politologia XV, 1995.
249. *Karatnycky A.* Freedom on the March // Freedom Review, 1997, № 28.
250. *Katz R.* Party Government: A Rationalistic Conception. – In: Vision and Realities of Party Government / Ed. by F.Castles, R.Wildenmann, vol. 1. – Berlin, 1986.
251. *Kersbergen K. van* Social Capitalism. A Study of Christian Democracy and the Welfare State. – L. – N.Y., 1995.
252. *Kielninski Z.* Koalicje rządzące w systemie parlamentarnym. – W., 1984.
253. *Kielninski Z.* Proces formowania rządów w krajach demokracji parlamentarnej. – W., 1989.
254. *Kirchheimer O.* The Transformation of The West European Party Systems. – In: Political Parties and Political Development / Ed. by J.La Palombara, M.Weiner. – Princeton, 1966.
255. *Kitschelt H.* Left-Libertarian Parties: Explaining Innovation in Competitive Party System // World Politics, 1988, vol.15.
256. *Kitschelt H.* The Transformation of European Social Democracy. – Cambridge, 1994.
257. *Knutsen O.* The Priorities of Materialist and Post-Materialist Values in the Nordic Countries: A Five Nations Comparison // Scandinavian Political Studies, 1989, vol.12(3).
258. *Kubicek P.* Delegative democracy in Russia and Ukraine // Communist and Post-communist studies, 1994, № 27(4).
259. *Kuzio T.* State and nation building. – L. – N.Y., 1998.
260. *Kuzio T.* Ukraine: Perestroika to Independence. – N.Y., 2000.

261. *Kuzio T.* Ukraine under Kuczma. Political Reform, Economic Transformation and Security Policy in Independent Ukraine. – N.Y., 1997.
262. *La Palombara J., Weiner M.* The Origion and Development of Parties. – In: Political Parties and Political Development / Ed. by J.La Palombara, M.Weiner. – Princeton, 1966.
263. *Lane J., Errson S.* Politics and Society in Western Europe. – L., 1987.
264. *Laver M., Budge I.* Party Policy and Government Coalitions. – L., 1992.,
265. *Laver M., Schofield N.* Multiparty Government: The Politics of Coalition in Western Europe. – Oxford, 1990.
266. *Leiserson M.* Factions and Coalitions in One-Party Japan // American Political Science Review, 1968, Vol. 62.
267. *Lewis P.* Political Parties in Post-Communist Eastern Europe. – L. – N.Y., 2000.
268. *Lijphart A.* Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty One Countries. – New Haven, 1984.
269. *Lijphart A.* Electoral Systems and Party Systems. A Study of Twenty-Seven Democracies.1945-1990. – Oxford, 1994.
270. *Lipset S., Rokkan S.* Cleavage Structures, Party systems, and Voter Alignments: An Introduction. – In: Party Systems and Voter Alignment: Cross-National Perspectives / Ed. by Lipset S., Rokkan S. – N.Y., 1967.
271. *Mair P.* The Problem of Party System Chahge // Journal of Theoretical Politics, 1989, 1/3.
272. *Markov I.* The Role of the President in the Ukrainian Political System // RFE/RL Research Report. Vol.2, № 48 (28 April 1995).
273. *Massicotte L., Blais A.* Mixed Electoral Systems: a Conceptual and Empirical Survey // Electoral Studies, 1999, № 3 (18).
274. *McDonald N.A.* The Study of Political Parties. – Garden City, N.Y., 1955.
275. Modern Political Parties / Ed. by S.Neumann. – Chicago, 1956.
276. *Neumann J., Morgenstern O.* The Theory of Games and Economic Behaviour. – N.Y., 1944.
277. *Panbianco A.* Political Parties: Organization and Power. – Cambridge, 1988.
278. *Pasquino G.* The Impact of Institutions on Party Government: Tentative Hypotheses. – In: Visions and Realities of Party Government / Ed. by F.Castles, R.Wildenmann. – Berlin, 1986.
279. Parties and party systems in liberal democracies / Ed. by S.Wolinetz. – L-NY., 1988.
280. Party Governments: European and American Experiences / Ed. by R. Katz. – Berlin, 1987.
281. *Pedersen M.* On Measuring Party System Change // Journal of Theoretical Politics, 1989, 1/3.

282. *Perea E.A.* Individual characteristics, institutional incentives and electoral abstention in Western Europe // *European Journal of Political Research*, 2002, Vol.41, № 5.
283. *Pizzorno A.* Interests and Parties in Pluralism. – In: *Organizing Interests in Western Europe: Pluralism, Corporatism, and the Transformation of Politics*, Cambridge, 1981.
284. *Political Parties and linkage. A Comparative Perspective* / Ed. by K.Lawson. – New Haven-London, 1980.
285. *Political Systems of the World* / Ed by. J.Denis Derbyshire and Ian Derbyshire. – N.Y., 1996.
286. *Politics and Society in Ukraine* / P.D'Anieri, R.Kravczuk, T.Kuzio. – Westview Press, A Member of the Perseus Books Group., 1999; *Dilemmas of State-Led Nation Building in Ukraine* / Ed. By T.Kuzio and P.D'Anieri. – Westport, Connecticut. London., 2002.
287. *Presidential candidates: containing sketches, biografical, personal and political of prominent candidates for the presidency in 1860.* / Ed by D.W.Bartlett. – N.Y., 1859; *The Virginia papers on the Presidency: the White Burkett Miller Center forums* / Ed. By Kenneth W.Thompson. Washington, 1900.
288. *Ranney A.* The Concept of "party". – In: *Political Research and political Theory* / Ed. by O.Garceau, Cambridge, 1968.
289. *Rappoport A.* N-Person Game Theory: Concepts and Applications. – Michigan, 1970.
290. *Remy D.* The Pivotal Party. Definition and Measurement // *European Journal of Political Research*, 1975, vol.3.
291. *Riker W.* The Theory of Political Coalitions. – New Haven, 1962.
292. *Romanyuk A.* Integration and Disintagration Processes in the Party System of Ukraine. – In.: *The Future of East-Central Europe.* – Lublin, 1996.
293. *Rose R., Urwin D.* Persistence and Change in Western Party Systems Since 1945 // *Political Studies*, 1970, vol.18(3).
294. *Sartori G.* The Influence of Electoral Systems: Faulty Laws or Faulty Method?- In: *Electoral Laws and their Political Consequences* / Ed. by B.Grofman, A.Lijphart. – N.Y., 1986.
295. *Sartori G.* Parties and Party Systems. A framework for Analysis. – NY., 1976.
296. *Schlezingner J.* On the theory of party organization // *The Journal of Politics*, 1984, № 46.
297. *Schmitter P.C.* Dangers and Dillemas of Democracy // *Journal of Democracy*, 1994, vol. 5(2).
298. *Seisselberg J.* Conditions of Success and Political Problems of a Media-Mediated Personality-Party: The Case of Forza Italia // *West European Politics*, 1996, vol.19(4).
299. *Selle P., Svasand L.* Membership in Party Organizations and the Problem of Decline of Parties // *Comparative Political Studies*, 1991, vol.23(4).

300. *Shamir M.* Are Western European Party Systems "Frozen"? // *Comparative Political Studies*, 1984, vol.17(1).
301. *Sjoblom G.* Party Strategies in a Multiparty System. – Lund, 1968.
302. *Small Parties in Western Europe. Comparative and National Perspectives.* – L., 1999.
303. *Smith G.* A System Perspective on Party System Change // *Journal of Theoretical Politics*, 1989, № 3.
304. *Smith R.* State Government in Transition. – Philadelphia, 1963.
305. *Sobolewski M.* Partie i systemy partyjne swiata kapitalistycznego. – W., 1977.
306. *Sobolewski M.* Zasady demokracji burzuczujnej i ich zastosowanie. – W., 1969.
307. *Sorauf F.* Political parties and political analyses. – In: *The american party system. Stages of political development* / Ed.by W.Chambers, W.Burnham, N.Y., 1967.
308. *Stanwood E.* A History of the presidency. – Boston and N.Y., 1928.
309. *Sztompka P.* Partia w leninowskim modelu spoleczenstwa socjalistycznego // *Studia Socjologiczne*, 1970, № 4.
310. *Taagapera R., Shugart M.* Seats and Votes. The Effects and Determinants of Electoral Systems. – New Haven, 1989.
311. *Taagart P.* New Populist Parties in Western Europe. – In.: *West European Politics*, 1995, vol.18(1). _World Encyclopedia of Political Systems and Parties. – N.Y., 1983.
312. *Taagart P.* A Touchstone of Dissent: Eurosceptism in Contemporary Western European Party System // *European Journal of Political Research*, 1998, vol.33(2).
313. *The Blackwell Encyclopaedia of Political Science* / Ed. by Vernon Bogdanor. – Blackwell, 1991.
314. *The European Center-Right at the End of the Century* / Ed. by F.Wilson. – L., 1998.
315. *The Future of East-Central Europe.* – Lublin, 1996.
316. *Transnational Parties. Organizing the World's Precings* / Ed. by R.Goldman. – University Press of America Inc., 1983.
317. *Transnational Parties in the European Union* / Ed. by D. Bell, Ch.Lord. – 1998, Aldershot.
318. *Tufte R.* Political Parties, Social Class, and Economic Policy Preferences // *Government and Opposition*, 1979 (winter), 14/1.
319. *Urwin D.* Political Parties, Societies and Regimes in Europe: Some Reflections on the Literature // *European Journal of Political Research*, 1973, 1/2.
320. *Ware A.* The Logic of Party Democracy. – L., 1979.
321. *When parties Fail: Emerging Alternative Organizations* / Ed. by K.Lawson, P.Merkl. – Princeton, 1988.
322. *Wiatr J.* The Hegemonic Party System in Poland. – In: *Studies in Polish Political System.* – W., 1967.

323. *Wildavsky A.* A Methodological Critique of Duverger's "Political Parties" // *Journal of Politics*, 1959, 21/2.
324. *Wilson A.* *The Ukrainians: Unexpected Nation.* – New Haven and London, 2000.
325. *Wolinetz S.* The Transformation of Western European Party Systems Revisited // *West European Politics*, 1979, № 2.
326. *World Encyclopedia of Political Systems and Parties.* – N.Y., 1983.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Анатолій Романюк
Юрій Шведа**

ПАРТІЇ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНА ПОЛІТИКА

Монографія

Редактор – Любомир Скочиляс
Літературний редактор – Марія Кривенко
Коректура – Христина Поліщук
Макетування – Оксана Макух

Дизайн обкладинки:
Володимир Стасенко („Астролябія”)

Підп. до друку 28.03.2005.
Формат – 60x84x16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Verdana.
Умовн. друк арк.21,65. Обл. вид. арк. 18,73
Тираж 500 прим. Зам. №121

Центр політичних досліджень,
Львів, вул.Університетська, 1/348а

Видавництво „Астролябія”